

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાખિય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૦૮૧ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ દીર્ઘિ કૌમુદી

વિષય દ - : ૪

કીર્તિ-કૌમુદી.

(ગુજરાતી સમશ્લોકી ભાષાંતર.)

(ગુર્જર ભાષાંતર કવિ કૃત મંગળાચરણ.)

વંદે વેદાંતવિદ્વેદ્યં, વંદ્યં વેદંવિદાં વરમ્ ।
યત્તદ્ભર્ગીરવ્યભર્ગોહં, ચતુર્વર્ગ-પ્રદાયકમ્ ॥ ૧
પ્રણમ્ય ગણપં ગુણ્યં, શ્રીવાર્ણીં પિતરૌ ગુરું ।
ગિરા ગુર્જરયા કીર્તિ, -કૌમુદી-કાવ્ય મારમે ॥ ૨

(ભૂળ કવિ કૃત મંગળાચરણ.)

શ્રીચતુર્ભુજના^૧ આરં, આયુર્ધં શાભતા બુદ્ધિઃ
ધર્મ-રક્ષકની^૨ પેઠે, શ્રી^૩દાયા સંતને હૃદયે.

૧. અર્થ-વેદાંત બ્રહ્મનારાયણે બ્રહ્મવા યોગ્ય, વેદ બ્રહ્મનારાયણે વંદન કરવા યોગ્ય, અને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગને આપનારું જ બર્ગ-શિવ નામનું શ્રેષ્ઠ તેજ તેને હું વંદન કરું છું. (૨) ગણુવાળા ગણુપતિ. શ્રી સરસ્વતી દેવી, માતા, પિતા, અને ગુરુ એએવાને પ્રણામ કરીને હું કીર્તિ-કૌમુદી નામનું કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં (કરવાને) આરંભું છું. (૩)

૧. વિષ્ણુ. ૨. પહેરેગિર. ૪ પ્રહરના જેમ પહેરેગિર હોય તેમ. ૩. સમૃદ્ધિ.

- ગિરિ-બૃમાં^૧ કરે ક્રીડા, જ્ઞતા ઉચ્ચ પયોધરો^૨
 ચંદ્રે^૩ શોભતા પ્રીતિ, નીલકંઠ^૪ સદા કરો. ૨
- શિવ-ગૌરી^૫ તવ શોભા, જટા-મેથે સમૃદ્ધિ દે;
 કાર્તિકે^૬ તાત ! કે માત !, કદી બકર્યું^૭ જવાળ દે. ૩
- શિવ-કેશવનું એક, અંગ દે મોદ આપને;
 કામદેવ નમે જને, બહીતો રાજ થતો મને^૮. ૪
- વંદે સરસ્વતી કરો, હં તમોહારિ^૯ તેજને;
 સુહમ પદાર્થોને, પણ સાક્ષાત જે જને^{૧૦}. ૫
- સદા સરસ્વતી^{૧૧} વંદે, જેના ઉપાસને^{૧૨} વધ્યા;
 પ્રસવે પુખ્તવત કાચો, કવિરૂપી દુર્મા^{૧૩} બધા. ૬
- વંદ છે કવિયો જેની, સુક્તિ^{૧૪}-સંહારમ-વાસિત^{૧૫};
 ભમેછે કીર્તિ બુધોની, કર્તા ત્રેલોક્ય^{૧૬} હર્ષિત. ૭
- કવિયો જય પામો જે, સુકેતે^{૧૭} મન્ત્રાવરે^{૧૮} યથા;
 રસો^{૧૯} ચિદ્રપિ^{૨૦} ચિત્તોમાં, ઉદભવાવે^{૨૧} બધા તથા. ૮

૧. પર્વતની પૃથ્વીમાં અને પાર્વતીજીમાં. (ગિરે: મૂ: અને ગિરે: મ-
 વતીતિ એમ વિગ્રહ છે. અથવા ગિરિજા એ દ્વિલટ્ પદ ન ક્યું હોય તો પણ
 આવે. કેમ કે શિવજી પણ ગિરિ=કૈલાસની પૃથ્વીમાં ક્રીડા કરે છે. પણ દ્વિલટ્ પ-
 દમાં વધુ ખુબી છે. ૨. મેઘ અને સ્તન. ૩. મારપીંછી ઉપરની આંગળી, અને
 ચંદ્ર. (આમાં સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય છે.) ૪. માર અને શિવજી. ૫. અર્ધના-
 રીશ્વર. દક્ષિણમાં ચાલાપુર ડીસ્ટ્રીક્ટમાં અર્ધનારીનદીશ્વરની નાની મૂર્તિનું દે-
 વળ છે. (કાંઠ) ૬. કાર્તિક સ્વામીએ. ૭. બાલાબુ. ૮. મનમાં. શિવજીએ
 બાળ્યો છે એટલે તેને જ્ઞાનને બહીયે છે અને કેશવ=શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પિતા
 થાય તેને જ્ઞાનને રાજ થાય છે. ૯. અજ્ઞાન અને અધિકારને હરનાર. ૧૦. જનમાં.
 ૧૧. સરસ્વતીને. નદી તથા દેવીરૂપ. ૧૨. પાંશે (કાંઠ) રેવાથી તથા સેવા
 કરવાથી. ૧૩. ક્રૃત્તા. ૧૪. સારી કેણી. ૧૫. તે રૂપી સુગંધથી વાસેલી જે-
 મંકે વાળાવાસી. ૧૬. ત્રેલોક્યને. ૧૭. સારી ઉક્તિવરે. ૧૮. દેવ વગેરેના સા-
 ધન માટે તંત્ર વગેરેથી યુક્ત એક જાતના શબ્દ. ૧૯. શૃંગારાદિ નવ. શ્રુ-
 ગારહાસ્પાકરુણરૌદ્રવીરભયાનકા: ॥ વીમત્સોદ્ધૃત હત્યઘૌ રસા: શાંત
 સ્તથા મત: ॥ (સાહિત્ય દર્પણ) ૨૦. ચૈતન્યરૂપી. ૨૧. “ પ્રવેશાવે ” પા:.

મીઠાશે પામિ ^૧ મ્હોટાઈ, કવિ-ભંગનીરે પદ્મિણી;	
વંદે તે હૃદય ^૩ વાણી જે, રામાયણ કવિતણી ^૪ .	૬
સ્તવિયે તેજ વાસ્મીકિ, વદ્ધપાથી થયું મહત્ ^૫ ;	
શ્રી દશરથનું વ્રત ^૬ , જે કે શ્રવણ ^૭ -દુઃખ-વ્રત,	૧૦
નમ્ય ^૮ કેમ ન સતોને, થાય સત્યવતી-મુત ^૯ ;	
જેણે સુપર્વ ^{૧૦} હંમેશું, સ્વર્ગ-વત રચ્યું ભારત.	૧૧
રામ-ચરિત ^{૧૧} કરા જે, કાળિદાસ થયા કવિ.	
થયો સંયોગ એવો એ, દૂધમાં શકેરા બ્યવિ.	૧૨
મંજાણો હો દુરકિતેથી, કાં હો નીરાંત્ય મન્થિતો;	
સાચેસાચું કદં મિત્ર ! ત્યારે તું સૈવ્ય ^{૧૨} માધ ^{૧૩} તો.	૧૩
નહિ તે સામ ^{૧૪} આશ્રે જે, કર્તા અર્જુન ^{૧૫} તેજના;	
ભારવિ ^{૧૬} કૃતિ રાકાવત ^{૧૭} , શોભે કવચય ^{૧૮} -પ્રિયા.	૧૪

૧. વાણીમાં મધુરત્વ અને પદ્મિણીમાં મધુ, એ મીઠાશવંદ મ્હોટાઈ પા-
મેલી. ૨. ભ્રમરોની કમળવેલ્ય. ૩. મનોહર. ૪. વાસ્મીકિની. ૫. વખણાવું.
૬. વ્યાચરણુ અને ચરિત. ૭. શ્રવણ નામનો યાત્રાળુ. (શરવણ) અને કાન.
૮. નમવા યોગ્ય. ૯. વ્યાસ. ૧૦. દેવતાઓ અને ભારતનાં પર્વ. ૧૧. રઘુ-
વંશ કાવ્ય. ૧૨. સૈવ્ય મા=સૈવ્યમાં. ૧૩. અથ=પાપ. મા અને અઘનો
માઘ એમ સંધી ગુજરાતીમાં થાય નહિ, પણ તે વિના એ અર્થ કાઢવા એ
બને નહિ તેથી નિરંકુશાઃ કવયઃ એ વાક્યનો લાભ લઈ અસાવયું બનેયે.
નિર્વૃત્તિ મન્થિતારાથે માધનું સેવન કરવાનું જેમ આમાં છે તેમ બીજે પણ છે—
મુરારિ-પદ-વાંછા ચેન્માઘે ચિત્તલયં કુરુ (આમાં મુરારિનો બીજો અર્થ
મુરારિ કવિ છે. માધ કાવ્યની ઉત્તમતા વિશે એક બીજું પણ વચન છે.
નવસર્ગે ગતે માઘે નવશબ્દો ન વિદ્યોતે. ૧૫. ચંદ્ર અને શિવજી. (ઝમણા
સહિતઃ સોમઃ) ૧૫. ઘાણું અને અર્જુન પાંડવ. જે, અર્જુન-તેજના કર્તા છે
એવા આમને આશ્રીને સ્ત્રી એવી. ૧૬. ભારવિ કવિની કૃતિ=કિરાંતાર્જુનીય કાવ્ય
૧૭. પ્રણીમાની પદ. ૧૮. કમળ અને ભૂમંગળ.

- ધટે^૧ છે કવિયો ચૂપ, થયા કાદંબરી^૨ સુશ્યં;
 ૩આણુ-શબ્દે^૩ અનધ્યાય^૪, થાય એ સ્મૃતિયો^૫ બણે. ૧૫
 ચંદનો મલયાદ્રિનાં, વચનો ધનપાળનાં;
 રસાળાં^૬ ભરિ છાતીયે, કાણુ હંડા નથી બન્યા. ૧૬
 કવિ વિદ્વણુથી પામી, સ્વચ્છતા જે સરસ્વતી;^૭
 "ધન-દુર્જનથીયે" તે, કદી મેલી નથી થતી. ૧૭
 વહિયે હેમસરિની, હદે નિત્ય સરસ્વતી;
 જેણે^૮ જીતી તામ્રપર્ણી, શબ્દ^{૧૦}-રત્નો નિપાવતી. ૧૮
 શ્રેષ્ઠ^{૧૧} સુમનસોમાં જે, સ્તવિયે^{૧૨} નીલકંઠ તે;
 જે^{૧૩} સર્વજતણું ચિત્ત, ન દર્પકોપ^{૧૪}-યુક્ત છે. ૧૯

૧. યોગ્ય છે. ૨. એ નામનું ગદ્ય કાવ્ય. ૩. આણુ=કાદંબરીના કર્તા. તેનો શબ્દ અને ધૃટતા આણુનો શબ્દ. કાદંબરી કહે છે કે આણુ એટલે વાંસળી તેના શબ્દ. ૪. ન બણાય એવો પ્રસંગ પ. મનુ-નાધીયીતામિવ જગદ્વા સૂતકાન્નાદ્યમેવ ચ ॥ ૧૧૨ ॥ નીહારે બાણશબ્દે ચ સંધ્યોરોવ ચોમયોઃ ॥ (અ. ૪) બાણશબ્દે=શરધ્વનૌ. બાણોવીણાદિશેષ इत्यन्ये. (કુલ્લક ભટ.) યાજ્ઞવલ્કય-બાણાર્તનિસ્થને (અ. ૧ શ્લોક ૧૪૮.) બાણોવંશઃ (વિજાને-શ્વર). ૬. આદ્રિ તથા નવરસે^૭ યુક્ત. ૭. સરસ્વતી નદી અને સરસ્વતી દેવી. ૮. મેષ અને ઘણા. ૯. એ નામની દક્ષિણી નદી, તે રત્નોની પેદાશ માટે પ્રખ્યાત છે. વૈદ્યપર્વત સ્ત્રીશ્રીમાન્ મણિમયઃ શિવઃ. (ભા. વ. ૮૮) તેના સમુદ્રસંગમ સ્થળે મોતી પાડે છે. તામ્રપર્ણી સમેતસ્ય મુક્તાસારં મહોદધેઃ । તે નિપત્ય દહુસ્તસૈ યશઃ સ્વમિવસંચિત્તં ॥ (સ્થુવંશ) આદ આકર (આણુ) માં તામ્રપર્ણીને પણ ગણી છે. (પુ. સં. અ. ૮૧, વા. ૫. ૪. ૩૨૭૫) આંબી મૂળમાં યથા પદ હતું (તામ્રપર્ણી જિતાયથા) તેથી અર્થ સમજાવતો નહોતો. વિચાર કરતાં યથા પદ હદયે નહીં આણુ અને તેજ ખરું છે એમ માની તે પ્રમાણે અર્થ કર્યો અને મૂળમાં સુધાર્યો. ૧૦. હેમાચાર્ય કૃત હેમકાશ (હેમીનામમાળા), અનેકાર્થ હેમ વગેરે શબ્દસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૧. દેવતાઓ અને વિદ્વાનો. ૧૨. શિવજી અને એ નામનો એક કવિ. ૧૩. શિવજીનું એક નામ છે અને સર્વ જાણનાર. ૧૪. દર્પક=કામદેવ. (કંદર્પોદર્પકોડનંગઃ અમર.) ઉપયુક્ત તથા દર્પ=ગર્વ અને કાપે યુક્ત.

૧ દેવ પ્રહ્લાદન થયા, પ્રસિદ્ધ બેઉ રીતથી;	
સરસ્વતીના પુત્રવે, ^૧ જયશ્રીના પતિવથી.	૨૦
શ્રી ભોજ મુંજ રઘુનાર્ત, ^૨ એવાં સરસ્વતી ફરી;	
પ્રહ્લાદને સુસાહ્યાદ, કર્યાં રમ્ય કથા કરી.	૨૧
કવીંદ્ર ને મુનીંદ્રિયે, ^૩ જયી હો નરચંદ્ર એ;	
પ્રશસ્તિ ^૪ જેના કાવ્યોમાં, પેઠી શું ઉરમાંથી ^૫ તે.	૨૨
સુધા ^૬ —મધુર વાણીયે, ^૭ મુનિ વિજયસેનની. ^૮	
કાઠી કહિન વાગ્દેવી, ^૯ —જાંઝરીના પણુ ધ્વનિ.	૨૩
સુભટ ^{૧૦} પાદ ^{૧૧} મ્હેલ્યો કા, એવો સમિતિમાં ^{૧૨} જતાં;	
તેથી હજીયે ^{૧૩} ધીરેનાં, ^{૧૪} રૂંવાણં નથી બેસતાં.	૨૪
અન્યને દે સ્વવાકપાકે, ^{૧૫} વાણી—પાકનું ^{૧૬} શાસન;	
થયા પંડ્યે ^{૧૭} હરિહર, કવિમાં પાકશાસન. ^{૧૮}	૨૫
ન માધને વખાણે કા, ન સ્તવે અભિનંદને;	
કાળિદાસે ^{૧૯} કળાવોણા, યશોવીરકને બને.	૨૬
બતાવે સ્પષ્ટ સંતોને, યશોવીર પ્રધાનજી;	
દાંતબ્યોતે મુખે વિદ્યા, હાથે શ્રી ^{૨૦} હેમ મ્હેરથી.	૨૭

૧. પ્રહ્લાદન દેવ. ૨. મૂળમાં **દુઃસ્વાર્તાં** એમ દ્વિતીયાંત હોઈને કથા-
નું વિશેષણ કર્યું છે, પણ તે ખાટું લાગે છે. પ્રથમાંત હોઈને સરસ્વતીનું
વિશેષણ લેયે. કેમકે તે વિના ફરી આહ્વાદ કર્યાનું સંભવે નહીં. ૩. કવીંદ્ર
અને મુનીંદ્ર પણ. ૪. વર્ણન. ૫. એટલે તેના હૃદયમાંજ ભરી હતી તે
ત્યાંથી નીસરી કાવ્યમાં ભરાણી. ૬. અમૃત સરખી મીઠી. ૭. વિજયસિંહની=
પાદ. ૮. સરસ્વતીની. ૯. એ નામનો જૈન કવિ અને યોદ્ધો. ૧૦. કવિતાનું
પાદ અને પગ. ૧૧. સભા અને સંગ્રામ. ૧૨. પંડિતો અને વીરો. ૧૩.
પોતાની વાણીની પરિપક્વતા વડે. ૧૪. વાણીની પરિપક્વતાનું. ૧૫. પા-
કનું શાસન કરે માટે પાકશાસન અને ઇંદ્ર. ૧૬. કાળિદાસ પણ. ૧૭.
દાથે લક્ષ્મી બતાવે છે.

તે આપમાન ^૧ મંત્રિયે, ગુણો ^૨ તે બહુ સંઘયાં;	
વિધિ-સિંધુ-સુતા ^૩ અને, જે વડે સીકલી ધર્યાં.	૨૮
વસ્તુપાળ યશોવીર, સાચા સરસ્વતી-સુતો;	
વદાનસ્વભાવ અનેનો, એક છે સ્થે પડે જુદો.	૨૯
ઉચ્ચી આપદા ત્યાગી, નિર્વાણ ^૪ અંદન-દુઃખો;	
ન કાળપ-કરા દીવા, થાઓ શ્રીપાત્ર ^૫ સાધુઓ.	૩૦
લોભિત્ય સાધુઓનું ક્રો, ન ધાર્યું જય એવું છે;	
જેથી અહો પરગુણો, પાશે બહુ ગુણો ભરે.	૩૧
રાજ કરે ન કંને કો, સંતો છાયા-દુઃખો સમ;	
ખીલે જે હાસ્ય-પુખ્તોથી, સૂચવીને ફલાગમ.	૩૨
સદા સંપૂર્ણ અમૃતે, માનું સંતોનું માનસ; ^૭	
તે ઝર્યાથીજ વાણી ન, મૂકે ભીનાશ ચોકસ.	૩૩
આંસૂ આંણે ધ્રુમસમા, તે અસાધુનું કામ શું;	
કવિ ઉક્તિ રસાળીમાં, ^૮ કરે ઉત્પન્ન જે મશું. ^૯	૩૪
અભ્યાસે ભાગ પાડીને, મુક્યું વિપ ખરું વદે; ^{૧૦}	
સર્પ વીછી દુર્જનાના, મુખે પુરુષ અને હદે.	૩૫
ખળે છોડેલ વાગ્યાણો, આકરા આ કળિ વિશે;	
કેમ જીવે જગત્ સંતો, -રૂપી અખતર ન જન હશે.	૩૬

૧. આપમાન અને આદમાન=પાહ. ચાહાણ. ૨. ગુણ અને દોરણ. ૩. વિધિ=અભ્યાસ તેની સુતા સરસ્વતી. સિંધુ=સમુદ્ર તેની સુતા લક્ષ્મી. ૪. આ અર્ધમાં બહુ સારસ્ય નથી. ૫. સર્પ વગરનાં. ૬. સમૃદ્ધિનું હામ. રાખેને કદિ આમીએને માટે બોલાતો “ સીપાત ” શબ્દ આમાંથી થયો હોય ? ૭. મન અને તળાવ. ૮. રસવાળી અને રસોટું. સંસ્કૃત રસવતી શબ્દમાં અને અર્થ છે તે રસાળીથી નિર્વાહ થાશે. કેમકે રસોટું એ શબ્દ રસવતી (રસડતી રસડડી અને રસોડી એમ) એ શબ્દનોજ અપભ્રંશ છે. રસોડામાં રસ હોય છે. તેથી તે પણ રસાળું. નાનું રસાળું=રસોટું તેજ રસાળી=રસોડી. ૯. મશનું આમ્ય બહુ વચન. ૧૦. કંવાય.

ન દેખું હેતુ એમાં કો, દુર્જનો જે જઈ કનેઃ
 ભસે છે અતિ સાધુને, કૃતયા જેમ પાંચને. ૩૧
 ૧તો સપાપી જન સભા, દોપ-જો તજી તથાઃ
 બાહુ ગદ્દલ વાળી બુ, ઉકડાની નુપેં યથા. ૩૮
 દુર્જનેં અપમાન્યેથી, સાધુની આરતા વધેઃ
 જેમ ભસ્મવડ્યેં માંડ્યે, કાચ ચોખો અને બધે. ૩૯
 છો રહ્યો દુર્જન કોથી, મોજમાં હોય તોય તેઃ
 થાય દોહા કષ્ટ-કરી, રતિમાન^૨ કાકની પડ્યેં. ૪૦
 એ-હભા^૩ દુર્જનો છે એ, ખોટી છેજ પ્રસિદ્ધતાઃ
 એ જગત-તાપકાને તો, ઘટે છે સમજવડતા.^૪ ૪૧
 ખળ-વેતાળથી હાંસ્યા, આ કવેળાસમા^૫ વનેઃ
 સતોના પડકાર હો, શિખાબધી^૬ સમા મને. ૪૨
 છે એવા કાક જે દોહા,^૭ અશુદ્ધો શુદ્ધ થાય છેઃ
 જે દોહા થાય શુદ્ધેયેં, અશુદ્ધ એહવાય^૮ છે. ૪૩

૧. તેથી પાપીજન-સહિત સભા દોપન માણુએયેં તજવી. રાજા જેમ
 ઘણાં ગર્વણં વાળી ઉકરડાની જમીનનો ત્યાગ કરે છે તેમ. આ શ્લોકમાં મુ-
 જામાં **સહસા ઘનરાસમા** એ પાદ બીજન તથા એથી શ્લેષરૂપ એનો એ
 આવે છે. એનો વિગ્રહ તથા અર્થ આમ છે. **સહસા=એકદમ. ઘનાઃ રાસમાઃ**
યસ્યાં (ઘણા ગર્વણવાળી) **અઘેન સહિતાઃ સાઘાઃ, તેત્તેતનરાશ્ચ સાઘનરાઃ**
તૈઃ સહ સહસાઘનરા પવંભૂતા સમા=સહસાઘનરાસમા. ૨. કાકમૈયુન-
 દર્શન અગ્રિષ્ટમાં ગણાય છે. તે જેના જનવામાં આવે તેનું મૃત્યુ થાય એમ
 કહી તેમ ન થવા તેની શાંતિ કરવાનું શાંતિના ગ્રંથોમાં કહેલું છે. ૩. એ હલ
 વાળા અને સર્પ. ૪. સાત હલવાળાપણું એટલે અગ્નિ. અગ્નિને સાત હલ
 છે. **સપ્તજિઘ્નો દ્વિર્શર્ધકઃ** (પ્યાન.) ૫. કવેળા સરખા (દુસમય રૂપી) વનમાં.
 ૬. ભૂતનો ભય મટાડવા અઘેળાંડય (જનોઈની ગાંઠ) હાથમાં પકડી રા-
 ખવાનું પ્રસિદ્ધ છે તેમ બાંધેલી શિખાવાળાને ભૂતભય નહીં કરવું હોય. અ-
 થવા ભૂતની એટલી (કે એટલો) પકડવાથી તે નિર્બળ થઈ જાય છે એમ
 પણ મનાય છે. ૭. જેના દર્શનથી. ૮. એવા પણ.

કુળ ઉન્નવળ, આકાર, ચાર, આચાર ઉત્તમ;	
દાન સન્માન સહિત, મ્હોટધેં અરિઓ નમે.	૪૪
નિંદે ધી આંગિરસને, ^૧ દયા ભાંગે ભયોદય; ^૨	
ભૂપિત-ભૂલોક યશ, મંત્રિતા સીકલી નયે. ^૩	૪૫
વસ્તુપાળનું એ સંધૂં, ને સુભક્તિ સ્વમાં ^૪ લહી;	
તો સોમશ્વર દેવ શ્રી ^૫ , તત્સ્વરૂપ કથે સહી.	૪૬
મંત્રીશ ^૬ -ગુણુ-માણિક્ય, હાર-લાભ-મહોત્સવે;	
ગાવા સોમશ્વર-ગિરા, થાય ઉતાવળી હવે.	૪૭
છે હાથી-મદથી ભીના, જાંપાવાળું ભલું પુર;	
અણુહિલ પુરામ્યશ્રી, ^૭ જાણું શ્રી ^૮ -શ્રેયનું ધર.	૪૮
શોભે જે ^૯ હારનું કામ, સારનાર સુકોટથી;	
શું વર્તુલ થયે પુણ્યે, રક્ષાતું કળિ-ચોટથી.	૪૯
જ્યાં ઝાઝા વૃક્ષથી છાહ્યા, બગીચા પુર પાશના;	
હારબંધ થઈ છાયા, વત્ત ઊંચા કોટની બન્યા.	૫૦
સંધ્યાસમે રમે બાળા, જ્યાં અગાશી તણે સ્થળ;	
જેની મુખ-શ્રીધં શોભે, શતચંદ્ર ^{૧૦} નભસ્તલ.	૫૧

૧. મૃદસ્પતિ. (દેવગૃહ) ૨. ભયના ઉદયને. ૩. ન્યાય વડે ભૂપિત કર્યો છે ભૂલોકને જેણે એવો યશ અને સીકલેલું મંત્રિત્વ. ૪. પોતામાં (કવિમાં) અને આત્મામાં. ૫. નામને અતિ શ્રી વાપરવાનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષામાં છે જ. જેમકે-“આપશ્રી” “ગૃહશ્રી” “ભાઈશ્રી”. ૬. મંત્રીશના ગુણુ-રૂપી માણુક્યોનો હાર મળ્યો એ હિસવમાં. ૭. શ્રી અણુહિલપુર નામનું. ૮. શોભા અને કલ્યાણનું. ૯. જે પુર. ૧૦. સો ચંદ્ર વાળું આકાર. એ અને નહીં માટે એ પાદ સમસ્થાપૂર્તિમાં ચાલે છે. જેમ કે કોઈએ કવિને કહ્યું કે શતચંદ્રં નભસ્તલં એ પાદપૂર્તિ કરી આપો. ત્યારે તેણે ત્રણ પાદ નવાં કરી પૂરી કરી આપી. તે આ રીતે-દામોદરકરાઘાત-વિવ્હલીકૃતચેતસા ॥

દૃષ્ટં ચાણૂરમહેન શતચંદ્રં નભસ્તલં. કંસવધ સાર ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞ-રમણને માર્યો એ પ્રસંગ છે.

ક્યાંક વેદ તણા ઘોષે, ક્યાંક મંગળ ગીતથી;	
અદી રાખ્દોથી જે ક્યાંક, રે' પુરી નિત્ય ગાજતી.	૫૨
જાણું ચૂનાવડ્યે છાંટી, શણુગારી શું હિંમથી;	
ધરતી હાર્યં જ્યાં રાજે, રજતેં રચિ નીમથી.	૫૩
મનને મોજ દેનારા, ૧ પ્રાસાદોમાં સદા રથેં;	
ન કૈલાસ-૨ વિલાસે ૩ જ્યાં, શિવજી કદિયે ગહે.	૫૪
જ્યાં હોમાગ્નિતણા ધૂમ, તણી હાર્ય ઉઝે જતી;	
યમુનાંશી ૪ દિશે, સ્વર્ગ-ગંગાસંગમ ધડકતી.	૫૫
કાંડ્યું છે ગૃહને તેજે, જ્યાંથી ૫ તમતણું ધણુ;	
વ્યભિચારિણીનો પક્ષ, -કર્તા ૬ પક્ષ ન ત્યાં ઢાણુ.	૫૬
લંકા રાંકા કરે, અંખા, કંપે, વિદિશા ૭ થૈ કૃશ;	
નાશી કાશીની સંપત્તિ, મિથિલા શિથિલા મસ. ૮	૫૭
ત્રિપુરીની ઝરી શોભા, મથુરાં મંદ થૈ નકી.	
ધારા ર્ધ નિરાધારા, જેના ૯ જયિ ગુણો થકી.	૫૮
ખીજાં પુરોને ઝીતીને, ઝીતવા અમરાવતી;	
ગૃહ-ધ્વજ-વસ્ત્ર વડ્યે, પાંખ શં ફરફડાવતી.	૫૯
મથુરાંને યમુનાવત, અવધેં સરયૂ છતી;	
હસ્તિનાને જાનહવીવત, ૧૦ સેવે જેને સરસ્વતી.	૬૦
શોભે દેવાલયો જેનાં, દ્વિમાલય-સમ શ્રીયે;	
શું કીર્તિ-દૃટ જૂપોના, ૧૧ ઉપડ્યા વ્યાપિ પૃથ્વીયે.	૬૧
દેવાલય-પતાકાના, પવને જ્યાં ઠરે ઢાણુ;	
પીડા ન પાંખે અરણ્ય, ૧૨ આકરા રવિયે પાણુ.	૬૨

૧. અંગલા તથા શિવાલયો. ૨. વિલાસપણુ. ૩. “જ્યાં”નો રથે=રથાથીની સાથે સંબંધ છે. ૪. જેવી. ૫. અધારાનું. ૬. કૃષ્ણ પક્ષ (અધારિયું) ૭. વિદિશા. ૮. ઘણી. ૯. જે પુરના. ૧૦. ગંગા. ૧૧. અધી પ્રતમાં ભૂતાનાં પાઠ છે, પણ તે ખોટું લાગે છે. મૂપાનાં હોય તો અર્થ ઠીક થાય તેથી તેમ હશે એમ માન્યું છે. ૧૨. સર્યનો સારથિ.

જે સુરાન્ય વિશે સ્ત્રીના, મનના ચોર પૌરને;
 કરી પુષ્પ^૧—શરે શીલા, કરે દૈરાન્ય^૨ કામ તે. ૬૩
 દુર્યોધનની સેનાને^૩, ન્યાનાં સ્ત્રીજનમાં ન હું;
 નિહાળું ફેર જે શોભે^૪, કર્ણ^૫—ગાંગેયથી^૬ બહુ. ૬૪
 છાંટી હાથી—મદ—જળે, રજ ન્યાં રાજભાગની;
 નાચતા અથથી તોયે, ચહડે ઉચી મદી^૭ બની. ૬૫
 ગ્રહી દંડો ધણુ જેણે, મહીભૂત^૮ લલકા^૯ કર્યા;
 એવાં ન્યાનાં મંદિરો ને, નૃપોમાં ફેર નહૈ જરા. ૬૬
 શોભે^{૧૦} ન્યાની સ્ત્રીઓ જેને, લમણે પ્રતિબિંબિત:
 ચંદ્રે શું કામ-રાગ્નનો, કાશ છે શીલ-મુદ્રિત. ૬૭
 જાય ન્યાની સ્ત્રીઓ ન્યાં જ્યાં, લટકા કરતી ધણી;
 દષ્ટિ દાસી પહ્યે પૂઠ્યે, જાય ત્યાં મોહલા^{૧૧} તણી. ૬૮
 વાંકી ડોકે સ્ત્રીઓએ ન્યાં, જે કોને પણ ભાળિયા;
 જાણું તે જાણું^{૧૨} અંગે, અનંગે^{૧૩} પણ તાડિયા. ૬૯

૧. પુલનાં બાણ વડે. ૨. ઘેરાજપણું. ૩. અને. ૪. દુર્યોધનની સેના અને સ્ત્રીજન. ૫. કાન અને કર્ણ રાગ. ૬. સૌનું અને બીજમપિતામહ. સ્ત્રીના અર્થમાં જે કર્ણના ગાંગેયથી શોભે છે એમ અન્યથા કરવો. એટલે કાનના સૌનાથી (કાનમાં સૌનું ધાતુ છે તેથી) સ્ત્રીઓ શોભે છે. ૭. મદવાળી. ૮. બધી પ્રતમાં મહીમુજાં છે પણ મહીમૃતાં હોયું જ્યે કેમકે તેમાં પર્વત અને રાગ બંને અર્થ છે અને તેમ થવાની જરૂર છે કે જે રાગ અને મંદિરોને લાગુ પડે. ૯. આ શબ્દના પણ બે અર્થ છે. રાગજ્યોને દંડ લઈને ખાલી અને પર્વતોને ધ્વજ સાર વાંસડાઓ લઈ લઈ બાર વગરના. ૧૦. કાચ જેવાં ચળકતાં લમણમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે તે જાણે કામદેવ રાગની શીલ લગાવેલા તેનો લંડાર સ્ત્રી હોય નહીં. ચંદ્રને કામદેવની શીલ બનાવવાનું વર્ણન એસો પત્ર લિખ પઠ હો ઋતુ વસંત. એ હોરીમાં લિખ લિખ અનેગ શશી દર્શય છાપ. એ પાદમાં સુરદાસજ્યે પણ કરેલું છે. ૧૧. મૂળમાં વિલાસી છે. ૧૨. મૂળમાં વ્યાવર્તિત છે તેનો અમરના ગુ. માંએ અર્થ કર્યો છે. ૧૩. કામદેવને અંગ નહીં છતાં જાણું અંગ ગ્રહણ કરીને.

કરી રૂપેં અપ્રતિમ,^૧ અહ્યાયેં નાસ્ત્ય ન્યાં તણી;
 તેયેં તેની રત્નભીંતેં, પ્રગડી પ્રતિમા^૨ ઘણી. ૭૦
 નાહી તળાવેં સારંભ, કીડાના બાગથી ગ્રહી;
 ન્યાં રત્નિ-વાયુ^૩ કામીવત, સેવે સ્ત્રી જૂથને જા.^૪ ૭૧
 ફરતાં વિષ્ણુ-હરનાં, મંદિરેં સર^૫ ન્યાં ભયું;
 પૃથ્વી^૬—કુંડલવત શોભે, જાણેં મોતી^૭—શરેં ભયું. ૭૨
 જાંકું તળાવ શોભે ન્યાં, ખીલેલાં કમળો થકી;
 ખેલતી જળદેવીનાં, જાણેં હોય મુખો નકી.^૮ ૭૩
 જેમાં છાયા શિવાગાર, દીવીઆની પડે ઘણી;
 શોભે શ્રી^૯ નિશિ પાતાળ, સર્પ—શીર્ષ—મણિ તણી. ૭૪
 જે તળાવ—તટેં શોભે, જાંચો ઉન્નવળ શૈશ્યવત;^{૧૦}
 કાર્તિકેશ્વર વ્યોમગંગા, ના પડતા પ્રવાહવત.^{૧૧} ૭૫
 શિવાલય—સમૂહેં આ, છે સરોવર શોભિત;
 ને શોભે તે પુરપણુ, રાજહંસે^{૧૨} વિભૂષિત. ૭૬
 જે શંખિ^{૧૩} ચક્રી સુપ્રસિદ્ધ આમ, નાનાવતારી^{૧૪} કમળાભિરામ^{૧૫}
 તોરો^{૧૬} સરોના શિરનો તળાવ, આ કૃષ્ણનું રૂપ ધરેય સાવ. ૭૭
 ન માનસે^{૧૭} માનસ^{૧૮} મૂળ ચ્હોટે, પંપાસરેં હર્ષ સરે ન છોટે;^{૧૯}
 અચ્છેદ સ્વચ્છેય^{૨૦} ન અચ્છુછેત્યાં, તળાવ રાજે સિધરાજનું^{૨૦} ન્યાં.

૧. પ્રતિમા=ઉપમા; તે વગરની. ૨. પ્રતિબિંબ રૂપ. ૩. રત્નિના. ૪. તળાવ. ૫. પૃથ્વીના. ૬. કુંડળને ફરતી જાણે મોતીની હારડી બાંધી હોય! ૭. નકી. ૮. સુંદરતા. ૯. રૂપાસરખો. ૧૦. પ્રવાહના જેવો. ૧૧. હંસ અને રાજા-ઓ. ૧૨. તળાવમાં પણ શંખ અને ચક્ર હોય. અથવા ચક્ર એટલે ચક્રવાચકવી. ૧૩. અને અવતાર (૧૦ અને ૨૪) વાળા. અને તળાવ અનેક ઓવા-રાવાળું. અવતારનું જ ઓવારો અપભ્રંશ છે. ૧૪. લક્ષ્મીજી અને કમળ. ૧૫. તુરો, માથા ઉપર ખોસાતું ન્હાતું છોળું. ૧૬. માનસરોવર પણ. ૧૭. મહારામનમાં. ૧૮. અને પંપાસરેં પણ હર્ષ સરી શકે=થઈ શકે નહીં. જકમંકે છોટું છે. ૧૯. સ્વચ્છ છતાં પણ. ૨૦. સિદ્ધરાજનું.

પ્રતિતટ ભટકાતી હોર આને^૧ અતિ પથરાયલ શીણુ-ગચ્છખાને;
હરિહર^૨ હસવાની કાંતિ ધારી, દિશિદિશિ કાંતિસરે^૩ સ્વની પસારી. ૭૮
વડિ વડિ લહરીથી લિમ આકાશ થાને;

હિમ-સમ અતિ ઘાળા શીણુ-ગોળા-ખહાને^૪.

ખરતર^૫ રવિ તાપે આપદા પામિ સાવ;

રમિ રહી અતિ તારામંડલી આ તળાવ. ૮૦

ખીલેલ્યાં કમળોની પંકિતની રજે^૬ એક સ્થળે પિંગળ,

રાતું સ્ત્રી-કુચ-કુંભ કુંકુમ-રસે^૭ ચાતુંજ ખીજે સ્થળ;

સ્થાને અન્ય ખીલેલ નીલ કમળા^૮ પત્રોથિ નીલું કર્યું,

ત્રિયોરૂપ કરિની^૯ જુલ્ય^{૧૦} સરખું કાસાર^{૧૧} શોભે નરે. ૮૧.



ઇતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવ વિરચિત કીર્તિકૌમુદિ
નામના મહા કાવ્યના, આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકા
ગુર્જર-ભાષાંતરમાં પુરવર્ણુન નામે પ્રથમ સર્ગ સમાપ્ત.



૧. આ તળાવને. ૨. વિષ્ણુ અને શિવના હસવાની કાંતિને ધારણ કર-
નારી પોતાની કીર્તિ. ૩. ખહાને. ૪. અતિ આકાશ. ૫. કમળના. ૬. હાથિની.
૭. મૂળમાં વર્ણ શબ્દ છે તે હાથિની જૂલ્યને માટે છે કેમકે પ્રવેણવાસ્તરણં
વર્ણઃ એમ અમર લખે છે ત્યાં રીકામાં હસીચી જુલ્ય એમ લખ્યું છે.
૮. તળાવ.

સર્ગ ૨ જો.

હવે ચૌલુક્ય-ભૂપાલ, પુર તે પાળતો હતો;
 ઝીતી રાજ-સમાજને, મૂળરાજ કરી^૧ છતો. ૧
 છત-શત્રુથી ધૂટેલી^૨, કૃષ્ણનીવત ગુણે^૩ કરી;
 ગુર્જરેશ્વર-રાજ્યથી, જેને પોતાથકા વરી. ૨
 સેનાની^૩ લાટેશ્વરના, અસામાન્ય પરાક્રમી;
 તે આપને હણી જેણે, હાથી સેના ગ્રહી દમી. ૩
 પીડેલા^૪ છે શત્રુ જેણે, તે સ્વ-આણો તાણું રણે;
 નિશાન કચ્છ-ભૂપાળ^૫, લાખાનું કયું જેહણે. ૪
 હણ્યું દારિદ્ર્ય દાનો દૈ, ઝીત્યા શૌર્યથી દુર્જનો;
 કાર્તિયે^૬ રામને ઢાંકા, કયું રાજ્ય ધણા દિનો. ૫
 થે ગયે એ કથા-શેષ^૭, નિઃશેષ કરી દુશ્મન;
 રાજ આમુંડ રાજથી, પછે થો મહી-મંડન^૮. ૬
 શત્રુઓના વિતોને, જે ડાંયા તાપ આપવે;
 ઈંદ્રને ભય દેનારા, જેના સેનાગ્ર-ભાગ છે. ૭
 પાણિ^૯-પત્રે રહી જેના, શોભી આશ્રય કોશને^{૧૦}; ૮
 અસિ-બ્રમરની હાથે, ભેદા ભૂલત^{૧૧}-વંશને^{૧૨}. ૯

૧. હતો છતો પાઠ. ૨. છતાંએલા શત્રુઓથી ધૂટી પડેલી. ૩. સેનાપતિ.
 ૪. મૂળમાં સપત્રાકૃત છે તેનો અર્થ આમ થાય-સપત્રાકરણ-સહપ-
 ત્રેણ પક્ષેણ સપક્ષઃ તથા ક્રિયતે. ડાચ્. કુ. લ્યુટ. પક્ષેણ સહ-
 શરવેધનરૂપે અત્યંત વ્યથને. કર્મણિકઃ સપત્રાકૃતઃ તથાર્પીકૃતઃ
 (શ. સ્તો. મ. પૃ. ૧૧૯૮) તથાપિ સામાન્ય “ પીડા પમાયેલ ” એવો
 અર્થ પણ થાય છે. જેમકે સપત્રાકૃત=અત્યંત વ્યથા વાળું. ધણું પીડાએલું.
 (શ. ગિ.) ૫. કચ્છ દેશ. ૬. કથા માત્રમાં બાકી રહ્યો અર્થાત મુવો. ૭.
 ધરેણ. ૮. સેનાની હરોલીમાં ચાલનારો ભાગ. ૯. હાથરૂપી કમળમાં. ૧૦. મી-
 યાંન અને કમળની કળિને આશ્રયે. ૧૧. રાજ અને પર્વત. ૧૨. વંશ અને
 વાંસ. (બ્રમરો વાંસને ફેલી નાંખે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.)

પછે પુત્ર થયો તેનો, રાજા મ્હોટો નૃપો વિશે;	
નામે વલ્લભરાજશ્રી, કાર્તિ ત્રેલોક્યમાં લસે.	૯
જેના એવા કોકનાસે, કાયે કંપ થયો નકા;	
તેથી માલવ-રાજાની, પડી અસિ કરે થકી.	૧૦
ધરતો શહેર વેરિનાં, પરાક્રમજ આકર; ^૧	
તેથી નામ વિશેષજે, ^૨ જગતકંપન એ ધર્યું.	૧૧
નહાનો ભાઈ થયો તેનો, રાજા રજતમો ^૩ વિના;	
નામે દુર્લભરાજ શ્રી, યરા દુર્લભ જેહના.	૧૨
કાળા ખર્જું રાજ્યજેનું, સુરક્ષિત હતું સદા;	
જેમ ભંડાર ભોયજે, ^૪ ન અહાય પરે ^૫ કદા.	૧૩
સૌભાગ્યે ભાસતા જેનો, કર ^૬ અગ્રાણ વસ્તુમાં;	
પરદારા અને વિપ્ર-વસ્તુ જ્યાં પડતો ન ત્યાં.	૧૪
તેનો ભત્રીજ શ્રીભામ, પૃથિવી-પતિ તે થયો;	
થાય ત્રેલોક્યનું ઈષ્ટ, તેમાં જામાન જે થયો.	૧૫
હંડા-સ્વભાવના ખર્જું-મંડલે ^૭ નૃપ ભોજને;	
હાસ્યવોણો ^૮ ક્યો જેણે, ચંદ્રે જેમ સરોજને. ^૯	૧૬
એક ધારા ^{૧૦} -પતિ ઝીલ્યો, દ્વિધારી અસિ જેનિયે;	
શું નવું શતધારાને, ^{૧૧} ઝીતવા પણ શક્ત એ.	૧૭
ગુણવાન ^{૧૨} -ધનુષે જેના, ભાગતા ભોજને લહી;	
છે આ ગુણી ગણી એમ, અશ્વથી પાડિયો નહી.	૧૮

૧. મૂળમાં પુરુષ પૌરુષ છે. તેનો અર્થ વિષ્ણુના જેવો પરાક્રમી થાય તેના કરતાં પરુષ પૌરુષઃ પાઠ હોય તો હીક લાગે છે કે જે પરુષ=આકર એ જગતકંપન નામને બંધ બેસતું આવે. ૨. વિશેષ જાણનારાઓએ. ૩. રજતગુણ અને તમોગુણ વિનાનો. ૪. સર્પ. ૫. પરથી. ૬. હાથ અને કર. ૭. ખર્જું મંડળ અને ચંદ્રનું મંડળ બને ટાઢાં હોય. ૮. ઝીતાણો તેથી હસવું બૂલી ગયો. ૯. બદ્ર સૂર્ય-વિકાસી કમળને ખીડી દે છે તેમ. ૧૦. ભોજ. ૧૧. વળ. ૧૨. ગુણી અને દોરીવાળા.

તે કાત્રીશ જતાં વિષ્ણુ-પાશે તેના ચુતે ફરી;	
ધાવ્યની ^૧ સમ શ્રીકણે, સસમુદ્ર ધરા ધરી.	૧૯
થો એ બૂપ પિતા જેવો, મ્હોટાં પરાક્રમે થકી;	
તે થયો રમ્ય આકારે, તો આત્મભૂર સમો નકી.	૨૦
તે ^૩ કર્ણ વણ સ્ત્રીનેત્રો, - તણી કયાયે નથી રતિ;	
નેથી નાણેં થાય તેની, પ્રવૃત્તિ કર્ણની ^૪ પ્રતિ.	૨૧
કર્ણ અર્જુનનું ^૫ વૈર, તે કર્ણે પૂરવું રમરી;	
નાણેં શું અર્જુન ^૫ -યશ, દેશપાર કર્યો ફરી.	૨૨
જેવા દશરથ શ્રીને, રામ તેવોજ કર્ણને;	
જયસિંહ થયો પુત્ર, ગુણી જેતા ^૬ ત્રિવોકને.	૨૩

૧. મા મરી નય અને જેમ ધાવ્ય પાળે તેમ. આ દેકણે કા. નામાં ધાર્ત્રી ધાર્ત્રી પ્રપૌત્રીંચ અને પોતાનો, ધાર્ત્રી ધાર્ત્રીવ તત્પુત્રઃ એમ આપણા જેવો પાઠ A (એક ભુતી પ્રત) નો અને ધાર્ત્રી પોત્રીવ તત્પુત્રઃ એમ C (ત્રજલાલ શાસ્ત્રીના પુસ્તક) નો એમ ૩ પાઠ લખ્યા છે. અને તેમાં C નો પાઠ પોતે સ્વીકારી તેનો અર્થ નોટમાં લખ્યો છે કે-કર્ણ=સુકાન. પોત્રીવ જ્ઞાણને જેમ. તેમાં પોત્રી દ્વિતીયાંત ભયે. એમ પોતે અભિપ્રાય આપ્યો છે. મને તો આપણો પાઠ ફીક લાગે છે. તેમાં દ્વિતીયાંતની જરૂર નથી. વળી દૃષ્ટાંત લઈએ તો કર્ણ=પાંડવોના તેને ધાવ્યે=રાધાયે પાળ્યા હતા. એટલે ધાવ્યને કેટલી ફીકર રાખવી પડે છે એ જેમ કર્ણ નાણુતો હતો તેમ આ કર્ણ પણ તેટલી ફીકર રાખીને પોતાનો આપ ગુરી જવાથી નધણી-યાતી થયેલી પૃથ્વીને પાળતો હતો એમ લઈ શકાય. વળી પોત્રીમાંથી હવપદ નીકળતું હોવાથી એમને એમ દ્વિતીયાંત કરી શકાય એમ નથી. તેમ હવાર્થ માં વ શબ્દ સુકા કિલષ્ટ કરવાનું કવિને ઈષ્ટ હોય એમ ધારી શકાય નહીં. ૨. કામદેવ અને પુત્ર. ૩. સ્ત્રીઓ કર્ણને ભેળે મ્હોળે નય છે એમ કહેવાને નેત્રે કર્ણાંત વિશ્રાંતે (કુ. નં.) એ વાતને દૃષ્ટાંતરૂપ લીધી છે. આખ્ય કાન સુધી લખાણી હોય તે ઉત્તમ ગણાય. ૪. કાન અને કર્ણ રાજા. ૫. ધાળો અને અર્જુન પાંડવ. ૬. શતનારો.

હતો પરાક્રમે ^૧ શક, -તુલ્ય બાળ-પણે પણ;	
જેણે દાસ કર્યો ક્રોધ, કરૂ ભૂપતિનો ગણ.	૨૪
સૌરાષ્ટ્ર-ભૂપ ખેંગાર, અપાર સ્વપરાક્રમ;	
કથતો જે રણે તેને, કર્યો સિંહે કરી ^૨ સમ.	૨૫
અસંખ્ય હરિ ^૩ -સેનાયે, ફેંકી કે ભૂલતો ^૪ ધરે;	
બાંધ્યો સિંધુ-પતિ ^૫ જેણે, અથવા જનકી-વરે.	૨૬
રહતી શત્રુ-ભૂપોતી, ભાળી ક્રોધી કરી ઉર;	
શોખ્યો અર્જુન ^૬ જેણે, અગસ્ત્ય-સમ સત્વર.	૨૭
અર્જુનરાજાણી તૂલ્ય, ^૭ વિષ્ણુયે ^૮ દુહિતા ગ્રહી;	
આણે ^૯ તો તેહને દીધી, એ બેમાં ફેર ^{૧૦} એ સદી.	૨૮
શત્રુનાં શીર્ષ કાપેલાં, ભ્રષ્ટ તેના પગો ^{૧૧} -કને;	
નામ્યું શંભરના ^{૧૨} ભૂપે, પણ બદીને સ્વશીર્ષને.	૨૯
પ્રૌઢ લક્ષ્મી ^{૧૩} -પતિ પોતે, વળી અપરમાર ^{૧૪} છે;	
તેથી માર્યા માલવેશો, ^{૧૫} જાતે જે પરમાર છે.	૩૦
નાંખી ધારાપતિ રાજ, ^{૧૬} શુકવત કાષ્ટ-પંજરે;	
રાખી કીર્તિ-રાજહંસી, જેણે કાષ્ટ ^{૧૭} -સુપાંજરે.	૩૧
જેણે ગ્રહી એક ધારા, નગરી નરવર્મની;	
અથ-ધારા ^{૧૮} તો હજારે, સ્ત્રીઓને દીધી તેમની.	૩૨

૧. હાથી. ૨. ઘોડાં અને વાંદરાં. ૩. રાજાઓ અને પર્વતો. ૪. સમુદ્ર અને સિંધ દેશનો રાજા. ૫. સમુદ્ર અને નાગપુરનો રાજા. અગસ્ત્યે સમુદ્ર શોધવાની વાત પ્રસિદ્ધ છે. (ભારત. વ. અ. ૧૦૨-૧૦૫.) ૬. એકદમ. ૭. આ જે અર્જુનરાજ તેણે અથવા આણા નામનાયે એમ પણ અર્થ કરાય. ૮. જય-સિંહને. ૯. લીધી અને દીધી એ. ૧૦. જયસિંહના પગ આગળ. ૧૧. મૂળમાં શાકં મરીશ છે. ૧૨. વિષ્ણુ. રાજા વિષ્ણુ ગણાય છે. ૧૩. શત્રુઓને મારનારા અને પરમાર નહીં એવા. ૧૪. માળવાના રાજાઓને. ૧૫. રાજા પોપટની પેઠે. ૧૬. દિશાઓના અનેકા પાંજરામાં. ૧૭. આંસુની ધારા. એક ધારા લઈને હજારો ધારા દીધી એવા ઉદાર.

ખ્મીતા રેંતા નિત્ય જેના, ધારાધ્વંસ પ્રસંગથી;	
મહોબક-પતે દંડ, દીધા મહેમાનિ મિત્રથી.	૩૩
લેવો અમૃતવત ઇચ્છી, ધરા જે વેરિયે મને;	
કર્ચો જેના ખર્જયુક્ત, બાહુયે રાહુ ^૧ તેમને.	૩૪
સ્વામી કુમારવત જેને, માનિયો શક્તિમાન ^૨ ધજ ^૩ ;	
તે કુકુટ ^૪ -ધ્વજ હતા, આ તો છે મયૂર ^૫ -ધ્વજ.	૩૫
વિશ્વમાં જે એક-નીરે, જે ન જીત્યો ન ભૂપ તે;	
દિશા એવી નથી કોઈ, શોભી જેના યશે ન જે.	૩૬
છે ગણેશની વત જેને, પુષ્કરાગ્ર ^૬ વૃષ્ઠિસ્થિતિ ^૭ ;	
હાથ આવ્યો આગ્યસાર, ^૮ લાડૂવત ગૌડ ^૯ ભૂપતિ.	૩૭
રાક્ષસેન્દ્ર ^{૧૦} બાબરાને, બાંધ્યો જેણે સ્મશાનમાં; ^{૧૧}	
તેથી ઈર્ષ્યો સિદ્ધરાજ, લોકોના અરકાનમાં. ^{૧૨}	૩૮
મેલું કરેલું જે પર્વે, સંગ્રામે રજ બેડિને;	

૧. જેમ રાહુનું માથું કાપ્યું હતું તેવો કર્ચો રાહુ નામનો દૈત્ય અમૃત લેવાની ઇચ્છાથી દેવતાઓમાં ચંદ્ર સૂર્યની વચ્ચે ખુસી ઓછો હતો તે તેઓએ કહી દેવાથી મોહિની રૂપ વિષ્ણુએ તેનું માથું કાપી નાંખ્યાની વાત ભાગવત સ્કં. ૮ અ. ૯ માં છે. ૨. સાંગ અને પરાક્રમ. ૩. સારો. ૪. કુકુડનું ચિત્રવાળી ધળવાળા. ૫. રતનગરીનો રાજા જે મહાપરાક્રમી હતો તેના જેવો. ૬. સંઘયનું અગ્ર અને તરવારનું ફળું. ૭. બળદ અને ધર્મ. ૮. (લી) નો સાર જેમાં છે. અને લઢાઈમાં અસાર. ૯. ગોળનો અને ગૌડ (મધ્ય બંગાળા) દેશનો રાજા. ૧૦-૧૧. મૂળમાં **બર્બર** છે તેનું અપભ્રંશ બાબરા છે. અથવા બાબરાનું સંસ્કૃત **બર્બર** કહે છે. સિદ્ધરાજે સ્મશાનમાં વશીકરણ મંત્ર સાંધી બાબરાભૂતને વશ કરવાની વાત વનરાજ ચરિત્રમાં છે. મૂળમાં **બરુ** છે એથી “બાંધ્યો” રાખવું પડ્યું છે. પણ બાંધ્યો ન બદલે “સાંધ્યો” પાડ હોય તો બહુ ઠીક પડે. મૂળમાં **યાતુ ધાર્મન્દ્ર** છે તેથી રાક્ષસેન્દ્ર લખ્યું છે પણ ખરું તો રાની લોકોનો મુખી હોવો જોયે. ૧૨. મંડળમાં.

ધાયું અંબર ^૧ તે પાણું, જેણે લોટંથી ^૨ કીર્તિને.	૩૯
મહીમંડળનો ભાનુ, તે લોકાંતરમાં ^૩ ગયો;	
પંચી કુમારપાળશ્રી, પ્રભ-રંજન-દૂત થયો.	૪૦
સ્વર્ગે જતા પ્રથમના, પૃથ્વીશ પૃથુ આદિયેં;	
પોતાના ગુણ-રત્નોની, સોંપી થાપણુ જ્વલિયેં.	૪૧
નહીં માત્ર મહીપાલો, બાણેયેં સમરાંગણુ;	
લોક-વ્યાપિ-ગુણે જેણે કીર્તિયા પૂર્વજને ^૪ પણ.	૪૨
વીત-રાગ ^૫ -રતિ જે તે, ત્યજતો મૃત-દ્રવ્યને;	
તે નૃદેવનું દેવોવત, અમૃતાર્થિપણું ^૬ અને.	૪૩
નાહેલી અસિ ^૭ -પાણીયેં, વીરિતણીંજ શ્રી ગૃહી;	
નિર્વીરિની આંસુ-નીર, ધારેં ધૌત ^૮ અહીં નહીં.	૪૪
રણમાં પગલાં જેણેં, દીધાં શરોનીં સન્મુખ;	
તથાપિ તેની સ્ત્રીઆથી, અવગુંજ કર્યું મુખ.	૪૫
હૃદે પેઠેલ યદુબાણે, ^૯ કિલ્લ ^{૧૦} જંગલિ-ભૂપતેં;	
ધ્રુણુવ્યું શીર્ષને અન્ય, વિવેચક ^{૧૧} જનેં અર્ધ.	૪૬

૧. આકાશ અને વસ્ત્ર. ૨. કીર્તિના લોટ (મોળ) થી. ૩. અસ્ત થયો એટલે મરી ગયો. ૪. રણમાં બાણવડે રાજાઓને કીર્તિયા એટલુંજ નહીં પણ ગુણવડે પૂર્વજને પણ કીર્તિયા. એટલે પૂર્વજેથી સવાઈ થયો. ૫. વીતરાગે રતિર્યસ્ય તથા વીતરાગેષુ રતિર્યસ્ય. આ છેલ્લા વિગ્રહથી તે વીતરાગ (જૈન) ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો એમ ભાન થાય છે. (કા.) ૬. અમૃતસ્ય અર્થોડસ્ય તત્ત્વં તથા મૃતાર્થોડસ્ય તત્ત્વં. નમૃતાર્થિતા અમૃતાર્થિતા. અમૃતને ઇન્દ્રનારપણું તથા મૃતદ્રવ્ય જેને નથી તે પણ. ૭. તરવારના પાણીથી. ૮. ધાયેલી. આમાં સ્નાત અને ધૌત માં સારસ્ય એ છે કે ન્હાવાથી બહુ સ્વચ્છ ન થયેલી તો પણ તે અહીં. અને ધોવાવાથી બહુ સ્વચ્છ થાય તો પણ તે ન અહીં. ૯. જે કુમારપાળના બાણવડે. ૧૦. કલેશ યુક્ત એવા. ૧૧. બીજા ત્રાયત બાણેસો અર્ધાયેં.

જે ^૧ નમાવ્યું નહીં ગર્વે; પ્રકાશિત મળિં લયું;	
કોકણેશનું તે શીર્ષ, જેણે કણિકણી કર્યું.	૪૭
મસ્તકે ભૂપ બલ્લાલ, -મલ્લિકાજીનનાં રણે;	
જ્યથીનાં સ્તનો જાણે, જેણે પ્રેમેં ગ્રહાં દાણે.	૪૮
લે લીધા હાર્યો બે જેણે, ઝીતી દક્ષિણ ધરિને;	
તેના રચશેથી કરશું, વિપત્તિ વોણું વિશ્વને.	૪૯
વિહાર ^૩ કરતા જેણે, વૈરિત્વી-કુચ-મંડળ;	
જાંઆ વિહારવાળું ^૪ આ બનાવ્યું મહિ-મંડળ.	૫૦
લાગે પગે તૃણ ^૫ -મુખ, ભૂપોયેં પશુયેં તથા;	
માગ્યાથી શું ગ્રહું જેણે, અહિંસા વ્રત સર્વથા.	૫૧
અજ્ઞેપાળ ^૬ થયો રાજા, કલ્પવૃક્ષ-સમો પછે;	
જેણે અકિંચનો ^૭ વોણી, કાંચને મહિ કાઢ્યો છે.	૫૨
મત્તમાતંગની સાથે, હેમની માંડવી ^૮ ગ્રહી;	
જાંગલેશ્વર પાશેથી, જેણે પાદ ગળે દર્દ.	૫૩
ધિકારે રવિને તેજે, ભાગવે ^૯ તુલ્ય આકરા; ^{૧૦}	
જેણે ધાર્મ ક્ષત્રિ-રક્તે, અર્પી શ્રોત્રિયને ^{૧૧} ધરા.	૫૪
નિત્ય દેનાર દાનોનો, નૃપોને નિત્ય દંડતો;	
વરતો નિત્ય નારથોને, સમ ત્રિગુણ ^{૧૨} જ્યાં હતો.	૫૫

૧. જે માથું. ૨. આડી મૂળમાં ખુબી છે-**દ્વિપદ્ય** એ પદ અને શ્લોકાર્ધને છેડે આણવા સાડ એકના બે હાથી અને બીજામાં **નદ્ય દ્વિપદ્ય** એમાં **નદ્ય દ્વિપદ** અને **વયં** એમ બે પદ જુદાં કર્યાં છે. પહેલું વિશ્વનું વિશે-પણ અને બીજું **કરિષ્યામઃ** (કરશું) નો કર્તા છે. ૩. હાર વગરનું. ૪. જૈન મંદિર. ૫. દાંતે તરણું લઈને. ૬. અજ્ઞેપાળ. ૭. ગરીબો. ૮. મંડ-પિકા. અંબાડી. ૯. તે પરશુરામની તુલ્ય છે કેમકે આકરા તેજે જે સ-યને ધિકારે છે, અને ક્ષત્રિયોના લોહીથી ધાયેલી પૃથ્વી વૈદિક પ્રાણજીવને દીધી. ૧૧. શ્રોત્રિયત્રાં એ પાંદ ફીક છે. ૧૨. ત્રિવર્ગ-દાન દેવાં એ ધર્મ, રાજ-જ્ઞાને દંડવા એ અર્થ. અને સ્ત્રીજ્ઞાને વરણું એ કામ.

ધરેલે રાજ્ય-નેપથ્યે, ગયે તે દંદિની વત;
 લાવ્યો જયંતનો વેપ, મૂળરાજાખ્ય તત્સુત. ૫૬
 ચપળાઈથીં બાલતે. રીખતાંજ રણાંગણે;
 તુરુક^૧ રાજની સેના, વીખેરી નાંખી જેલણે. ૫૭
 જેણે^૨ કાપેલ મ્લેચ્છોનાં, મરતકારિય-ભયું^૩ સ્થળ;
 જ્ઞેઈ પિતા હિમાદ્રિને, ન^૩ સ્મરે અર્ધુદાચળ. ૫૮
 તે કલ્પશ્વરનો કોટો, ઉખેડ્યો વિધિયે દુત;
 ત્યારે તેનો લઘુ-પ્રાતા, ઊપડ્યો ભીમ^૪ ભૂપત. ૫૯
 કદાપિ તુલ્ય આ ભીમ, બકારિ^૫ ભીમસેનની;
 અને ન જે રાજહંસ, દમનાર બંડો બની. ૬૦
 ધીરિ ધીરિ મંત્રિયો ને, માંડલીક નૃપો બળી;
 રાજ્ય તે બાળરાજનનું, જ્ઞેયી લીધું બધા મળી. ૬૧
 તે પછે અન્યશાખાનો, એજ સોલકિ વંશની;

૧. યવન રાજ (શાહાબુદ્દીન). ૨-૩. મ્લેચ્છોનાં મરતકનાં હાડકાંને હિમાલય જેવો મ્હોટો ઢગલો થયેલો છે. હિમાલય ધાળો છે તેથી તેના પુત્ર અર્ધુદાચળ પોતાનો પિતા હમ્મેશ પોતાની પાસે જ છે એમ માને છે તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની તેને જરૂર પડતી નથી. આણુ હિમાલયનો પુત્ર છે અને તેને વસિષ્ઠકપિ પોતાની ગાયો જેમાં પડી ગયેલી તે ખાટો શુરવા લાવ્યા હતા એમ અર્ધુદ પુરાણમાં છે (કા.) સિદ્ધરાજ રાજ એક મ્લેચ્છને ભારીને અનાજ ખાતો એવું વર્ણન રાજમંડલમાં છે. તેનાં હાડકાંનો આ ઢગલો થયો હતો. ૪. ભોળો ભીમ. ૫. ભીમસેન પાંડવ બંડનો (બકાસુરનો) શત્રુ=મારનાર છે. અને આ ભીમ રાજહંસ (હંસ અને રાજઓ) નો દમનાર=નિયમમાં રાખનાર છે તેથી તેને તેના જેવો કેમ કહી શકાય ? (બકાસુર-એક-ચક્રાનગરી પાસેના નેતરના વનમાં રહેતો અને તે જટાસુરનો દીકરો હતો તેને બ્રાહ્મણના વારામાં (કેમ કે તે રાજ વારાફરતી એક માણસને ખાતો તેમાં) ભીમે પોતે જઈ માર્યો. ઈત્યાદિ વાત ભારત આદિ પર્વ અ. ૧૬૨-૬૪ માં છે.

ખમી શક્યો ન આ કેર, અણોરાજ ધરાધણી. ^૧	૬૨
બેટો ધવલનો ^૨ તોયે, તેણે કૃષ્ણ સમો થઈ;	
કર્યો આરંભ આ દેશ, અકંટક થવા ગહી.	૬૩
દાવાનલ-સમા દુષ્ટો, જે જ્વાળાસિધિ ^૩ વ્યાપિયા;	
તેના ખર્જ-સમા મેઘે, સઘળે તે સમાવિયા.	૬૪
હિમી ^૪ કાંતિ ગોતતા ને, દેતા ઉદ્દેગ ધરિને;	
એ પ્રતાપ-યશે જેના, કરી વ્યામ ત્રિલોકિને.	૬૫
જન્મથી માંડિ મહેલો, તોયે ધ્રાવ્યો ન યુદ્ધથી;	
કર્યું સ્વ-શૌર્ય-પ્રતનું, ઉઘાપન ^૫ સ્વ-પ્રાણુથી.	૬૬
તત્પુલ જેનો કાર્તિના, પતાકા અંબરે અડે;	
પ્રાસાદ ^૬ શૌર્ય-સંપત્તિનો, શ્રી લાવણ્યપ્રસાદ છે.	૬૭
જેમ ચંદ્રવંડે વ્યામ, જેમ જંગલ સિંહથી; ^૭	
રમ્ય ને અનતિક્રમ્ય, થયું તે કુળ જેહથી.	૬૮
હણ્યો જેણે ખર્જ-દંડ, નકુલ સ્વામિને દડ;	

૧. રાજા. ૨. ધવળ-ચાલુક્ય વંશમાંથી ઉતરેલો, અણોરાજનો પિતા. જેના નામ ઉપરથી ધાળકા થયું છે. ધાળક વંશ સ્થાપનાર. અને ખીજન અર્થમાં ધાળો તેનો પુત્ર, તોયે કાળા સરખો (શ્રી કૃષ્ણ સરખો) પરાક્રમી. ૩. જ્વાળા રૂપી તરવાર વંડ. મૂળમાં હેતિ શબ્દ છે. એવો (જ્વાળા અને તરવાર બંનેનો અર્થ કરનાર) શબ્દ ગુજરાતીમાં ક્યાંથી કહાડાયે ? ૪. હિમની અને હિમની. ૫. સમાપ્તિ. (પોતાના પ્રાણુ આપીને અર્થાત્ મરી ગયો.) ૬. શૌર્યની સંપત્તિના મંદિર રૂપ. ૭. એક પુસ્તકમાં મૃગેન્દ્ર, ખીજનમાં પારીન્દ્ર અને કા. નામાં વારીન્દ્ર છે. અમારાં એ પુસ્તકનો તો એક જ અર્થ છે. **વારીન્દ્ર** ના એ અર્થ થાય. સમુદ્ર અને વરણ. તે બંનેથી વન અનતિક્રમ્ય ન થાય અને સિંહથી થાય માટે **વારીન્દ્ર** અને **મૃગેન્દ્ર** પાઠ ઠીક છે. ૮. તરવાર રૂપી દંડ.

બાણે શું પડ્યે તેને, કંપે અઘાપિ બૂલત. ^૧	૬૯
તેના સુરાળ્યમાં ક્યાંહી, ન પીડા તરફરો કરે:	
તે પોતે ઉલટો કીર્તિ, શત્રુ-ભૂપોતણી હરે.	૭૦
દશાસ્ત્ર ^૨ લંકને જેમ, દમિયાં રામ-લક્ષ્મણે:	
તેજ ^૩ જેના નિષ્કલંકી, ભુજનું શત્રુને દમે.	૭૧
પુંડરીક ^૪ ધરી એક, રાજહંસ ^૫ અનકશ:	
ચાલી સેના-નદી જેની, ખેંચી ફીણ અરિ-યશ.	૭૨
સામંતરૂપી ગોકશ્વ, ^૬ ભસે ચોમેરથી પણ;	
જે ભૂપ-હસ્તિની લીલા, ગતિ-દાતિ ન થૈ દાણ.	૭૩
મંદરાચલવત આગે, જીભેલો જેઈ નિશ્ચલ;	
પાશેં જેને પણ ક્યો, પાછો ધારેશ ^૭ -સાગર.	૭૪
ધણું દક્ષિણ-રાગનું, સૈન્ય પ્રાક્રમ સ્વસ્થ છે:	
તેથી ઉલટા ^૮ જે સાથે, તેથી તે લડવું તજે.	૭૫
તેનો શ્રીવીર ધવલ, વીર-શીર્ષ-મણિ તન:	
યુદ્ધે પણજીને રાખ્દે, તેડે છે જે જ્યશ્રીને.	૭૬

૧. રાજગો અને કુંગર. ૨. આ મૂળ શ્લોકમાં ભંગ શ્લેષથી જે અર્થ ક્યાં છે. (અભંગ શ્લેષ હોય તો પહેલાય) તે આ રીતે-દાંતા અરિદશા યેન તત્ દાંતારિદશં તે તેજનું વિશેષણ છે. નાસ્તિ કલંકં યયોસ્તૌ અકલંકૌ તયોઃ ભુજનું વિશેષણ છે. અરિશ્ચાસૌ દશમસ્તકઞ્ચ સ ચ લંકા ચ અરિદશમસ્તકલંકે, દાંતે અરિદશમસ્તકલંકે યાઘ્યાં-તયોઃ દાંતારિદશમસ્તકલંકયોઃ રામ લક્ષ્મણનું વિશેષણ છે. અનવય-જેમ દશાસ્ત્ર=રાવણ. અને લંક=લંકાને રામલક્ષ્મણે દમિયાં=દમ્યાં (તેમ) જેના નિષ્કલંકી ભુજનું તેજ શત્રુને દમે (છે). ૩. “તેમ” નો અધ્યાહાર છે. ૪. કમળ અને ઘાણું છત્ર. ૫. હંસ અને રાજગો. ૬. અદેખા અને ગોવાંદરાનાં કુતર્યા. ૭. ધારાનગરીના રાગ રૂપી સમુદ્ર. ૮. સૈન્ય થોડું અને પરાક્રમ મોટું. એવા રાગની સાથે.

- તે કાચ-તુલ્ય સુતમાં, તે પિતા પ્રાંતબિંબિતઃ
ભાળે છે નિજને છે જે, અશોષ ગુણુ-ભૂષિત. ૧૭૭
- જેમ બાહુવડે શરો, જેમ દંતોસળે કરીઃ
તેમ તે વંશ અચ્છત, થો તે તાતસુતે કરી. ૭૮
- વિશ્વને હર્ષ દેનારા, તે સુતે નિત્ય દાનથીઃ
કર્યો સમૃદ્ધ જનનો, સમૃદ્ધ વળિ તાન^૧થી. ૭૯
- શત્રુ-બાણુ-ધાત-જ્વત, જળોયે જાંચી નીચી થૈઃ
એવી જેની છાતિયે^૨, ઈચ્છે વીરથી વાસ રૈ. ૮૦
- શત્રુના મસ્તકો સ્થોતાં, જેણે રણુ-સરોવરેઃ
પુંડરીક^૩ ગ્રહાં^૪ જાણે, કંદ સ્થોતાં કરીશ્વરે. ૮૧
- વૈરી નૃપોના શરના પ્રહારે, પડી ઉઠ્યો જે રણુભુ મુજરેઃ
ગંભીર^૫-વીરેન્દ્ર-બલાગ્નિ-તાગ, આગ્યો ગ્રહી શું તરિને સુભાગ. ૮૨
- હવે સમે એક સુવિશ્વ^૬વ્યાપી, મહા પ્રતાપી રિપુ-સંઘ-તાપીઃ
આબાદ નીતિ મતિ રત્નિબાદ, જન્યો નૃપત્રી લવણુપ્રસાદ. ૮૩
- તેડ્યા ઉડી ભૂપ-શિરોમણિયે, કુમારના પુત્રજ તે ધડીયેઃ
જ્યેષ્ઠ^૭ છે જે નિશિમ્ભાય પોતે, કેવા વડાગોરકને બધું તે. ૮૪
- પધારી^૮ સોમશ્વર દેવ ધીશ, કલ્યાણુબોધ્યા નમતાં મહીશઃ
પ્રસન્ન^૯-મૂર્તિ નૃપકેરી આગે, બેઠા મળ્યે આસન રમ્ય જાગે. ૮૫
- સન્માનિ તેને લવણુ પ્રસાદે, લાઘવ જે શંભુતણુ પ્રસાદેઃ
સ્વપુત્રને રાખી સમીપ આમ, તે સ્વમ માંડયું કથવા તમામ. ૮૬

૧. ગાયનનો એક જાતનો સ્વર. ૨. છાતિયે પાણુ. ૩. કમળ અને ધાળાં છત્ર. છત્રની નીચે જેમ માથાં તેમ કમળની નીચે કંદ. (છત્રદંડને ઠેકાણે કમળનાળ) ૪. આ શ્લોકમાં બંને પુસ્તકમાં તથા કા. માં પણ લઘ્વૈરગાઢ પાઠ છે પણ લઘ્વૈઃ નું વિશેષ્ય કાંઈ નથી તેથી કા. એ સૂચવેલો લઘ્વેવગાઢ પાઠ કાંઈ લાગે છે તેથી તે લીધો છે. સેના રૂપી સમુદ્રનો તાગ લઈને જાણે પાછો ઉપર તરી આવ્યો હોય એવો લાગે છે. ૫. પ્રતાપનું નિવેશન છે. ૬. પધારીને. ૭. બુદ્ધિના ધણી. ૮. રાજનું વિશેષણ છે.

જાણું હું વિદ્યાધર-મુંદરી ન્યાં, ગુફાતણા બારકને રમે^૧ ત્યાં;
 ચ્હડ્યો મહાદેવ તણે મહાન, કૈલાશ-શૃંગે અતિ દીપ્યમાન. ૮૭
 બેઠલ જે રતનો ઝોટલીયે, દેહાર્દ-ધારી નિજ મુંદરીયે.
 પ્રસન્ન વક્રાબ્જ^૨ જગત્પિતાને, લાગ્યો હું શ્વેતાબ્જ^૩ પૂજવાને. ૮૮
 સંપૂર્ણ પૂજા કરી શંભુની હું, સમાધિ મુદ્રા પછિ ન્યાં ચ્હડાવું;
 આગે ત્યવે પૂનમરાત્રિ જેવી, મૂર્તિમતી કાક નિહાળી દેવી. ૮૯
 છે શ્વેત ચંદ્રેસમ વક્ર જેનું, છે શ્વેત રીતુ^૪ પટ^૫ શ્વેત તેનું;
 ધારી કરાએ શુભ શ્વેત-માળા, ભેઈ થયો વિરિમત એહ બાળા. ૯૦
 છો કોણુ ? કોની ? કથ્ય આલિ કેમ ? આવેલો તેને કહું ન્યાં હું અમ;
 ત્યાં તો વહી^૬ તે મુજ પ્રય આપે, દંતાંશુયે^૭ શું સિતછત્ર આપે. ૯૧
 હે વીર ! પૈરિ-નૃપસૈન્ય-હસ્તી, તણાં શિરોઃત્રોડય ધારી મસ્તી:^૮
 શત્રુ-બળે દુઃખી થતી ધણેરી, છાં લક્ષ્મી હું ગુજર રાજકેરી. ૯૨
 સ્વર્ગે ગયા તે સહુ ગુજરે^૯, અરે હણ્યા તે રિપુયે ગજેન્દ્ર;
 જે ભૂલુતોને^{૧૦} દળવા સુપાસ, છે મુજ તેને ભુજ^{૧૧}-દંતવાસ. ૯૩
 જે ચક્રવર્તી-પદ-ધારિ હાલ, છે આલિ તે શક્ત ન જેથી બાળ;^{૧૨}
 નિવારવા શત્રુ-ચમ્પૂ^{૧૩} અપાર, દીવો યથા એક તટાંધકાર.^{૧૪} ૯૪
 જે મંડલીકા વળિ મંત્રિયો છે, ન ત્યાં ક્રમે^{૧૫} માત્ર પરાક્રમે^{૧૬} છે;

૧. રમે છે તેથી અતિ દીપ્યમાન. શંગનું વિશેષણ છે. ૨. પ્રસન્ન છે મુખ ક્રમણ જેનું. ૩. ધાળાં ક્રમણથી. ૪. ધાળું રીતું. ૫. વસ્ત્ર. ૬. ઝોટલી. ૭. દંતાંતી કિરણોથી જાણે ધાળું છત્ર આપતી હોય. ૮. મુળમાં ચંદ્ર છે તેનું આકરો અને તેનું મસ્તીમાં આવેલો. ૯. ગુજરાતના ધણી (રાજા) ૧૦. રાજાઓને તથા પવંતોને દળી નાખવામાં સારી રીતે પાસ થયેલો. ૧૧. તેઓ (રાજાઓ તથા હાથીઓ) ના ભુજ અને દંતોસળમાં. ૧૨. ભોળો ભીમ. ૧૩. સેના. ૧૪. કાંઠા ઉપરનું અંધારું અથવા ખેતરમાંનું અંધારું. (ન્યાં પવન વિશેષ હોય.) ૧૫. કામમાં કોઈ જાતનો ક્રમ પણ નથી. ૧૬. માત્ર પરાક્રમ કરી જાણે છે.

છે કામના સ્વામિની સ્ત્રી^૧ હુમાંયે, જેનેજ તેનો ગુ ઉપાય થાયે. ૯૫
 એવો નથી કો નર હસ્તધારી,^૨ લે જે જુડેલી મુજનેજ તારી;
 એતો સદ સંપત સો પ્રકારે, હથેળવા સગ્ગન ફેરી ધારે. ૯૬
 ન^૩ ગોર છે કો સમ આમશર્મી,^૪ જેણે હુને કાંટી સુધર્મવર્મી;^૫
 ગયાજ મુંગલ^૬-સુતે અદર્પ,^૭ જેણે કર્યા મંત્રથી^૮ દાત્રિ-સર્પ. ૯૭
 રાંઠાડ-વંશી ન^૯ પ્રતાપમલ્લ, હતો હરિવત રણ એક મલ્લ;
 જેથી ખમાતો ન અરિ^{૧૦}-કરીનો, ગંધય^{૧૦} ગંધલની^{૧૧} જેમ તીનો. ૯૮
 દશા જગદેવ વિના નહારી, પરાનો^{૧૨} વત યે નિજનાથો મ્હારી;
 જે દાર-રક્ષા કરતો^{૧૩} જ્યહાં ત્યાં, પેઠા ન શત્રુ પુરો મુજરીમાં. ૯૯
 પાંચલ જે વેદ-સમુદ્ર-પાર, તે ગોર જે નામ ધરે કુમાર;
 કો આજ જે ચેદિ-નૃપાળ-શ્રીને,^{૧૪} મ્હારી સપત્ની^{૧૫} કરશે વિના તે. ૧૦૦

૧. હું જે તેઓના સ્વામી (ધણી) ની સ્ત્રી છું તેમાં પણ તેઓની કામના છે. ૨. હાથ વાળો. ૩. આમ નામના ગોર જેવો કાંઈ ગોર પણ હવે નથી. ૪. સારા ધર્મરૂપી અખતર વડે. ૫. મુંગલનો પુત્ર પણ. ૬. ગર્વ વગરના. ૭. વિચારશક્તિ તથા અમુક અક્ષરોના સમુદાય. ૮. નથી. ૯. શત્રુરૂપી હાથી. ૧૦. ગંધ હસ્તીની પેઠે. **यस्य गन्धं समाधाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः॥** **तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहं ॥** કા. માનું આ વચન મૂળ અર્થથી વિરૂદ્ધ દેખાય છે. આમાં ગંધહસ્તીનો ગંધ બીજા હાથીઓ સહન કરી શકતા નથી એમ છે અને મૂળમાં ગંધહસ્તી બીજા હાથીના ગંધ સહન કરી શકતો નથી (**गंधोपि मत्तारिमतंगजानां गंधद्विपेनेव न येन सेहे**) એમ છે. પણ **शमयति गजानन्यान्गंधद्विपः कलभोपि सन्** એ (આપેટ પૃ. ૪૫૦) વચન કાર્તિક મૂળના અર્થને સમર્થન આપે છે. કેમકે તેમાં ગંધદ્વિપ બીજા હાથીઓને સમાવે છે. એટલે પોતાનો ઉગ્ર ગંધ હોવાથી તે નબળા ગંધ વાળાને ભેદ શકતો નથી તેથી તેને શાંત પાડી દે છે. જેમ બળિયો માણસ નિર્બળ માણસ પોતાની સામે આવે તેને ખમી શકે નહીં એમ, જેમ બાળમની સામે શિખડી. ૧૧. પારકાઓની પેઠે. ૧૨. છડીદારની પેઠે સાચવતો. ૧૩. ચેદી દેશના રાજાની દોલતનો. ૧૪. શોક્ય.

અધારે ન્યાં રે'તું ન મૂળરાજ,—વંશીય પૃથ્વીપતિ—તેજથીજ;^૧
 તે જૂપની ઊઝડ તે પુરીમાં, દીસે ન દીવે પણ ન્યાં નિશીમાં. ૧૦૧
 જે નિત્ય રાત્રે પુરો રે'તો ગાજ, હાથી નગારાં ફરતાંથી ઝાઝી;
 પાડે બરાડ નિશિ^૨ એકલી તે, શીયાળ શબ્દે પુરો ગુર્જરી તે. ૧૦૨
 મુખોવડે ખેલતો નારિઓનાં, સરોજ સદ્ભાવ સદા હતો ન્યાં;^૩
 અનાથ થે તે સર આંસુ ઢાળે, વાયે હરાતાં જળખિંદુ આળ્યે.^૪ ૧૦૩

મુંડાવી મુંડ્ય નિત ખડિત^૫ જૂલ ખડે,
 ક્રીડેલા પડ્યેથી થઈ કુંડળવોણિ પડ્યે;
 ત્યાગી બધા વિપય ગુર્જર—રાજધાની,
 ભોગી થઈય વિધવા—વત દીનતાની.^૬ ૧૦૪
 તેથી સ્વચક્ર^૭ પરચક્ર^૮ વડે હરાતાં,
 બાકી રહેલો મુજને તું બચાવ્ય નતાં;
 શત્રુ હણી ક્યું અમાનુષ તે ચરિત્ર,
 યોગ્યત્વ મેળવિયું છે જગમાં પવિત્ર. ૧૦૫
 જે દૈત્ય^૯—ભૂમિપતિ બારથિ ભાંગશે શું,
 એવું થયેલ મહિમંત્ર ઉદ્ધરું^{૧૦} તું;
 એકજ^{૧૧} વિશ્વપતિયે ફરિ ઉદ્ધરે તું,
 હે વીર ! વીરધવલાખ્ય સુતે સમેત. ૧૦૬
 તે આમ કામ કહિને સહસાજ બાળા,
 ખેરાવી કંઠ મુજ ઉત્તળ પુખ્ત—માળા;
 નિદ્રાનો સાથ મુજ ક્યાંકજ ચાલો ગૈ તે,
 એ શું હશે મુજ કહો કહો વાત થે તે. ૧૦૭

૧. રાજના તેજથી. ૨. રાત્રમાં. ૩. તળાવમાં. ૪. મશે=ખડાને. ૫. કપાઈ ગયેલાં. ૬. વિધવાની પેઠે દીનતા ભોગવે છે. ૭. પોતાના દેશની ફોજ. ૮. 'પર' રાજની ફોજ. ૯. દૈત્ય રાજઓના. ૧૦. ઉદ્ધારું હવું. ૧૧. શ્રી વિપ્રજ્યે.

જે વિપ્લવ-પુલ્ય વળિ વીરજ એક જે છે,
તે આમ આચરિ રહ્યે પછી ગોર કે' છે;
આ સ્વપ્ન અર્થની ઉદાઠગતા^૧ ખતાવે,
તેથી તમારી-સમ વર્ણનમાં^૨ ન આવે.

૧૦૮

રાગ! ન અન્ય ગણે^૩ ધન્ય સમા તમારા,
છો વૈરી-વીર-ભુજ-વૈભવ-ગાંગનારા;

પાંશે^૪ નમેલ પરને ન અડે કદી જે,

પોતે વરેચ હરિની સમ શ્રી પુને તે.

૧૦૯

ઉત્પત્તિ આપતણી^૫ છેજ અતુલ્ય-વંશે,

મર્યાદા જે કુળની કો ન બધે પ્રશસે;

થાતાંજ દુશ્વરિત આગળ આવી^૬ બેસે,

પાછા હાથે રણુથી પાછળ ઠેલ^૭ દેશે.

૧૧૦

ભાનું જ્યવા રણુ તમે લડવા ચડોડા બ્યાં,

આવે ન સામું અરિ-સશ્કર છાંય^૮-વત્ ત્યાં;

જવા દિશાંત^૯ ભણી ભાગીજ દીપ જેમ,

ખીડ્ય મંડલિક પંડ્યનું તેજ તેમ.

૧૧૧

આણીય બાંધી નિજના સુ-વડા ગુણોયે,^{૧૦}

૧. કંજુસપણા વગર. ૨. તારં જેમ વર્ણન કરી શકાય નહીં તેમ. ૩. પાસે આવીને નમે તોપણ તે ખીજને. ૪. કુળમર્યાદા આગળ આડી આવી બેસે એટલે દુરાચરણમાં આગળ વધવા દે નહિ. ૫. પાછળ રહીને ઠેલે એટલે રણુમાંથી પાછા હાથે દે નહીં. ૬. છાયા જેમ સૂર્યની સામી થાય નહીં તેમ. ૭. શત્રુઓ દિશાના અંત તરફ ભાગી જવાને ઈચ્છતા સૂર્યની આગળ દીવાની પેઠે ઝાંખા પડે છે. ૮. માં વશાંત પાઠ છે તે દીવાનું વિશેષણ થાય પણ દીવા વાટ્યને છેડે આવવા ટાણે ઉલટા વધુ પ્રકાશવાળા થાય છે. ૯. ગુણુ અને દોરડાં. મોટા ભડ લોકોએ ભોગવવા યોગ્ય આ રાજ્યલક્ષ્મી તે તારા પોતાના ગુણુવડે બાંધીને આણી છે તો તે હવે હે સુંદર મૂર્તિવાળા સારા મંત્રિવડે દીપાગ્ન-એમ અન્વય છે.

આ રાજ્ય-લક્ષ્મી ઉપભોગ્ય વડા ભયોયે;
 દીપાગ્ય મંત્રિવરથી વરમૂર્તિ ! સઘ,
 પાકી ન જાય રહ્યો જે તુજ ખર્જી^૧ મધ્ય. ૧૧૨
 ગર્વિષ્ટ-આહુધર ભૂપતિ મેળવે શ્રી,
 નીતિથી મંત્રિગણુ તે કરી કેળવે શ્રી;
 પેદા કરે મણિ સમુદ્ર બહુ પ્રકારે,
 તેને તથાપિ મણિકાર જનો સુધારે. ૧૧૩
 પ્રેર્યો હરિ-સમ ચરિત્ર કરી પવિત્ર,
 આપેજ^૨ વીરધવલાગ્ય બળી સ્વપુત્ર;
 જોડ્યો ભૂભાર હરવા વિધિયે વળી જે,
 મંત્રી પવિત્ર મળવા મન ગોઠવે તે. ૧૧૪
 પછી દશરથ જેવા, પ્રાતમાં તેજ ભૂપ,
 તજી શયન પ્રભાતે, પુત્ર તે રામરૂપ;
 ગુરુ અતુલિત મૂર્તિ, ગુર્જરોનાજ તેજ;
 સહુ બહુ-બળ ઊઠ્યા, સાધવા કર્મ એજ. ૧૧૫

કૃતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વર દેવ વિરચિત
 કૃતિકૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
 વસંતભજ હરિદત્ત કૃત સમ્પ્રલોકી
 ગુર્જર ભાષાંતરમાં રાજવંશ
 વર્ણન નામે બીજો
 સર્ગ સમાપ્ત
 થયો.

૧. મૂળમાં ત્વદસૌ છે. કા. માં ત્વદવ (સ્થિતાસૌ) પાઠ છે.
 ૨. હરિસમ પવિત્ર ચરિત્ર કરીને આપેજ પોતાના પુત્ર વીરધવળને (આ કામમાં)
 પ્રેર્યો અમે વળી બ્રહ્માયે ભૂભાર હરવામાં આપની સાથે જોડ્યો છે તે.-એમ
 અન્યથા છે. કા. માં ચરિત્રને ઠેકાણે રચિત છે તે બલ લાગે છે.

સર્ગ ૩ જો.

- શોભે મહાન^૧ જે ક્યારે,^૨ રસાલંકાર^૩—રૂપ છે;
 પોરવાડ વડો વંશ,^૪ પુરે^૫ ગુર્જર-ભૂપને. ૧
- અન્ય વંશો ત્વચાયેજ,^૬ સારા પત્રો^૭ ધરે નરાં;
 આ વંશ તો ક્રિયાસાર,^૮ ધારે પાત્ર^૯ પરંપરા. ૨
- જે વંશે નર-રત્નો આ, ઉત્પન્ન તેનો કાંતિથી;
 વિશેષે ભૂપિત થઈ, પૃથ્વીનીવત સરસ્વતી.^{૧૦} ૩
- થયો પહેલો નર હિંદે, નામેં ચંડપ તે કુળેં;
 તમના નાશનો કર્તા, રવિવત ^{૧૧}મંત્રિમંડળેં. ૪
- શું આણક્યથી આતુર્ય, શું વાણી ^{૧૨}ગુરૂપાશથી;
 શું સમુદ્રથી ગાંભીર્ય, અથું તેણે શુભાશથી.^{૧૩} ૫.
- આ^{૧૪} મંત્રી-રત્નમાં છિદ્ર^{૧૫}, જરાયેં રાખિયું નથી;
 વિધાતાયેં ગુણો^{૧૬} તેમાં, પરોવ્યા શ્યે પ્રકારથી. ૬.
- માની^{૧૭} સરોજની શ્રીને, ન માને શ્લાઘ્ય જે ખરી;
 ઇનપાદ^{૧૮} તિરસ્કારે, કરમાય ન જે જરી. ૭

૧-૨. વાંસના અર્થમાં-મહાન=મ્હોટા. ક્યારે=ક્યારાથી. વંશના અર્થમાં-ક્યારે મહા ન શોભે ? ૩. રસ અને અલંકાર રૂપ. તથા પૃથ્વીના ધરેણા રૂપ. રસા=પૃથ્વી. ૪. વાંસ અને કુલ. ૫. આણહિલવાડ પાટણમાં. ૬. છાત્ય અને ચાંબડી. ૭. પાંદડાં અને વાહન. ૮. કૃત્યમાં સારા ૯. લાયક પુરૂષ અને પાંદડાંનો સમૂહ. ૧૦. રત્નો જેમ પૃથ્વીને શોભાવે તેમ આણે સરસ્વતીને શોભાવ્યાં. ૧૧. મંત્રિમંડળમાં સૂર્ય સરખો. ૧૨. બુદ્ધસ્પતિ. ૧૩. શુભ આશાથી. ૧૪. કાણું અને દોષ. ૧૫. ગુણ અને દોર. ૧૬. માન વાળો એવો જે, ખરી વખાણવા લાયક એવી કમળની શ્રીને લેખતો નથી કેમકે જે કમળ ઇનપાદ તરફથી તિરસ્કાર થયા છતાં જરા પણ કરમાતાં નથી, કાણ સૂર્યનાં કિરણ અને ધણીના પાદ.

ચંડ પ્રસાદ તત્પુત્ર, થયો જેણે કરી સિત; ^૧	
યશે ગંગાદ્વીપુ-સમે, દિશા ચંદન-ભૂપિત.	૮
જે ^૨ દાનેશ્વરિયે હસ્ત-પદ્મે ગૃહિણિ-વત્ર અહીં;	
રાજ-કાજતણી મ્હોર, તેણે કદિ તળ્યો નહીં.	૯
મૃદુ વાણી મતિ તીક્ષ્ણ, સારી શ્રી કાર્તિ બંદીતો છે;	
રાગવોણુ ^૩ ચિત્ત જેતું, વધુ રાગીજ ^૪ હાથ ય.	૧૦
કર્પૂરને જે ધિકારે, એવી કાર્તિવડ્યે નિજ;	
ચિર-કાળ રંગી જેણે, રાત્રિ પૂનમ જેવીજ.	૧૧
તે ^૫ સમુદ્ર થકી સોમ, ^૬ ઉપન્યા સુમનોદમ;	
જે ઉત્પન્ન થતાં વેત, દીપ્યું વ્યોમ રવિ સમ.	૧૨
અપૂર્વ કોક આ સોમ, કલંક-રહિતાકૃતિ;	
મારને ^૭ ન વધારે ને, ન ધારે ભવમાં ^૮ રતિ.	૧૩
જેનામાં ગુણ-રત્નોનો, કાશ અઘ્માણ્યે ભર્યો;	
સિદ્ધરાજે પણે ત્યાંજ, રત્ન-કાશ બધા ધર્યો.	૧૪
માને તે પંડ્યને પાશે, રેતા પૂર્ણજ ^૯ સોમથી;	
અહીં અનંત ^{૧૦} ભોગ-શ્રી, વધુ સિદ્ધ ^{૧૧} મહેશથી.	૧૫

૧. ગંગાના શીલુસમ ધોળા યશે. ૨. જેણે રાજકાજની મ્હોરને હાથ રૂપી કમળે પ્રહણ કરી છે તેથી તેણે તેને તળ્યો નથી. ૩. વિપયવાસના વોણુ. ૪. ઝાઝા રંગ (રતાશ) વાળા. ૫. ચંડપ્રસાદ રૂપી. ૬. સોમ નામે અંને ચંદ્રમા. ૭. કામદેવ અંને રાત્ર. ૮. શિવજી અંને સંસાર. ૯. પૂર્ણચંદ્ર અંને ચંડપ્રસાદનો પુત્ર. ૧૦. અપાર ભોગવાળી સમૃદ્ધિ અંને શેષનાગના શરીરની શોભા. ૧૧. મ્હોટાઈવાળો (માટે સિદ્ધરાજ) કેમકે શિવજી પાસે સોમ (ચંદ્ર) ની કળાજ છે, અંને પોતા પાસે પુરો સોમ છે. શિવજીને અનંત (શેષનાગના એકજ) ભોગ (શરીર) ની શોભા છે અંને પોતાને અનંત ભોગની શોભા છે.

જેને સહચરી સીતા^૧, ધરે છે તેજ સૂર્યનું;^૨
 રામવત ક્યું આણેયે, ઉલ્લંઘન^૩ નદીનનું.^૪ ૧૬
 અમેય-મહિમાવાળો, થો અશ્વરાજ તેહથી:
 જેણે હસ્તિરાજ^૫ પણ, ઝીંધ્યો દાનાદ્ર-હસ્તથી.^૬ ૧૭
 ઠાંકી જેણે નિત્યદાને^૭, દુઃસ્થિતિ આશ્રિતો તણી:
 તેથી^૮ નિજે^૯ ઈંદ્રિયોવત^{૧૦}, ન કામી^{૧૧} કામના કણી.^{૧૨} ૧૮
 આણ્યું ન્યાયવડે નાંખું, અરચ્યું ધર્મકામમાં;
 યશ માત્ર રહ્યો જેનો, સ્તુત્ય^{૧૩} લોક તમામમાં. ૧૯
 પૂર્વે પીડી^{૧૪} રેણુકા તે, પસ્તાવાથી રમરી ન્યમ;
 માતૃ-ભક્તિ વિશેષે તે, કરતો પુરુષોત્તમ.^{૧૫} ૨૦
 જહરે જનની કરા, દશ માસજ જે રહ્યો:
 તેના હૃદયજે માનો તો, વાસ જીવ લગી થયો. ૨૧
 મંત્રિ-મંડળ-માણિક્ય, તણા અંગની સંગિની;
 કાંતિ-નુસ્ય હતી કાંતા, કુમારદેવી જેહની. ૨૨
 શૌર્ય સ્વાભાવિકે આન્ય, જે હતા દેવને પણ;

૧. સીતાજી અને સોમની સ્ત્રીનું નામ. ૨. સૂર્ય વંશનું અને સૂર્યનું.
 ૩. ઉલ્લંઘનું અને અપમાન. ૪. નદીનો ધન=પતિ=સમુદ્ર તેનું. અને દીનનું
 નહીં. ૫. હાથીઓનો રાજા (પોતે અશ્વરાજ છે છતાં હસ્તિરાજ) ઐરાવત
 (ઈંદ્રના હાથી) ને ઝીંધ્યો. ૬. દાન દેવાનું પાણી અને મદનું ઝરવું તેણે
 તીતા હાથ વાળો અને તીતી સુંઢય વાળો. ૭. નિત્ય દાનો દહન. ૮. તેના
 તરફથી. ૯. પોતાના (જનો) યે. ૧૦. પોતાનાં ઈંદ્રિયાની પહેલે. ૧૧. પમા-
 ણી (પામ્યા). ૧૨. જરાપણ. ૧૩. યશનું વિશેષણ છે. ૧૪. પરશુરામની
 મા (વધુ માટે જીવો માણસો તથા સ્થળના ઝાળખાણમાં રેણુકા શબ્દ.)
 ૧૫. પુરુષોમાં ઉત્તમ તથા વિષ્ણુ. (વિષ્ણુ અવતારી પરશુરામે પોતાની મા
 રેણુકાને મારી નાંખી હતી તેનો પસ્તાવો કરીને જાણે તે વાત સુભારી હોય
 તેમ. અર્થાત્ તે વિષ્ણુનો અવતાર છે).

એવા જોણે જળ્યા પુત્રો, ગંગાના બહેન-વત્ર ત્રણ.	૨૩
મુખ્ય શ્રીમદ્દ દેવાખ્ય, વસ્તુપાળ થયો પછે;	
તેજપાળ પછે જન્મ્યો, ત્રણે ત્રી સમાન છે.	૨૪
પર-પુરુષની મૂર્તિ, જળ્યે હોય શું ત્રણ એ;	
દીસે જૂદા ત્રણ પણ, સાચા તો એક એક છે.	૨૫
છે આપે શુદ્ધ તેને જે, શુદ્ધ દે શાસ્ત્ર-શિક્ષણ;	
તે મોતી સાફ કરવા, કર્પૂર-રજ ધર્ષણ ^૩ .	૨૬
મેળવ્યો મહદેવે તે, યશ ઉત્ત્વળ ભાળીને;	
ન નિંદુ જગમાં અખજ, ક્યેં એક નિહાળીને.	૨૭
એટલી કૌસ્તુભ થકી, મહદેવની ભિન્નતા;	
રે' છે જન હદે આને ^૪ , જનને અન્ય રે' સદા.	૨૮
સરસ્વતીજ જાણે છે, વસ્તુતા વસ્તુપાળની;	
જે મુખાખજ વિશે તેના, વસે છે નિત્ય રે' બની.	૨૯
પૂર્વજનનુજ પુરુષ, તે બેની મધ્યમાં રહે;	
માને મધ્યમ પોતાને, પણ ઉત્તમ સ્થા કહે.	૩૦
ઈંદુ-તુલ્ય ^૫ મંત્રીંદુ, વસ્તુપાલનું સ્યે વદે;	
આપે છે વસુધા ^૬ જે આ, ને બીજો તો સુધાજ ^૭ દે.	૩૧

૧. ત્રણ વેદ (ઋક યજુ અને સામ) અથવા દરેક ત્રિક (અગ્નિ, રામ, વગેરે) ૨. કશ્વિરની ત્રણ મૂર્તિ (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રૂદ્ર.) ૩. કપુરની રજે મોતીને ઘસવા બરાબર. ૪. મહદેવને. ૫. કૌસ્તુભ. કૌસ્તુભ જનની છાતીનું ધરણ છે તે તીર્થંકરની બધી મૂર્તિઓની છાતી ઉપર હોય છે. તે સાદું હોય છે ત્યારે, ઉપજતી અને ઉપર નીચે અને જે બાણ એમ ૪ પાંખડીના કમળ જેવું હોય છે; પણ કાંમતી હોય ત્યારે તે સોનામાં બેસારેલ મહોટો હીરા હોય છે. તે તારા જેવો ચળકે છે. ગિરિનારમાં નેમનાથની છાતીમાં એ છે જે ઠંડું મંડપમાંથી ચળકતો દેખાય છે. વિષ્ણુની છાતી ઉપર કૌસ્તુભમણિ છે તેને લીધે એ નામ રાખ્યું જણાય છે. ૬. ચંદ્રની સમાનતા. ૭. વૃદ્ધિ. ૮. અમૃત. ચંદ્રમાં એક અક્ષર (વ) ઓછો દે છે.

વડના ઝાડની ઘોડે, વધ છે જેમ જેમ જે;	
ક્ષમાલંકાર ^૧ કેને ન આશ્ચર્ય તેમ તેમ દે.	૩૨
જેણે આદર કીર્તિની, પડ્યુણે ^૨ એહવી કરી;	
ધરાધર સિંધુ સહોતી, જેણું ઢાંકી ધરા નરી.	૩૩
માનુ ^૩ વસી છે મનમાં, સાધુતા જે નિરંતરે;	
જેથી કલ્યા વિના જાણી, હૈ તેનું વસંછિતું કરે.	૩૪
હું ^૪ કરે નહિ પોતાને, તું કરે ^૫ મુરને નહીં;	
પણુ જે મુદ્દ આરંભે, હું કરે શત્રુને સહી.	૩૫
મિત્ર સ્ત્રી તેની લક્ષિતા, દેવી સર્વાંગ-હારિણી ^૬ ;	
પાર્વતીને હસે જાણે, જે પત્યર્દાંગ-હારિણી ^૭ .	૩૬
તે મંત્રી-મેધથી ઊઘ્યા, તે મુક્તે ^૮ સુતાંકુર, ^૯	
જ્યસિંહ છતાં ન્હાને, ફળે છે સંતને પુર. ^{૧૦}	૩૭
સર્વ પૂર્વજને તારે, નિસ્તારો ^{૧૧} અર્થિના કરે;	
તેનો તે પોત ^{૧૨} ક્યારેય, પ્રભને નજ છેતરે.	૩૮
તે બધા ભાઈમાં જે કે, ન્હાનેરો તેજપાળ તો;	
સ્વપ્રભુ મહેરથી નથી, ઉલ્લંઘ્ય ^{૧૩} ગુરથી થતો.	૩૯

૧. પૃથ્વીનું ધરેણું વડ, ક્ષમા=સહનશીલતા છે ધરેણું. ૨. સંધિ આદિક ગુણ જેમકે—સંધિવિગ્રહયાના નિ સંસ્થિતિ: સંશ્રયસ્તથા॥ કૈષી માવાશ્ચ મૂતાનાં ષડ્ગુણા: પરિકીર્તિતા: સુ. ૨. ભાં. ૫. ૨૩૧ શ્લો. ૩૧૮ (૧) સંધિ (સલાહ કરવી.), (૨) વિગ્રહ (લડાઈ) (૩) યાન (કુચ કરવી) (૪) આસન (પડાવ.) (૫) સંશ્રય (બળવાનનો આશ્રય) અને (૬) કૈ-ધી ભાવ (જે પ્રકારે વર્તવું. જે તરફ બળવવું, અંદરથી કાંઈ અને બહારથી કાંઈ વર્તવું.) તથા છ દોરા વડે. ૩. હું માનું છઉં. ૪. અભિમાન ન કરે. ૫. તુંકારે બોલાવે નહિ. તમે અથવા આપ શબ્દ વાપરે. ૬. સર્વ અંગને ગ્રહણ કરનારી. ૭. પતિના અર્ધા અંગને ગ્રહણ કરનારી. (અર્ધનારી શ્વરમાં.) ૮. ખેતર અને સ્ત્રી. ૯. પુત્ર રૂપી કોટો. ૧૦. પૂર્ણ. ૧૧. દાનેજ દર્શન નિકાલ. ૧૨. દીકરો અને બહાણ. ૧૩. નાનેરો છતાં મ્હોટરો તેની આમન્યા લોપતાં નથી.

ગુરુની^૧ લઘુતા ક્યાંક, પિંગળે^૨ મુણી આપણે;
 તે બધું-જનમાં દીઠી, ગુરુતા એ લઘુનીયે.
 એ એ^૨ અશ્વરાજ-પુત્રો, નાસત્ય^૩ અમૃતોપધે;^૪
 કરે ઉપાય દેખીને, રોગી રોગા^૫ જગત્ બધે. ૪૧
 સદા દેવો એમની સ્પર્ધા, કરે પણ મ્હડે^૬ નહીં;
 તે દેવગુરુએ^૭ જણે, ઝીલ્યો સન્મતિયે સહી. ૪૨
 અપૂર્વ^૮ તેની વિદ્વતા, જે માને નિજ ભૂપને;
 સમાન^૯ દશ દિક્ષપાલ, સાથે સંધ્યક્ષરો^{૧૦} બને. ૪૩

૧. ગુરુની લઘુતા થાવા માટે વૃત્તરનાકરમાં આ પ્રમાણે વચન છે:-પાદાદા
 વિહ વર્ણસ્ય સંયોગઃ ક્રમસંજ્ઞકઃ॥ પુરસ્થિતેન તેન સ્યા લઘુતા પિકચિદ્
 ગુરોઃ॥ એટલે કે શ્લોકના પાદ (૨ જા કે ૪ થા) ના આરંભમાં સંયોગ=જોડો
 અક્ષર આવે તો તેની આગળ્યો ગુરુ થાય છે. તોપણ આવે પ્રસંગે ક્વચિત્
 લઘુ પણ થાય (લઘુજ રહે). ઉદાહરણમાં-અલ્પવ્યયેન સુંદરિ, ગ્રામ્યજનો
 મિષ્ટ મન્નાતિ॥ એ આયાં આપી છે. (આમાં ગ્રા ને લીધે રિ ગુરુ થાય
 પણ ન થઈ લઘુજ રહ્યો છે. નહિ તર ૧૩ માત્રા થઈ જાય.) પણ તે સં-
 યોગમાં ૨ હોયતો એવો નિયમ છે. પાદાદિ નો પદાદિ પાદ કરીને ઞમતિ
 ઞમરનારી ધૃત્યાદિ ઉદાહરણ આપ્યાં છે. આમાં યાદ રાખવાનો ગુરુ શબ્દ
 છે. કા. એ લોગ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી દીર્ઘની બ્રાંતિ ન થાય માટે આ સૂચના
 કરી છે. ૨. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ. ૩. અશ્વિનીકુમાર જેવા અને અસત્ય નહી
 એવા. ૪. અમૃત રૂપ ઔપધ વડે. ૫. નકરા. ૬. વધી જાય નહિ. ૭. બૃહસ્પતિને
 પણ. (તેના ગુરુને પણ). ૮-૯. જ છે પૂર્વ=આદિમાં જેને એવા તથા નવાઈ
 જેવા. ૧૦ સમાન સ્વર=અ થી લટ સુધીના ૧૦ માં ૫ દ્વસ્વ અને ૫ દીર્ઘ એ
 ૧૦ સમાન સ્વર કહેવાય છે. કાલાપક (સીધા) વ્યાકરણમાં દશસમાનાઃ એમ
 લખ્યું છે. ૧૦. ષ ષે ઓ ઔ એ ૪ સંધ્યક્ષર કહેવાય છે. તથા-સંધિ=સલાહ.
 તે કરવાના અક્ષરો. આ શ્લોકમાં દશસમાનાઃ અને સંધ્યક્ષરાણિ એ વ્યાકર-
 ãના શબ્દો ચાલતા અર્થમાં ગંઠ્યા છે. એ ખુબી છે. શ્લોકનો મૂલાર્થ તો એવો
 સાદો છે. કે-એ તેજપાળની કોઈ નવી જાતની વિદ્વતા છે કે જેને લીધે પોતાના
 રાજને દિક્ષપાળની સાથે પણ સંધી કરવાના અક્ષરો બની શકે એવું માને છે.

શુભ સ્વભાવનો લોકે, -દેખું એકજ એહને;
 તેણે કહ્યું તે કરે જો, જો કરે તે કથે ન જો. ૪૪
 ઉપકાર કરેલાના, દ્રવ્યમાંજ^૧ ન તે કૃતિ;
 સ્તુતિ-લાંચ^૨ વિશેયે તે, મંત્રી નિસ્પૃહ છે અતિ. ૪૫
 કરે સદુપકારો ને, કરાવે અન્યની કને;
 વાયુ તાપ હરે છે ને, હરાવે ધનની કને. ૪૬
 વાની^૩ પેઠે ત્રિયેં ઊંચે, સ્હડાચો તૃણવગ્ગજન;
 ક્ષમા^૪ તજે પણ ન આ, ઊધતા વૃક્ષની સમ. ૪૭
 મંત્રિ^૫-માણિક્યને ક્રોક, જુદો ચાણક્ય માનિયેં;
 સદાનંદોય^૬ કર્યો, જેણે આ આખી ભૂમિયેં. ૪૮
 જે કે તે મંત્રિકરી છે, પ્રિયા નામેં અનુપમા^૭;
 તોયેં મૂર્તિવડે^૮ તેનેં, માંતું મેનાસુતા^૯ સમા. ૪૯
 લાવણ્યસિંહ એ નામેં, તેણે જયો તનૂજ જે;
 છે લાવણ્ય-શિરો-રત્ન^{૧૦}, વિનયેં ન પ્રજા^{૧૧} તજે. ૫૦
 મંથિતા સુનર-સંગ્રહાર્થ^{૧૨} જે, સંપદર્થ નિજ તે તૃપાલને;^{૧૩}
 એક દી ઉભય તે સ્હડ્યા^{૧૪} હૃદે, જેમ દીપ શશિ યે નભ:પદે^{૧૫}. ૫૧

૧-૨. તેને માણસનો ઉપકાર કરે તેના નાણામાંજ માત્ર નહી પણ
 તેણે કરેલા વખાણુરૂપી લાંચમાં પણ તે કૃતી મંત્રી નિ:સ્પૃહ છે. ૩-૪. (ખીજા)
 માણસને સમૃદ્ધિ ઉઘા સ્હડાવે ત્યારે તે ક્ષમા=સહનશીલતા તજે. જેમ વાયેં
 ઊંચે સ્હડાવેલું તૃણ ક્ષમા=પૃથ્વીને તજે તેમ. પણ આ મંત્રી ઊધતા વૃક્ષની
 પેઠે ક્ષમા ન તજે. ૫-૬. મંત્રિરૂપ માણ્યકને. જુદો એટલા સાડે કે ચાણક્યે
 નંદનો અસ્ત કર્યો છે અને આણે સદા ઉદય કર્યો. ખીજા અર્થમાં નિત્ય
 આનંદનો ઉદય (મંત્રિયે) કર્યો. ૭. ઉપમા વગરની અને અનોપ નામેં.
 ૮-૯. નામેં અનુપમા પણ દેહવડે મેનાની પુત્રી (પાર્વતી) સરખી. ૧૦.
 શોભામાં ટોચ. ૧૧. પ્રજાને. ૧૨. સારા માણસનો સંગ્રહ કરવા સાડ. ૧૩-૧૪.
 પોતાની સંપત્તિ (વધારવા તથા સચવાવવા) સાડ તે રાજ્યને હૃદયે તે યે
 સ્હડ્યા. (સાંભર્યા) ૧૫. આકાશ સ્થાને.

તેહના ગુણ સુશુદ્ધિથી છણી, ભૂપ જે સુમતિમાંય અગ્રણી;
 તેડિયા તરત આવિયા અને, કાર્ય-સિદ્ધિ અવિલંબી^૧ સંતને. ૫૨
 ભાળિયા ઉભય ભાષ્યે^૨ નૃપ, ઈન્દ્રિય ત વિતતઆહુ^૩ સતપ;^૪
 નિરખ્યા તૃપતિયેય અધુ એ, અર્થ સાધ્ય^૫ શુ સુધર્મ અગ્ર છે. ૫૩
 એઉ આંધવ ઉપાય-દક્ષ છે, ભેટય મૂકો અર્ણવ^૬ ભૂપને પછે;
 હર્ષથી ચરણ તેહને નમ્યા, ભૂપ જે સુભટમાં રવિ-સમા.^૭ ૫૪
 જે નરેશ ચરિતે^૮ પૃથુ જયવા^૯, ધારી કાર્ય અધિકાર આપવા;
 એસવા કલ્પે^{૧૦} નૃપે સહાદર, સપ્રસન્ન-વદને સહોદર.^{૧૧} ૫૫
 જેહણે બાહુજ ભૂભૂતો^{૧૨} દળ્યા, ઈન્દ્રિય નૃપ તેની^{૧૩} આગળે;
 અશ્વરાજ-સુત તેથી^{૧૪} એસિયા, દેવદૈત્યગુરુ તુલ્ય રાજ્યા. ૫૬
 જોડી^{૧૫} હસ્ત-કંજ જોડી મસ્તકે, જોડી એઉ વિનયે નમ્યા સ્વકે;
 મત-શત્રુ-કરી-અકુશાત્મ^{૧૬} તે, પૂછિયું કુશલ તેનું ભૂપતે. ૫૭
 નીલ-મેઘ-રવ-તુલ્ય નાદથી, ભૂમિપાળ ગજવી દિશા બધી;
 ચાતક^{૧૭} વ્રત-ચરિત્રના પ્રતિ, બોલિયા સ્મર-સમા મહીપતિ. ૫૮
 આકૃતિ ગુણ-સમૃદ્ધિ સૂચવે, નમ્રતા કુળ-વિશુદ્ધિ દાખવે;
 વાણી જાણી તમ શાસ્ત્ર-શીકલી,^{૧૮} નેમ^{૧૯} એમજ વ્યોધિકાવળી. ૫૯
 પિતૃવંશ^{૨૦} વખણાય સર્વદા, દે મનોરથ-તરે ક્ષણે સદા;
 થાય શ્રીસહ યશોનો ઉન્નતિ, સ્વામિની તમજયવા જને અતિ. ૬૦

૧. સત્પુરૂષના કાર્યની સિદ્ધિને વાર ન લાગે. ૨. મોટા બાહુવાળા.
 ૩. સારા તપવાળા. ૪. અર્થની સાથે ધર્મ શુ આગળ આવી બેઠો છે? ૫.
 બળવાન. ૬. છે તેને. ૭. છે તેણે. ૮. એ ભાષ્યોને. ૯. પર્વતો (ઈન્દ્ર)
 અને રાજાઓ (વીરધવળે) ૧૦-૧૧. તેની આગળ તે કારણથી (ઈન્દ્ર તુલ્ય
 છે માટે) બેઠા. ૧૨. એ હાથરૂપી કમળ જોડીને અને તે પોતાના માથા
 ઉપર જોડીને (રાખીને). ૧૩. અકુશરૂપ તે રાજાએ. ૧૪. એકધણીવ્રત.
 આપેયો જેમ મેઘ વિના બીજને યાચતો નથી તેમ. ૧૫. શાસ્ત્રની મર્યાદાવાળી.
 ૧૬. નિયતો (નમારા) અવસ્થાના પ્રમાણમાં વધુ પડતા છે. ૧૭. કેનો?
 એ ચોથા પાદમાં છે.

યાવનેય ન વિકાર કામનો, ત્યાગ ન્હૈં ધન છતાં વિવેકનો;
 દુર્જને^૧ પણ ન વક્તા જરી, આકૃતિ તમ નવી કયે^૨ કરી. ૬૧
 પિતૃ-પુત્ર અમ બે શિરે ખરે; ભાર આ ક્ષિતિતણે શિવે^૩ ધર્યો;
 તે તમે સચિવ શ્રેષ્ઠ બંનને, જોડવા સહ^૪ સ્પૃહા થઈ મને^૫. ૬૨
 વીજળી-સમ અજાચળ શ્રીને, સોંપો સધિ સધર સ્વમંત્રિને;
 થાકતા સમર-ભારને વહી, તે મટી નૃપ સુવે સુખી થઈ. ૬૩
 ધર્મ^૬ કર્મ શુભ કાચિયે^૭ આહી, સંપદો સુલભ ભૂતળે^૮ સહી;
 જોઈ મર્ત્ય^૯-મર્ણિ પામિયે શુભ, એહવાં સુકૃત છેજ દુર્લભ. ૬૪
 આંણી^{૧૦} ઝીતી મુજ તાતને જુજે, તે રિપુ-શ્રી સહ શ્રીજ આ મુજ;
 દક્ષ છે ઉભય અક્ષ^{૧૧} રક્ષવા, તીક્ષ્ણ-શુદ્ધિ^{૧૨} ધરો^{૧૩} વધારવા. ૬૫
 એમ બોલો બળશાળિ ભૂપતિ, રોકો^{૧૪} ખ્ધાર્ય જતી દાંતની છુતિ^{૧૫};
 વસ્તુપાલ-મુખ-પદ્મથી નર્યું, વાણી^{૧૬}-રૂપ મધુ તે પછી ઝર્યું. ૬૬
 દેવ^{૧૭} ! સેવક મુખી ગણાય છે, પુણ્યવાન ગુણવાન મ્હાંય તે;
 જે પ્રસન્ન-મુખ-સ્વામિ-વ્રથી, આમ વાણી મધુરી સુણે કથી. ૬૭
 સુપ્રસન્ન-મુખ ભૂપની વડી, જ્યાંહ જ્યાંહ શુભ દષ્ટિએ પડી;
 ત્યાંહ ત્યાંહ શુચિતા કુલીનતા, ધાય છે સુભગતા^{૧૮} સુદક્ષતા.^{૧૯} ૬૮
 થાય મેઘતણી વૃષ્ટિથી ધણી, ધૈર્યથી સફલતા તરેતણી;
 તુષ્ટ ભૂપ નજરેથી તો બને, તલ્લણેજ કળ-પ્રાપ્તિ મર્ત્યને. ૬૯
 તીર્થ અન્ય નથી આંહી ભૂપથી, જેહના મુખ સરોજ-દર્શથી;
 નાશ^{૨૦}-પાપ સટકેજ સત્વરે, ઈષ્ટ ઋદ્ધિ વળી સંતને વરે. ૭૦

૧. કેણે ? ૨. અમારી સાથે જોડવા. ૩. હુને અથવા મનમાં. ૪. કોઈ પણ ધર્મનાં સારાં કામથી. ૫. નરરન. ૬. પૈતૃ ઉપાડવા. ૭. ઉપાડી લ્યો. ૮. બોલતા બધ થયા. ૯. દાંતની કાંતિ બોલતાં ખ્ધાર્ય જતી હતી તેને. ૧૦. બોલ્યા. ૧૧. હે દેવ ! જે સેવક પ્રસન્ન છે મુખ જેનું એવા સ્વામીના મુખથી કથી (કહેવાએલી) આમ=આપ બોલો છો એવી મધુરી વાણી સુણે તે પુણ્યવાનમાં અને ગુણવાનમાં મુખી ગણાય છે. એમ અન્વય છે. ૧૨. નશીબદારી. ૧૩. સારું ડાંપણ. ૧૪. નાશરૂપી પાપ.

ભાટકે મનુજ જીવવા ભલે, વિશ્વમાં ક્વચિત્ તેહને મળે^૧;
 સ્વાર્મો આપ-સમ ભાગ્ય-યોગથી, તારવે^૨ સરસ જે ખરાબથી. ૭૧
 ઇચ્છું કાંક પણ^૩ હું નિવેદવા, ધારવું હૃદય સ્વામિ ધારવા^૪;
 ન્યાય-યુદ્ધ કડક વાણી સંતની, યોગ્યતાય^૫ શ્રવણાર્થ આપની. ૭૨
 તે ગયા શુભ યુગો ત્રણે વળી, દેવ ! હાલ યુગ ચાલતો કળી;
 સ્વસ્વ કૃત્ય નજ નોકરો વિશે, ભૂપમાંય^૬ ન કૃત-જ-તા દિસે. ૭૩
 સ્વર્ગે રાજ તે ગયા દીનબંધા, જેણે બાંધ્યા વીર-ભૂપ-પ્રબંધા;
 તેયે પ્હોચ્યા શુદ્ધ સન્મત્રિયો ત્યાં, જેઓ તેઓના^૭ યશો શોધતાતા. ૭૪
 દષ્ટિ ભૂપોની તમોયે^૮ હણાણી, લોભાંધાને તે ધરે અગ્ર આણી;
 દોરે તેને પંથ એવેજ જેઓ,^૯ ન્યાં મૂંઝાઈ બ્રહ્મ થાયેજ તેઓ.^{૧૦} ૭૫
 ખરેખરો કોઈ ન લોભ-વર્જીત, કરેજ સેવા મહિપાલની નિત;
 તથાપિ સુઝે કરવો^{૧૧} વિચારી, ન કે'ણુ આંહી ન પરે^{૧૨} ખુવારી. ૭૬

ખજોને ધિકારી, યદિ અનુસરી ન્યાય^{૧૩} પુર્નોત,
 અરિ કામાદિને, ઝીતી હરિતણે ધારી ચરિત;
 અને^{૧૪} ઉદ્ધારાયે, યદિ ધરણિકેરા ચિત ચહો,
 શિરે^{૧૫} તો આ આજ્ઞા, ધરી તમ ન કાં આપ ભણું હો. ૭૭
 વચન સચિવનું એ, હર્ષ-સંયુક્ત ચિત્તે,
 ક્ષિતિતળ-તિલકે તે, સાંભળી સ્હી રીતે;

૧. ઉત્તરાર્ધમાં અન્વય છે. ૨. જુદા પાડે. (સરસને ખરાબથી) ૩.
 પણુ હું કાંક નિવેદન કરવા ઇચ્છું છું. ૪. હૃદયમાં ધારવા (રાખવા), ધારવું
 (ધ્યાનમાં લેવું). ૫. સાંભળવાની યોગ્યતા પણુ આપનીજ છે. ૬. ભૂપમાં
 પણુ. ૭. તે રાજ્યોના. ૮. અધિકારે તથા અજ્ઞાને. ૯. તે લોભાંધ મંત્રીઓ.
 ૧૦. રાજ્યો. ૧૧. લોભ. ૧૨. પરલોકમાં. ૧૩. પવિત્ર ન્યાય. ૧૪-૧૫,
 અને તમે લેને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છો છો તો તમારી આ આજ્ઞા માથે
 રહવાની. નહિંતર તમારે ભણું થાઓ. (અર્થાત્ નહતર નોકરી નથી જોતી.)

કરો કનકની મુદ્રા,—કાંતિ—તાંતુથી^૧ ઘેરી,
 કર—કમલની જોડી, જોડો^૨ મંત્રીશ કરી. ૭૮
 નરપતિ અતિ તેજવાન તે બે, સચિવ વડે ચિરકાળ શોભોરે^૩ છે;
 ગરડનો^૪ સમ શત્રુ—નાગને એ, સમર વિશે પ્રહરે દ્વિપક્ષથી^૫ તે. ૭૯

છતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવ વિરચિત
 શ્રી કીર્તિ કૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
 વલ્લભજી હરિદાસ કૃત સમન્વેષી
 ગુર્જર ભાષાંતરમાં મંત્રીસ્થાપના
 નામે ત્રીજો સર્ગ
 સમાપ્ત
 થયો.

૧. સોનાની મ્હોરની કાંતિ (કિરણ) રૂપી તાંતુ (કમળનાં કેસર)
 તેવડે ઘાડી કરી. ૨. બે મંત્રીના હાથરૂપી કમળની જોડીને. ૩. ગરડજી જેમ
 બે પાંખવડે નાગને મારે છે તેમ આ રાજા આ બે સચિવરૂપી પાંખવડે
 શત્રુને મારે છે. ૪. “ દુપાંખથી ” એ પાઠ.

સર્ગ ૪ થો.

ધરા-ઉદ્ધારમાં મુખ્ય, એવા વીરનું ^૧ ધારણ;	
મેર-પાદ-સમા એ બે, મંત્રિયે ^૨ કર્યું તત્કાણ.	૧
કલ્યાણ-રૂપી તે મંત્રી, ઉભયે ^૩ અધિકાધિકી;	
શોભે રાજેન્દ્ર-રાજ્યશ્રી, જાણે ^૪ બે કુંડળો ચક્રી.	૨
નિર્હેતુ ^૫ હેતુ સંતોના, ધરામાં ન્યાય ધારવા ^૬ ;	
શ્રી વસ્તુપાલ ખંભાતે, પધાર્યા તે સુધારવા ^૭ .	૩
પસ્તંભતીર્થે મનસ્તીર્થે, પ્રભાવે તુલ્ય શંભુના;	
દોષ એ ન હરે કે'ના, ન દે ઇચ્છિત કેહને.	૪
સમુદ્ર ^૮ સશ્રી ^૯ કા અન્ય, આ તેને જોઈ એમ શું;	
ઇર્ષ્યાથી જાણે હૃદયેયે, સ્હડાવી સિંધુયે શું બ્ર. ^{૧૦}	૫
અપૂર્વ સિંધુ આ કોક, છે નિષ્પાપી ધરાતળે;	
સરસ્વતી મિષ્ટ-રસે, પૂર્ણ જેમાંથી ^{૧૧} નીકળે.	૬

૧. રાજનું (વીરધવળનું દૂકું રૂપ.) ૨. સ્વાર્થ વગરના. ૩. મૂળમાં ધારતા છે. ૪. મૂળમાં જોવા છે. ૫. ખંભાતમાં મંત્રી શિવજીના મનરૂપી તીર્થના પ્રભાવ સરખો છે. જેથી તે કે'ના દોષ નથી હરતો ? અને કે'ને ઇચ્છિત નથી આપતો ? આમાં શિવજીના મનને તીર્થની અને તેની મંત્રીને ઉપમા આપી છે. આ શ્લોકમાં બીજા પાદના છેલ્લા ૩ અક્ષર બધી પ્રતમાં પડ્યા છે. કાં એ શાંમલ : નો સંભવ કદ્યો છે તે કોક લાગે છે તેથી તે પ્રભાણે સુધાર્યું. તેમ ત્રીજા પાદ કૌશલમોપનો દોષ છે તે પણ ધુન્યવનાર હતું. તે બૂલ કાં એ પણ સુધારી નથી. ત્યાં 'મ'ના 'મુ' અને 'વ'ના 'વ' હોવો જોઈએ. જે મુષ્ ધાતુનું લિટ્ લકારનું રૂપ થાય, અને જા ઉપર અનુસ્વાર મુકવાથી કૌશાં મુમોષનો દોષ એમ સુધારી શકાય. ૬. મુદ્રાએ સહિત. ૭. સમૃદ્ધિ તથા લક્ષ્મીજી. ૮. બ્રહ્મે સ્હડાવવી એ ક્રોધનું રૂપ છે. ૯. જે મંત્રીના મુખમાંથી. સમુદ્રમાં સરસ્વતી ખારાં (સંગમ પાણી) અને પેસે છે. એ દેર માટે અપૂર્વ.

વાંસેથી ^૧ તે મહામંત્રી, થયા દાખલ તે પુરે;	
તેના ^૨ આગમનો હર્ષ, પેહલાંથી પૌરને ઉરે.	૭
હાટેં હાટેં વસ્ત્ર શાભા, તોરણો ઘેર ઘેર ન્યાં;	
પુરુષે પુરુષે પ્રીતિ, તે મંત્રી પ્રાપ્ત ત્યાં ^૩ થતાં.	૮
ધાન્યે જેવું ક્ષેત્ર ધન્ય, જેમ પૂર્ણ-જળે સર;	
ધાટું વન ફળે જેમ, ધ્યાં તેણે શુભ ^૪ તે પુર.	૯
છોડયું અન્યાધિકારીયે, પીડી કૂર ^૫ અહો સમ;	
આ મંત્રી પુરને તોષે, નક્ષત્રોને શશી ન્યમ.	૧૦
પુર અન્યાધિકારીયે, રોગે જેમ હતું દમ્યું;	
તેથી આ વેદની પેડે, તંત્રી મંત્રી ^૬ કરે સમું.	૧૧
સંતને જે કરી પીડા, અન્ય કો અધિકારીયે; ^૭	
તે નિવારી વસ્તુપાળે, હાલમાં અધિકારીયે. ^૮	૧૨
જાણું જેણે ફરી ફરી, ^૯ કળિની ગળચી અહી;	
જાણ્યા બળી ^{૧૦} ફરી જેને, માન્યા સુરશતેં અહીં.	૧૩
નિશિમાં નીચ-સંભોગે, રાખે ધૃષ્ટિ ધનં ધણે;	
મંત્રી-માણિક્ય હોવાથી, ^{૧૧} તણ તે ગણિકા-ગણે.	૧૪

૧. પાછળથી. ૨. તે મંત્રીના આવવાનો હર્ષ. (ખપર સાંભળીને.)
 પુરનાં માણસોના મનમાં પેહલેથી દાખલ થયો. ૩. તે પુરમાં. ૪. તે મંત્રીવડે
 (તેના આવવાથી). ૫. કૂર અહો-રવિ, ભોમ, શનિ, રાહુ અને કેતુ. તે સિવાય
 પણ કેટલાક ન્હાના અહોને પણ કૂર અહ ગણેલા છે. જેમ કે-નમામિમાંદિ
 ચમકંટકાલ્ય મર્દપ્રહારંભુવિકાલસંજ્ઞ. ધૂમવ્યતીપાતપરિધ્યમિલ્યાનુ-
 પ્રમહાનિદ્ર ધનુચકેત્ન. ॥ માંદિ=મંદ=શનિ. તેના પુત્ર ચમકંટ. ગુરુપુત્ર
 અર્દ્રપ્રહાર=ભુધપુત્ર. કાલ=રવિપુત્ર. ધૂમ.=રાહુપુત્ર. વ્યતીપાત=ભોમપુત્ર. પરિધિ=
 ચંદ્રપુત્ર. નિદ્રધનુઓ=શુક્રના અને કેતુઓ=કેતુના પુત્ર. ૬. તંત્ર તથા. મંત્ર
 જાણનાર. ૭. કોઈ અન્ય અધિક અરિયે. ૮. અધિકાર ઉપર આવેલાણે. ૯.
 ઘડી ઘડીયે. ૧૦. બળિરાજ. ૧૧. આંહી હોવાથી.

અધે ખીલી રહ્યા સતો, સૂકાણાં ખળનાં મુખ;	
ગયો દૂર દુરાચાર, ખેડે, ^૧ વ્યાપાર લઈ સુખ.	૧૫
વેપારી બહાણુ-કેરા જે, પકડી લાવતા જનો; ^૨	
રોકી તે દાખવ્યો ^૩ જેણે, દાખલો આહિ ^૪ ધર્મનો.	૧૬
સ્પૃષ્ટ ^૫ -સ્પૃષ્ટ-નિષેધાર્થ, બાંધી મર્યાદ-ચોતરો;	
ગોટાળો છાશ બેઠ્યાનો, તેણે અંધ ત્યહાં કર્યો.	૧૭
દેવે સ્થાનો અધાં ભાંગ્યે, રીખાતા સંતનો ખરો;	
થયો સદગુણ ^૬ સદ્ગં, ^૭ આ તંબૂ-તુલ્ય આશરો.	૧૮
જે કે કૃપાર્થી સ્વામીયે, કર્યો છે કર મુદ્રિત; ^૮	
ધન-દાન-સમે તોયે, જેનો હાથ અમુદ્રિત. ^૯	૧૯
મીઠાં સંભાષણોયેજ, એ દ્રવ્ય વર્ષનારનાં; ^{૧૦}	
દૈન્ય-નિશ્વાસના વાયુ, જાય છે શર્મો અર્થિના. ^{૧૧}	૨૦
સારવત્વર્થો ^{૧૨} આધાર, જે સ્થાનભ્રષ્ટ-સાધુનો;	
ગંગા-પ્રવાહનો જેમ, જટા સમૂહ શંભુનો.	૨૧
આ ^{૧૩} લોકે અપમાન્યાથી, જાણેં વૈરાગ્ય પામિયા;	
માની સરસ્વતી ^{૧૪} -સ્થાન, જેને આશ્રી ગુણો રહ્યા.	૨૨
વડા ^{૧૫} જે હાલ છે તેનો, ઉપકાર ધને કરે;	
તેનાં કરેલાં ઉદ્ધારી, વખાણી સ્વર્ગોનો ^{૧૬} કરે,	૨૩

૧. એવો વેપાર ખેડે છે. (મૂળમાંજ કર્તા નથી.) ૨. જનોને. ૩. આ વાત ગુલામનો ધંધો અટકાવવા માટેની જણાય છે. ૪. આ પૃથ્વીમાં. ૫. પરસ્પર અડધું. ૬. સારા ગુણ અને સારાં દોરડાં. ૭. ઉત્તમ વંશ અને ઉત્તમ વાંસ. ૮. મુદ્રા=વીંટી=મ્હોર તે વાળો. એટલે શીલ મારેલો. ૯. ધ્રુવ વાળો. અર્થાત્ ખુલ્લો. ૧૦. એ દ્રવ્ય વરસાવનારનાં મધુરાં ભાષણોયે. ૧૧. યાચકોના. ૧૨. અતિદુષ્ટ. સારવાળો છે માટે સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા સત્પુરુષોનો આધાર છે. જેમ સારવાળો શિવજીનો જટાજૂટ ગંગાપ્રવાહનો આધાર થયો તેમ. ૧૩. આ લોકમાં. ૧૪. તીર્થસ્થાન અને વાણીસ્થાન. ૧૫. મ્હોટા લોકો હાલ જે હયાત છે તેનો. ૧૬. સ્વર્ગમાં ગયેલા લોકોનો.

દેવાલયો કરાવ્યાં ને, ઉદ્યોગો ઇર્ષ્ય જે હતાં;	
તેનું નવવ ^૧ વિખ્યાત, થયું અસંખ્ય ^૨ છે છતાં.	૨૪
જે આધુનિક જ્યાંહ જે ભાંગ્યું, તેણે ત્યાંહ કરાવ્યું તે;	
ઉત્તમો કેરો ઉત્પત્તિ, ખાલીને ભરવાજ છે.	૨૫
કરાવ્યા દેવને માટે, બગીચા જેહણે ધણા;	
સ્મરે ^૩ સ્મરે ન નેત્રામિ, ^૪ —તાપ જ્યાં ^૫ શિવજી તણા.	૨૬
જેનાં એ વન રંભાથી, ^૬ શોભે ને વૃષ ^૭ જ્યાં ચરે; ^૮	
મનોહર—સુમના ^૯ —વાસે, ^{૧૦} સૌંદર્ય સ્વર્ગનું હરે.	૨૭
બહુ ચિત્ર—શિખંડી ^{૧૧} ને, શુક ^{૧૨} હા રીત ^{૧૩} સંધર્યા; ^{૧૪}	
જેનાં ઉપવનો શોભે, ધર્મ—શાસ્ત્ર—સમાં નર્યા.	૨૮
દેખાડી સુમનો—ભાવ, ^{૧૫} —શ્રીમંતાઈ ^{૧૬} ભલીપરે;	
એ સ્વબંધુ ^{૧૭} વનોને એ, સ્વબંધુની પહેય કરે.	૨૯
જેણે તળાવો ખોદાવ્યાં, રાજ ^{૧૮} —હંસોથી શોભતાં;	

૧. નવાપણું તથા નવ સંખ્યાપણું. ૨. સંખ્યા વગરના છતાં નવ—(સંખ્યા) પણાને પાખ્યાં તથા ધણાં. ૩. કામદેવ પણ. ૪. શિવજીના ત્રીજા નેત્રના અમિનો તાપ. ૫. જે બગીચામાં. ૬. કેલ્ય અને અસર. ૭. બળદ અને ધર્મ. ૮. ચરે અને વિચરે. ૯. ફૂલ અને દેવતા. ૧૦. સુગંધ અને નિવાસ. ૧૧. ચિત્રાવચિત્ર પીછાંવાળો મોર. તથા સતઋષિ અથવા બૃહસ્પતિના પિતા. ૧૨. પોપટ અને એક ઋષિ. (શુકદેવજી.) ૧૩. એક જાતનું ક-બુતર અને એ નામનો એક સ્મૃતકાર ઋષિ. જેમ કે—મન્વજિવિષ્ણુહારી તથાશ્વલ્કયોશનોગિરાઃ ઇત્યાદિ. (યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧. શ્લોક ૪-૫) ૧૪. પક્ષી પક્ષે ત્યાં સંઘડીત કર્યા છે, અને ઋષિને પક્ષે તેઓનાં સંધરેલાં (ધર્મશાસ્ત્રો.) ૧૫. ફૂલનો ભાવ અને સારો મનનો ભાવ. ૧૬. કરમીવટ અને શોભાવાનપણું. ૧૭. સ્વબંધુ એ વનનું વિશેષણ છે. તેનું કાંઈ એ સ્કોટન કર્યું છે તેમાં સુ=સાર. અબ્=જળ. તેવાળા અંધુ=કુવા જેમો છે. ૧૮. હંસ અને રાજઓ.

તેની અસ્તાધતાથી ^૧ ઘે, મંત્રી સાથેજ તુલ્યતા.	૩૦
અપાર પાણી પીતા જે, મહિષો તે સરોવરે;	
શોભે તે અધિકા જાણે, વાદળાં હોય સાગરે.	૩૧
કરે કર્મ અપાપી જે, વાપી બંધાવી તેહણે;	
તિસ્કાર્યું સુધાનુયે, જળે માધુર્ય જેહને.	૩૨
કરાવી પરચો તેણે, કરતાં જળ-પાન ત્યાં;	
ધાય છે મુખ પાંથોનાં, ન નેત્રો રૂપ ^૨ ભાળતાં.	૩૩
ભવ-સાગરની નૌકા, જેણે બ્રહ્મ-પુરી કરી;	
ગાય છે પુરૂષો સામ, ^૩ જ્યાં તેનો યશ સુંદરી.	૩૪
સ્વેત-કાર્તિકતણા ગંજે, વસ્ત્રવત્ વીટતાં સ્ફુટ;	
દશે દિશાને લેવાડયું, જેણે સ્વેતાંબર ^૪ -વત.	૩૫
જેણે પૌષધ ^૫ શાળા તે, કરાવી તારી ^૬ પડયને;	
જેની સ્વેતાંબર ^૭ મધ્યે, બહાર્યું શુદ્ધ ચુને બને.	૩૬
તેની પૌષધશાળામાં, વસે છે યતિયો પ્રભુ; ^૮	
જે સદાદાર ^૯ વોણા તે, સંભવે કયાંથી આત્મભૂ. ^{૧૦}	૩૭

૧. ગિડાં અને પાપ નાશ થએલા. અસ્તં અગ્રં પાપં તથા અસ્તં અગ્રં કાલુષ્યં એમ (શ. ચિ. માં) વિગ્રહ લખી અર્થ અતિ ગિડું એમ કયો છે. “ અથાગ ” શબ્દ આ ઉપરથી થયો છે. ૨. પાણી પાનારી સ્ત્રીઆનું. જેમ કે કુવલયાનંદમાં- (અન્યોન્યાલંકારમાં) યથોક્તોક્તઃ પિષ્વત્યંબુ પથિ-કોચિરલાંગુલિઃ ॥ તથા પ્રપાપાલિકાં પિધારાં સંતનુતે તનું ॥ ૩. સામવેદનો ગાન ભાગ. બહાણુમાં સહુ ભેળાં મળે ત્યારે ગાય એ રીવાજ છે. ૪. જૈન ધર્મનો એક શંટો છે. ૫. પોશાળ (જ્યાં પોષો નામની ધ્યાનમી ક્રિયા થાય છે એ સ્થાન. પુષ્પાતીતિ પોષઃ સપ્તપૌષઃ તંધસૈ રિતિ પૌષધઃ તસ્યશાલા એ પૌષધ નામની જૈનોની ક્રિયામાં સર્વત્યાગ કરીને સ્થિર આસને એક ચિત્તથી ધ્યાન કરાય છે) (વે. મ્યુ. ગ્રા. ગ્રં. નો ૩-૪ નો રીપોટ. ૮. ૨૧ ની નોટ.) ૬. ઉદ્ધારીને. ૭. જૈન સાધુઓ. ૮. મ્હોટા. ૯. સ્ત્રી તથા દર=ભવ તેનો સમૂહ દાર. તે વોણા નિર્ભય. ૧૦. દીક્ષા અને કામદેવ.

જેને વાગદેવીયે^૧ દીધું, જ્ઞાન-ચક્ષુ ઢળી^૨ અતિ;
 જેથી એ નિત્ય દેખે છે, ઝીણીયે^૩ ધર્મની ગતિ. ૩૮
 સ્પષ્ટ આને સદ્ધિકારે,^૪ મધ્યસ્થ^૫ જગમાં કર્યા;
 તેથી એના ધર્મ-માર્ગે, સધળે સધળા^૬ રહ્યા. ૩૯
 નેમિ^૭-પ્રેમી હૈ ન પૂજે, એમ નહૈ જે હરિહર;
 જેને જેને દાન-વારિ, વૈદિકાને કરે^૮ કરે. ૪૦
 અન્યાધિકારિયો લોભે, પાપી શાપિત થાય છે;
 અધિકાર અધિકારે, આ મંત્રીથી પળાય છે. ૪૧

અથ ગુર્જર-રાજ-રાજ્યલક્ષ્મી, નિરખી સુંદર ચાર^૯-ચક્ષુયેથી;
 નૃપ દક્ષિણને ચલાવી સેના, સુમ દૂતી અહણ્યાર્થ શીઘ્ર તેના.^{૧૦} ૪૨
 સુણી સિંધન^{૧૧}-સૈન્ય-સિંહનાદો, અધળા ગુર્જર-રાજ-રાજ્યધાની;
 ધડિયે ધડિ અતરેથી^{૧૨} ખીલી, હરિણી-તુલ્ય ભુવે દિશે^{૧૩} દિશાની. ૪૩
 કરવા ધર આરંભે ન કોઈ, ન કરે સંગ્રહી કોઈ ધાન્ય સોઈ;
 સ્થિર થાય ન ક્યાંય લોક-ચિત્ત, પરચક્રાગમ^{૧૪}-ખીકને નિમિત્ત. ૪૪
 અગમો કણુ-સંચયેજ જેને, ગમતું છે બહુ^{૧૫} ગાહું ચિત્ત તેને;
 વિપતો પડતાંજ દુર્નિવારી, શરણુ પ્રાણિનું છેજ ચક્રધારી.^{૧૬} ૪૫

૧. સરસ્વતીયે. ૨. ખુશી થઈને. ૩. બ્રહ્માયે. ૪. વચ્ચે. બાઈ અને મધ્યપણે રહેનાર. ૫. મૂળમાં તાવતિ છે. તાવત્ એટલે સધળે, એટલે સહુને લાગુ પડે એમ. એટલે મધ્યસ્થ. ૬. બાવાર્થ એવો છે કે-નેમિનાથમાં પ્રીતિ વાળો (જૈનધર્મી) હોઈ ને હરિ અને હરને ન પૂજે એમ નહીં અર્થાત્ પૂજે, અને જૈન પણ (વેદવિરુદ્ધ છતાં) વૈદિકાને (તેને ઘેર જઈને) તેના હાથમાં દાનનું જળ મૂકે છે. અર્થાત્ તેને દાન દે છે. ઘેર જઈને દાન દેવું એ ઉત્તમ દાન કહેવાય. ૭. ખાતમીદારરૂપી આખથી. ૮. તે રાજ્યલક્ષ્મીના અહણ્યાર્થ જાણે દૂતી મોકલી હોય એમ સેના મોકલી. ૯. દક્ષિણનો દેવગઢ (દોલતાબાદ)નો ચક્રવંશી રાજા. ૧૦. તરફ. ૧૧. રાજસેનાનું આવણું. ૧૨. જેને ધાન્યનો સંચય કરવો પસંદ ન હોય (અથવા સંકટના ભયથી ન કરી શકાય) તેને ગહું (જાણીનું) ગમે છે. ૧૩. વિજય તથા પૈડાવાળું ગાહું.

રિપુ-સેન સમીપ જેમ જેમ, વહોં આવેચ મદેથીં તેમ તેમ;
 સુણોને તવ આમ તેમ ભાગે, ભયથી વિચલ સર્વ લોક લાગે. ૪૬
 દળ વેગથીં યાદવેંદ્ર કેરૂં, લહોં આવતું સુવીર-વર્ગ-ધૈર્યુ;
 ભુગુટી કરીં વાંકોં કાપીં તેવે, સ્વ-કપાળેં લવણુપ્રસાદ દેવે. ૪૭
 સ્વ-ગળે ધરીં પૂર્ણ-શૌર્ય-વાળે, કિરણો દ્રેંકતી રમ્ય હેમભાળ;
 ચુલુકેંદ્ર-નૃપ-ત્રિયેં ધરેલી, અતિ નીતિથીં^૧ શું હોય બાહુ-વહ્ની.^૨ ૪૮
 ધણું છે અરિ-સેન તોય પોતેં, નૃપસેના સ્વ લઘુ છતાં ગયો તે;
 બળિયા અરિ-સાથ્ય ઝૂઝવામાં, સુભટોનાં પગલાં ધટેજ સામાં. ૪૯
 અરિ-સેન-સમુદ્ર આવીં લાગો, પરિતાપી^૩ તટ તાપી-ભૂમિ-ભાગો;
 એતિ વેગથી ભૂપ-વીર દોડયો, મહિ-તીરે નહિ બાહુભ્રમ થોડો. ૫૦
 ધણું છે રિપુરાજ કેરૂં સેન, દળ સોલકોંનું છે અજેય એન;
 ત્રિતવે^૪ પણ લોક સંશયી રે', કરીં નક્કી ન શકે સ્થિતિ ગતિ કે. ૫૧
 રિપુ-સેન-પડાવ-ભૂ જનોયેં, નહિ દૂતે જણવીજ જાણીં તોયેં;
 ગગનાંગણુ જાય જેહ મ્હોટા, બળતાં ગામ-સમૂહ ધૂમ-ગોટા. ૫૨
 ભુગુકચ્છનો જે વિશાળ ભૂમિ, યદુવંશી^૫-ગણુ ત્યાં રથાય ધૂમી;
 ભટ^૬-કેસરી તે અનેકનેંય,^૭ ન ગણે દુર્જય આપ જે^૮ અજેય. ૫૩
 પ્રસરી રહોં માસરાધ જેવે, ગ્રહ્યું એકે^{૧૧} રણુ તીવ્ર ખર્જ તેવે;

૧. મૂળમાં નયવત્યા છે. કાં માં મયવત્યા પાઠ છે તે પણ ઠીક છે તો તેમાં “ અતિ ભીતિથી ” એમ પાઠ લેવો. ૨. બાહુરૂપી વેલ (ભુ-જલતા) ગળે ધરી હોય ! ૩. તાપી ઉપરના ભૂમિ-ભાગોને સંતાપીને. ૪. લોકો વિચાર કરે છે પણ સદેહ રહે છે તેથી. ૫. શત્રુની સેનાના પડાવનું સ્થળ દૂતોયેં જણાવ્યું નથી તોપણ લોકોના જાણવામાં આવ્યું; કેમકે તેઓ જે ગામે બાળે છે તેના ધૂમાડાના ગોટા ગિંચા રહ્યા છે તેથી લોકો જાણી ગયા. ૬. ભર્યની. ૭. દક્ષિણની સેનાનાં માણસોનાં ટોળાં. ૮. વીરમાં સિંહ સરખો. ૯. દક્ષિણની સેનાનાં ધણાં માણસોને પણ. ૧૦. પોતે ન જીતાય એવો છે માટે તેને ન જીતાય એવું માનતો નથી. ૧૧. એક હાથેં.

અહીં વીર સ્વ-પુત્રને^૧ સવેળા, કર ખીજે રણ આવતા સ્વ-ભેળા. ૫૪
 લડતા નૃપ અન્ય-સાથ્ય આને,^૨ મુણીને પુત્ર-પિતાશું ઝૂઝવાને;
 બહુ દીથી રથા હતાજ ટાંપી, ચહીં ચારે મર-ભૂપ^૩ પીઠ ચાંપી. ૫૫
 રિપુ ચાર અને ચુલુક્ય બેય, લડવું માંડયલ પીઠથીજ^૪ તેય;
 એટલેથીજ સુજ લેવું જાણી, રણ જેની જ્યો વીરતા જણાણી. ૫૬
 પછી ગોધરા^૫ લાટ-દેશ રાજ, મર-ભૂપોથી ગુંથાયલા જ ઝાઝા;
 લહીં રેદું તજ સુમિત્ર બેને,^૬ મળિયા સેનથી^૭ નીકળીજ તેને.^૮ ૫૭
 ન^૯ છતાં નખજો છતાં બળી એ, નિજને બેઉથી માનતો નથી તે;
 કુનદી-જળ જાય વાથ^{૧૦} આવે, ઉદ્ધિ^{૧૧} તેથી ક્ષયી ચયી^{૧૨} ન કા'વે. ૫૮
 દળ સિંધન કંઈ સન્-મુખે^{૧૩} છે, મર^{૧૪} પૂઠ્યે મર-ભૂપ ચાર ને બે;
 પિતૃ-પુત્ર અચિંત્ય-શક્તિમાન, મુખ કેરો ન ક્યો તથાપિ વાન. ૫૯
 ખસતા રિપુ^{૧૫} સન્-મુખેથી ભાળી, ગજવત પાછળ યો ચુલુક્ય^{૧૫} ચાલી;
 કનડ્યો રણ પૂઠ્યથી છ ભૂપે, ઝડ પાછો નૃપ તે વળ્યો સંકોપે. ૬૦
 જગ મ્હાય બળ્યા બધા પ્રદેશો, વર્ગો ઊઠ્યા વધુ ચોરના કલેશો;
 શું પરસ્પર યુદ્ધ તે નૃપોનું, થયું જાણું લડતા બધા અહોનું. ૬૧
 નિરખી નૃપ એ ચુલુક્ય કેરા, દ્યને^{૧૬} શસ્ત્ર-નૃપે ધણેજ ઘેર્યા;
 શશિ-ભારકર જેમ વાદળાથી, થયું દુર્દિન^{૧૭} મનાણું લોકનાથી.^{૧૮} ૬૨
 વળિયા રણથી ચુલુક્ય-રાજ, યદુઓ તોય પ્ર્યા નહીજ પાછા;
 હરિણો નજ જાય મારગે તે, અહીં સિંહે તજ દીધ તત્કાણે^{૧૯} જ.^{૨૦} ૬૩

૧. પોતાના દીકરા વીરધવળને-જે પોતાની ભેળા લડવા આવ્યો છે અને
 ઉતાવળો થઈ વલ્લો જતો હતો તેને-ખીજે હાથે પકડ્યો. ૨. વીરધવળ અને
 લવણપ્રસાદને. ૩. મારવાડ્યના ચાર રાજ. ૪. પછવાડેથી. ૫. ગોધરા, ત્યાંનો
 રાજા ધ્રુવલ. ૬. લવણપ્રસાદ પિતા પુત્ર તેના મિત્ર હતા તેને. ૭. આ બેના.
 ૮. મારવાડીને. ૯. એ બે ન હોય તો. ૧૦. અથવા. ૧૧. તો તેથી સમુદ્ર.
 ૧૨. ભરાઈ જતો. ૧૩. ભલે. ૧૪. રિપુને. ૧૫. વીરધવળ. ૧૬. બેને. ૧૭.
 ખરાબ દિવસ તથા વાદળાવાળો દિવસ. મેઘચ્છન્નેન્દિદુર્દિન (અમર) ૧૮.
 લોકોપે માન્યું. ૧૯. તે માર્ગ.

મહાયાત્રાની તજ દિશાને, દિશિ સાહી હિમશૈલની^૨ જવાને;
 ખનિયો લવણપ્રસાદ શર,^૩ લયકૃત વ્યાપક તીવ્ર તાપ પૂર. ૬૪
 પ્રથમે હતી બંધુ-ભુદ્ધિ ધારી, સહજે^૪ જાણી પછી થયા વિકારી;
 ખટ એ રિપુ જાણિ ઝીતવાને, રચિયો^૫ યોગ મહીપતે નિદાને.^૬ ૬૫
 ક્ષય-સિંધુ વિશે શું બૂલતો^૭નું, યુધ જન્મ્યું લહિ સિંધુ-રાજ સુનું;
 તૃણવત જગ સર્વનેય માને, ચલચ્યો મંત્રિશુ^૮ દૂતને ગુમાને. ૬૬
 ચુલુક-ક્ષિતિપાળ-મંત્રિ એહ, લય-કાળે પણ વ્યાકુળો ન જોહ;
 જઈ ત્યાં નર્મો દૂત એ પ્રવીણ, વિનયે ગુમ^{૧૦}-મદાળી કાંઠો વાણ્ય. ૬૭
 તજ્યાં હથિયાર અન્ય-વીરે, રણમાં તે^{૧૧} નૃપ^{૧૨} એક એજ ધારે;
 અથવા ભુવને નિરાશ્રિતોને,^{૧૩} શરણે જવું ત્યવા વિનાજ કોને. ૬૮
 દળિયું દળ તોય ત્યાંજ^{૧૪} જાલો, યદુ જહાયે તવ માંડમાંડ^{૧૫} જોખ્યો.^{૧૬}
 ગુણુ-નિર્જીત^{૧૭} તેહના હુદામાં, વસી વિશ્રામ કર્યોજ અન્યનામાં.^{૧૮} ૬૯
 પકડ્યો સુતને તથાપિ ચિત્તે, દુઃખિ થૈ માત^{૧૯} ન તેની તે નિમિત્તે;
 લય-કૃત રણ-મધ્ય એહણેયે, પિતૃવત થૈ લજવી ન માત જોણે. ૭૦
 નજરે પડતાંજ માત્ર જોને, ઝટ છોડાવી યદુપ સિંધને ને;^{૨૦}

૧. મહાયાત્રા પર્વત દક્ષિણમાં (મલખારમાં) છે. માટે દક્ષિણ દિશાને તજીને. ૨. હિમાચળ ઉત્તરમાં છે માટે ઉત્તરમાં ગયો. ૩. શરવીર અને સૂર્ય. સૂર્ય પણ દક્ષિણાયનના મઝીને ઉત્તરાયણના થાય છે ત્યારે એવી ગતિ કરે છે. ૪. શરીર ભેળા ઉત્પન્ન થયેલા કામાદિક તથા ભાષણો. ૫. ઉપાય તથા અષ્ટાંગયોગ. ૬. આખર. ૭. રાજા અને પર્વતો. ૮. વડવાનો શંખ રાજા. ૯. વસ્તુપાળ ખંભાત હતો ત્યાં તે પ્રતિ. ૧૦. વિનયવડે ઢંકાયેલા મદવાળી. ૧૧. તે હથિયાર. ૧૨. શંખ. ૧૩. નિરાશ્રિત એવાં જે હથિયારો તેને તે આશ્રય આપે છે. અથવા નિરાશ્રિત જોનાને તેજ એક હથિયાર ધરી આશ્રય આપે છે એમ પણ લેવાય. ૧૪. યુદ્ધભૂમિમાંજ. ૧૫. મહામહેનતે. ૧૬. પકડ્યો. ૧૭. ગુણુ કરીને ઝીતી લીધાં છે એવાં તે યદુઓનાં હુદયો તેમાં. ૧૮. અને ખીન્ન જોનાના. ૧૯. મૂળમાં સચિત્રા છે ત્યાં સચિત્રી જોયે. કાં પણ એમજ કહે છે. ૨૦. અને.

ધરિયો નિજભૂજ-પાંડરામાં, ગુણિયો ક્યાં નથી માન મ્હોત^૧ પામ્યા. ૭૧
 કુળ-ધર્મ ન જે તજે મુઝાણો,^૨ પણ જે છે કુળ-દીપની સમાણો;
 મુજને^૩ મુખ શંખ એ કહેજે, સુખ-^૪કૃત મંત્રો-શિરોમણિ^૫ સુણો તે. ૭૨
 સમજી^૬ સમજી છ પદગુણોમાં, પણ આ ધીરપ ક્યાંની છે તમોમાં;
 ધણી છે વશમાંણુ મ્હાય છેક, ચલવો એ-^૭શક સ્વાધિકાર એક. ૭૩
 વિપમા^૮ પણ કૃત્ય-માર્ગ-મ્હાય, તમ સ્વામી-સુત કેમ ગોથું ખાય;
 પગલે પગલે રહીજ ચેત્યા, કર-ટોકા તમ-તુલ્ય મંત્રો દે ત્યાં; ૭૪
 તમથી પણ એ નથીજ છાનું, પુર આ^૯ ભોગવટાનું^{૧૦} મંત્રિપતાનું.
 ગ્રહવા નિજ આવિયો હું ધારી, મુજ એ ઘો મુજને સમો વિચારી. ૭૫
 કદિ આ પુરને સ્વીકારવાની, મન ઇચ્છા અધિકાર ભોગવ્યાની;
 નમ્ય તો ઝટ આવી હું ખુશી તો, નથી છોટા અધિકાર તુજથી તો. ૭૬
 અધિકારી પિતાતણેજ ખાસે, પુર ખીલ્મે પણ કો હુથી કરારો;^{૧૧}
 ભળ્ય^{૧૨} જે મુજ રાજ-મ્હોર તું, સ્થિર તો છેજ ગુણો ગમે પ્રભુને. ૭૭
 કદિ કેં મન અન્યથાજ હારે, સ્થિત^{૧૩} છે તે પણ ઇષ્ટ જે અમારે;

૧. મહત્વ. (આ શબ્દ ગુજરાતી જૂનો છે તે હજી વિવાહનાં આચરિ-
 યાંમાં ચાલે છે. જેમ કે ફરંને પૂછે છે કે, “ ભોગનધ્યે કાંઈ માન મ્હોત
 દીધાં ? ” જવાબ દે છે કે “ ઘણું માન્યાં ઘણું મ્હોત્યાં ” ઇત્યાદિ. ૨. “ મુ-
 જાણો પણ જે કુલધર્મ ન તજે ” એમ અન્યથા છે. ૩. મારા મુખ મારકત.
 ૪. મુખ કરનાર કહેણુ. ૫. મૂળમાં મંત્રિરોમણે છે. તેથી ‘રો’ ની પહેલાં ‘શિ’
 મૂકવો ફીક લાગ્યો. કાંમમાં તો મંત્રિમણેજ છે, ‘રો’ પણ નથી તેથી તેણે ‘જો’ ની
 પછી વચ્ચે એમ જો અક્ષર ઉમેરી મેળવી દીધું છે એ પણ ફીક છે. ૬. હું
 સમજી છું કે તમો છ ગુણો (સંધિ વિગ્રહાદિ) માં સમજી છો. ૭. એ-
 ધડક (નિઃશંક) ૮. અખડખડા. તથા વસમાણના. ૯. ખંભાત.
 ૧૦. મ્હારા ખાપના ભોગવટાનું. ૧૧. મ્હારે કરવોજ જોશે. ૧૨. જે. (તું)
 મુજને ભળ્ય તો રાજમ્હોર તું સ્થિર છેજ, એમ અન્યથા છે. ૧૩. રહેતું
 હોય તો.

અણુસાધ્ય વિરોધ સાંધવાને, અસિ^૧ તે માટ્ય જમાન મૂળ આ જે.^૨ ૭૮
 અભિમાનો અસાત્ય^૩ જે બનીને, ન ગણે સ્વલ્પજ^૪ માગતા ધણીને;
 પછી દે યદિ દંડ કોપ વ્યાપે, સહજવે સહુ દ્રવ્ય કાંડી આપે. ૭૯
 દુખ લાગ્યું બહુજ તેની વધ્યે, જણવ્યા નહૈજ વિકાર મંત્રીરાણે;
 પવને રજ ફેંકતાં ન સાલ્ય, કદિ મેલાપણું જાણવી પ્રવાહ. ૮૦
 ઉચ્ચાર્યા જગદેક-બધુ મંત્રી, પ્રતિ તે ચારનો જાણો વાણો બેટી;
 કહ્યું જે નિજ સ્વામિનું ચરિત્ર, નવ લાગે બધું કેહને વિચિત્ર. ૮૧
 રવિવત^૫ અતિ તીવ્ર શંખ-તેજે, તનુ સૂકાયલ લક્ષ્મદેવ^૬ સ્હેજે;
 તર ઉચ્ચ-સમો વધેલ સાવ, શકિયો બાળોજ યાદવેન્દ્રદાવ. ૮૨
 રણમધ્યજ^૭ એક પ્રીતિમાન, બળ એનું જગ સંભળાય કાન;
 સ્તુતિના બકવાટ શૃંગશબ્દે, સુભટો ને^૮ પર^{૧૦} યોલતાની મધ્યે. ૮૩
 વિપરીત-મતિવ એનું^{૧૧} માનું, કયું માયું મુજ પાસ શહેર આનું;^{૧૨}
 અધું છે હય-સૈન્યની^{૧૩} સહાયે, લડીને સિંહથી ભૂપ^{૧૪} સિંહ રાયે. ૮૪
 બહુથી^{૧૫} લડવા ન શકત સ્વામી, મુજ^{૧૬} એ એહનો^{૧૭} માન્યતા નકામી;
 નર^{૧૮} નિશ્ચલ નિશ્ચયેજ થાય, સુર તેની કૃતિમાં કરે સહાય. ૮૫

૧. તે માટે આજે મારી તરવાર છે તે જમાન છે. ૨. મૂળમાં પણ
 છે પણ મને પણ હીક લાગે છે. કાં માં પણ તેમજ જોવામાં આવ્યું. ૩.
 ખોટો અભિમાની બનીને. ૪. થોડી માગણી કરતા. ૫. શંખરૂપી સૂર્યના
 આકાર તડકાયે સુકલકડી થઈ ગયેલા લક્ષ્મદેવને યાદવેન્દ્ર (સિંધન) રૂપી
 દાવાનળ સુખેથી બાળી શક્યો. ૬. 'સ્હેજે'ના બાળી શક્યોની સાથે સંબંધ
 છે. ૭. આ શ્લોક મૂળમાંજ સરસ લાવવાનો નથી. તેપણુ લાવ એવો છે
 કે તેને રણમાંજ એક પ્રીતિ છે એવાં તેના બળનાં વખાણુ સુભટોને અને
 બીજાઓને કાને આવે છે. ૮. શીંગડાં. ૯. અને. ૧૦. બીજાઓ. ૧૧. શં-
 ખનું. ૧૨. આ શહેરનું. ૧૩. ઘોડાની ફાજવડે પણ સિંહ (સંગ્રામસિંહ =
 શંખ) પાસેથી. ૧૪. રાજાઓમાં સિંહ સરખા રાજાએ. ૧૫. બહુ શત્રુઓથી.
 ૧૬. મુજસ્વામી. ૧૭. એ શંખની. ૧૮. જે નર નિશ્ચયવડે નિશ્ચલ થાય
 (દંડ નિશ્ચય હાય) તેની.

બક પાટકનું ન કર્મ લાળ્યું, નહિ સિદ્ધેશ્વર પાસ યુદ્ધ ન્હાળ્યું,
કશ્યુ^૧ એ પણ આ મનસ્વિની એ, ક્ષિતિ લીલાચોળ પામવા ચહે જે. ૮૬
સુત લે^૨ પિતૃ-વિત્ત એહ ન્યાય, નિરખ્યો છે નર અન્યની મહાય;
પર-સંપદ ઇચ્છતા નૃપાર્થ, તરવારે જ ક્યોચ એ કૃતાર્થ.^૩ ૮૭

વચને મુજ સ્વામિને તમારા, વધ^૪ જે છે બધું જાણ્યમાજ તારા;
ત્યજ્ય આ અભિમાન કાં છઉં હું, કરજે કાર્ય વિચારીને પછી તું. ૮૮

વાણી મુણી સચિવ-મંડલ^૫ ઇંદ્રની એ,

કોપે વદો કહણ અક્ષર તે^૬ ફરીયે;

ઉં: આમ યોલ્ય મદ-મંદ-મતિજ તું શું,^૭

એ દેવતુ^૮ દઢપણું નથી જાણતો તું. ૮૯

તારી ઉપર શસ્ત્ર ધારણ કર્યે લાજે અમારો પતિ,

જે એકે ધનસેન^૯ સિંધન તિરસ્કાર્યો રણુતે^{૧૦} અતિ;

તો તારા ચિતમાં વિચાર કણિકા જે હોય તો છોડી દે,

આવું આ અભિમાન ને તું કવચે^{૧૧} દે છોડી ન્યાયી તે. ૯૦

પછી સચિવ અવશ્ય જાણવાની, તરફ ધરે મતિ એમ મુજ^{૧૨} માની;

વન પ્રગયલ અગ્નિ જેમ^{૧૩} ધાસે, તરત ગયો રણુ-વાંછિ^{૧૪} સ્વામિ પાસે. ૯૧

ઈતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવવિરચિત

“કીર્તિ કૌમુદી” નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય

વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમ્પ્રલોકી ગુર્જર

ભાષાંતરમાં દૂત સમાગમ

નામે ચતુર્થ સર્ગ

સમાપ્ત થયો.

૧. એમાં શું? પણ એ સ્વતંત્ર માણસની પૃથ્વી એ શાંખ રમત મા-
ત્રમાં લેવાને ઇચ્છે છે એ આશ્ચર્ય છે. ૨. દીકરો ગૃહણ કરે. ૩. એ ન્યાય
હરાવ્યો છે. ૪. કહેજે. ૫. મંત્રિમંડળમાં ઇંદ્ર સરખા. ૬. તે દૂત. ૭. મદને
લીધે મંદ છે મતિ જેની એવો તું આમ શું યોલે છે? ૮. રાજા. ૯. ધારી છે
સેના જેની. ૧૦. રણના મધ્યમાં. ૧૧. બખતર પણ. ૧૨. ગણી (એ.દૂત)
૧૩. જેમ જાય તેમ. ૧૪. રણને ઇચ્છતા.

સર્ગ ૫ મો.

ઉશ્કર્યો તે પછી ચારે, ^૧ વિચારો શત્રુના કથી;	
ખેડ્યો સિંધુ-રાજ-પુત્ર, સિંધુ જેમ સમીરથી. ^૨	૧
કાપેલો ખર્જથી શોભે, સિંધુરાજતણો સુત;	
કલ્પાંત કરવા જાણે, મહાદેવ યમેં યુત.	૨
ભુગુટી ઘટના જેના, ભાલેં ભયદ શોભતી;	
યુગાંતેં વધ્ધિ વમતા, ^૩ ત્રિનેત્ર ^૪ -નેત્ર ઝીતતી.	૩
રોષેં હસમુખો શંખ, શંખપાણિ ^૫ -સમ ઘુતેં; ^૬	
કેનેં ન ભય દે જેમ મેઘ સશ્વેત-વિઘુતેં. ^૭	૪
તે અડ્યે અશ્વથી ઊડી, તે ધૂડ્યેં વાદળાં બન્યેં;	
અકાળેં જણાવ્યું જાણેં, ચોમાસું રાજહંસને. ^૮	૫
કેતુ-રૂપી પત્ર-છત્રે, સેના છાયેલોં તે તણી;	
આસતી ^૯ વાડીની પંકિત, બાહુ-સ્થ જયશ્રીતણી.	૬
રોહ ^{૧૦} વેગે તટેં આવી, વટકૂપ ^{૧૧} તળાવને;	
જણાવ્યું દોહને ધોષેં, નિન્નગમન શત્રુને.	૭

૧. ફૂટે. ૨. વાયુ. ૩. ચોક્કતા=ઝરતા. ૪. શિવજીના ત્રીજા નેત્રને. ૫. વિપણ. ૬. હાસ્યની કાંતિવડે (તે ઘોળી વર્ણુવાય છે.) ૭. ઘોળી વિજળી સહિત. ૮. ચોમાસામાં ગ્યારે બધે દેકાણે પાણી ડોળું થઈ જાય છે ત્યારે હંસોને માનસરોવરમાં જાતું રહેવું પડે છે, એથી એને ચોમાસું હુઃખદ થાય છે, એમ આંહી રાજહંસ (એજ રાજાઓ) ને શંખે અદાર્થ કરી ત્યારે ઘોળના ડાબલાથી ઊડેલી ધૂળવડે વાદળાં વરતાઈ જાણે અકાળ દૃષ્ટિ થાશે એમ ડર લાગ્યો. ૯. આંહી કાં એ વરદાગમાં આસતી કાગળની વાડીની ઘટના કરી છે તે વાહુસ્થ અને જયશ્રી સાથે હીક બેસતું આવે છે. ૧૦. રોવાપથી. ૧૧. એ (વડકુવા) નામનું તળાવ. કાં એ નોટમાં ઘોળકાના દક્ષિણમાંનું એક તળાવ લખ્યું છે તે જૂલ છે.

શાન્દ ^૧ એ અણુઓત્યાના, ^૨ આવી કાનકને અડ્યા;	
ચહડાવી ભૂચટી ભાંગી, મંત્રી જાણે ઉગી ^૩ ચહડ્યા.	૮
ગાંભીર્યે મંત્રિયેં જ્ઞે કે, ભાવ ખુલ્લો ન તે ક્યો;	
તોયેં વ્યક્ત રંવાડાયે, ^૪ તે જિભાં થઈને ક્યો.	૯
સજ્જ સૈનિક-યુદ્ધ શંખ, ભમ-ગંડ ^૫ કરી પઠયે;	
દુવારે યુદ્ધને જીરસે, હળવે હળવે વધે.	૧૦
તે ચૌલકય-નૃપામાયેં, સૈન્યમાં સધળે કરી;	
સેનાની રચના કીધી, નિર્ભય ચિત્તને કરી.	૧૧
ધીરો કંચન કર્પૂર, કરતૂરી ધારતા હતા;	
અગર પુષ્પ-માળા શું, ^૬ સ્વર્ગસ્ત્રી ભોગ ધરિષ્ઠતા.	૧૨
યુદ્ધારંભે ^૭ વધી સંપત્તિ, બળની ત્યારે તેથી થે;	
ઉછાંછળી મંત્રિકાયા, તેમાં કવચ માય ન્હૈ.	૧૩
જમણા પગથી પૃથ્વી, ખોદતો જય સૂચવે;	
એવા અશ્વેં ચહડ્યો વેગે, અશ્વરાજ સુતેત્યવે.	૧૪

૧. આંહીં કાં માં નિસ્વમાને બદલે નિસ્વના પાઠ મૂક્યો છે, તે સારો છે; મેં પણ તે પ્રમાણેજ અર્થ કર્યો છે. ૨. દોલ સ્વતઃ ખોલતો નથી માટે અણુઓત્યા. ૩. સૂર્યની પેઠે ઉદય પામીને. ૪. મૂળમાં શિરોરુહ છે ત્યાં તનૂરુહ હત તો ઠીક હતું. ૫. આંહીં કાં માં શૂંચ પાઠ છે તે બરાબર નથી. જ્ઞે કે તે સાંકળ ત્રુટેલા હાથીના અર્થ માટે માન્યો હશે પણ સાંકળને માટે શૂંચલા શાન્દ છે, શૂંચ નથી; તેમ સાંકળ ત્રુટે ત્યારે હળવે હળવે ચાલે નહીં પણ ઉલટો દોડે. શૂંચ એવું હાથીના ગંડરથળનું નામ છે, અને તે ભાગે ત્યારે હાથી હળવે હળવે ચાલે. પાછળથી જોવામાં આવ્યું કે હર્ષા-કમાં પણ મિત્ર શૂંચ પાઠ છે. ૬. આંહીં સ્વઃસ્ત્રી છે તેને બદલે સ્વસ્ત્રી હોય તો ઠીક. કેમ કે લડવાના સમયમાં મંગળવર્ણન કરવું જોઈયે તેને બદલે અમંગળ વર્ણન કવિ કેમ કરે ? તે પક્ષમાં “સ્વસ્ત્રી સંભોગ ધરિષ્ઠતા” એમ પાઠ કરવો. ૭. યુદ્ધના આરંભને લીધે બળની સંપત્તિ વધી જવાથી •શરીર પુષ્ટ થતાં.

શ્રી વીર ^૧ -નૃપની મુદ્રા, ^૨ જે ધારે છે સદા કરે;	
વીર શૂદ્રકની ^૩ મુદ્રા, ^૪ ત્યારે તેણે ધરી ઉરે.	૧૫
યોદ્ધા ભુવનપાળાદિ, જો કે આગે તદા થયા;	
શરતાયેં તોય તેને, ^૫ તેની આગે જને લલ્લા.	૧૬
આગે શંખચમૂ-ચક્ર, મધ્યમાં છે રણાંગણ;	
પારે ^૬ સાગરકરે એ, ^૭ જોભો વીર-શિરોમણ્ય.	૧૭
યુદ્ધ પાસે છતાં તેવે, તે મંત્રી-મુકુટે નહિ;	
શૌર્ય દાખવ્યું જોલીને, ક્રિયાસાર ^૮ અવ્યા સહી.	૧૮
તેને રણ-મુખે શંખે. નિરખી ખીલતા મુખે;	
કરે રમાડવા માંડી, તરવાર રણો-મુખે.	૧૯
પુરીમાં ન શક્યો પેશી, શંખ સામેથી તેહની;	
સામે ^૯ દશરથે જેમ, કોથી રોહિણીમાં શનિ.	૨૦

૧. વીરધવળ રાજા. ૨. મ્હોર. ૩. મૂળમાં **વીર શૂદ્રક** છે. કાં એ **વીર શૂદ્રક** પાઠ મૂક્યો છે. અને પાઠ સરખા અડીક છે. વીર એટલે મહાવીર સ્વામી લઈયે, કેમ કે યુદ્ધ જેવા પ્રસંગમાં પોતાના ઈષ્ટદેવની મૂર્તિ ઉદયમાં રાખવી એ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે; પણ ત્યારે પછે શરક કે શદ્રક શું ? મહા-વીર સ્વામી ઈદવાકુવંશના હોઈને શદ્ર નથી, તેમ વીર અને શર અને સમાન અર્થના શબ્દો છે. રાસમાળા ભાષાંતરમાં લખેલો પ્રતિષ્ઠાન (પૈઠણ) નો આક્ષણનો છોકરો શદ્રક વધુ બંધ બેસતો આવે છે, કેમ કે તે વીર પણ હતો (વિસ્તાર માટે જુઓ માણસ તથા સ્થળના ઓળખાણમાં વીરશદ્રક શબ્દ.)

૪. મૂર્તિ. ૫. મંત્રીને. ૬. આમાં કવિએ પાણિનિના પારે મધ્યે વષ્ટયા વા એ સૂત્રના પ્રયોગો મૂક્યા છે. ૭. મંત્રી. ૮. ક્રિયામાંજ સાર માનનારા. (કરી બતાવનાર, જોલનારેજ નહીં.) ૯. જોશીઓએ દશરથને ખખર દીધા કે હાલમાં શનિ રોહિણી નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરશે અને જો એમ થશે તો શકટબેઠ [રોહિણી નક્ષત્રનો :: આવી રીતે પાંચ તારાનો ગાડાની ઉંઘના જેવો આકાર છે તેથી તેને શકટક કહેલું છે (લોકો પણ તેને ગાડવી કહે છે) તેમાં પેસવું

ચાલતા મંત્રી-સેને ભુ, ખોદાતાં ગિડી ધૂલ્ય જે;
 ઉદે થનારા મંત્રીના, પ્રતાપાગ્નિજ ધ્રુમ તે. ૨૧
 ગિડેલી ધૂલ્ય, અધીમાં, ઉગસેં મંત્રી-વક્રને;^૧
 ત્યાં શ્રી વીરધવલનો, પ્રગટાવ્યો પ્રતાપને. ૨૨
 ન કર્યો ક્ષાલ મંત્રીને, તેને સેને ધણે પણુ;
 થોડોએ તે ધણો જેનું, રણારંભે હ્યું મન. ૨૩
 સ્થિત^૨ એ ધીરશું થાવા, આત્માદૈતવ તે કણે;
 સ્યાદ્વાદી તો મંત્રી શકત, કરવા ગોહડી રણે. ૨૪

તે ભેદ] યોગ થાશે કે જેથી ૧૨ વર્ષની દુકાળી પડશે અને ત્રણે લોક દુઃખી થશે. આથી ચક્રવર્તી દશરથ રાજાએ દુનિયાંની વ્હારે ચહડવા વિચાર કરી શનિને રોહિણીમાં પ્રવેશ કરતો અટકાવવા નિશ્ચય કર્યો. વસિષ્ઠ ગુરુને આ માટે પૂછતાં તેણે તેની અશક્યતા બતાવી. તોપણ પોતાનો દિવ્ય રથ તૈયાર કરાવી આકાશમાર્ગે અહમંડળમાં જઈ શનિને ઉદેશી સંહારસ્થ ચહડાવ્યું. શનિએ તેનું અપ્રતિમ પરાક્રમ અને સાહસ જોઈ ગુસ્સે થવાને બદલે હાસ્ય કર્યું, અને કહ્યું કે, તુંને આ ઘડી બાળીને ભરમ કરેં પણ તારા આ સાહસથી હું ખુશી થયો છું માટે વર માગ. દશરથને “ ભાવતું હતું અને વૈદે કહ્યું ” એના જેવું થયું તેથી તેણે તેજ વર માગ્યો કે, તમારે કોઈ દહાડે રોહિણીમાં પ્રવેશ કરવો નહીં. શનિએ “અરતુ” કહ્યાથી દશરથે સ્તુતિ કરી (જે “સ્તોત્રત્ના-કર”માં નં. ૧૧૫ મે છે) એ સ્તોત્રથી ખુશી થઈ ફરી વર માગવાનું કહેતાં સ્તોત્ર પાઠકને પીડા ન કરવાનો વર પામી દશરથ ઘેર પાછા ફર્યા. (આ વાત સ્કંદપુરાણાંતર્ગત પ્રભાસખંડના અધ્યાય ૨૪ માં શનૈશ્વરેશ્વર મહાત્મ્ય પ્રસંગે છે.)

૧. મુખને. ૨. ઉભેલા એવા એ ધીર પુરુષની સાથે આત્માની (ધર્મીની અને પોતાની) અદૈતતા (એકતા અને અદૈતભાવ) થાવા સાર રણમાં ગોહડી=વાતચીત (મૂળમાં સમિત્યાં પદ છે તે સભામાં પણ આત્માદૈતવ સ્થાપન કરવાનું સૂચવે છે) કરવા એ સમર્થ છે પણ જો તે મંત્રી વાદી (શુરૂઆત કરનાર) થાય તો; અને મંત્રી સ્યાદ્વાદી (શ્રાવક) છે માટે.

અને સેના ભડી ત્યારે, ગોકીરો કારમો થયો;	
સમુદ્રનો મહા-ઘોષ, જે આગે મંદ થઈ ગયો.	૨૫
અને સેના વિષે ગર્વે, સર્વે વીરો સુકોપથી;	
ચહાવી બ્રમરો અને, નમાવ્યાં ચાપ રોપથી. ^૧	૨૬
સંધિ થયો ત્યાં તીરોને, ચાપની દોરીની સહ;	
તે સુપ્રસિદ્ધ યોદ્ધાને, થયો અન્યોન્ય વિગ્રહ.	૨૭
કાને અન્યતણે લાગે, ^૨ અન્ય ^૩ જીવિતને હરે;	
કરી એમ શરો સત્ય, કૃત્ય દુર્જનનું ^૪ કરે.	૨૮
સંગ્રામ-તીર્થે વિશિષ્ઠો, ^૫ ધૂટી ગુણુચક્રી ^૬ ગયે;	
શરને ^૭ ભેદીને કાઢી, પર પૂરપમાં લય.	૨૯
છોડી ભાથા ચહડે ચાપે, વેગે કરી શરો બધ;	
પક્ષવાનનું ^૮ એ ચિન્હ, આગે શૈથિલ્યમાં ^૯ વધ.	૩૦

૧. રૂઆપથી. ૨. વાગે અને વળગે. (વાત કહેવાને) ૩. અન્યના. ૪.

અહોઘલભુજંગસ્ય વિચિત્રો યં વધક્રમઃ ॥ અન્યસ્ય દશતે કર્ણમન્યઃ
પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ (હિતોપદેશ) ૩-૪ એટલે પહેલો અન્યને બાણ મારનાર. એટલે તે કાન સુધી પ્રત્યંચા ખેંચે તેથી તેના કાનને બાણ વળગે (અડે) એટલે અને દુર્જન કાઢીને મારી નાંખાવવા બીજાના કાનમાં વાત કરે એટલે અન્યના કાનને વળગે. (વિરોધમાં બાણ બીજાના કાનને વાગે અને મરે (ખીજે.) ૫. શિખા મૂંડાવીને તથા બાણ. ૬. બાણની પ્રત્યંચા, અને ૩ ગુણુ. ૭. વીર અને સૂર્ય. (૫-૬) દ્વાવિમૌ પૃથ્વૌ લોકે સૂર્યમંડલભેદિનૌ પરિત્રાડ્ યોગ યુક્તઃ રણેચાભિમુક્ષોહતઃ ॥ એ શ્લોકમાં વીર અને યોગીને માટે છે અને આમાં બાણ અને યોગીને માટે શ્લેષમાં છે. બાણ પોતેજ નામેજ વિશિષ્ટ છે તે સંગ્રામમાં પ્રત્યંચાથી ધૂટીને શરને ભેદીને પર=શત્રુમાં લય કરે છે એટલે તેના નાશ કરે છે. અને યોગીઓ તીર્થમાં મુંડમુંડાવી ગુણુ (સત્વરજ તમ)થી મુક્ત થઈ સૂર્યમંડળને ભેદી એટલે તેથી ઉપર જઈ પરપૂરપ દ્રઢમાં લીન થઈ જાય છે. ૮. પોતાના પક્ષવાળા અને પાંખવાળાં. (બાણને પાંખ હોય છે.) ૯. વીંખાણું હોય ત્યાં.

શત્રુની છાતી ફાડીને, ગયાં છે આગળેં શર;	
હૃદયેં સ્થિતિ ધીરના, ન પામે નિર્ગુણી ^૧ ચિર.	૩૧
ભાલદારો ^૨ ભાલદારેં, ખર્જીથી ખર્જીયો લડે;	
યુદ્ધા યુદ્ધાર્થો અશ્વારો, અશ્વારો-સાથ જ લડે.	૩૨
દેવા ^૩ દાન શું તૈયાર, મંત્રી-હાથનીં સોખતેં;	
તરવારેં તબ્યો કોશ, ખીડેલી મૂઠીં તોય તે.	૩૩
વૈશિનાં પાણિ-પાદાન્જી, ^૪ પૂછ જાણેં રણુ-ક્ષિતિ;	
કેશ ^૫ દૂર્વાં શિર-ફળેં, જાણેં આપેય અર્ધ તે.	૩૪
અહિંસા વ્રત ભંગાણે, એને ^૬ દોષ ઈલાં કયવો;	
પુરુષ-વ્રતનો જાણેં, કર્યો નિર્વાહ એહવો. ^૭	૩૫
અહિંસા-ભંગથી ખેદ, થયો તેને મટાડવા;	
તે શર શર-ટાંઈમાં, આન શું કરતા હવા.	૩૬
પીઠે હિમ્મત દે સ્વામી, બદાવે ભાટ આગળ;	
થયું એ અગિયાઓને, વિશેષ વધવા બળ.	૩૭
ભેદા મંત્રી ^૮ ન શત્રુયેં, તાકી મૂક્યા શરેં પણ;	

૧. ગુણ વિનાના (મનુષ્ય) અને પણછ વગરનાં (જાણુ). ૨. ભાલાં વાળા. ૩. જે કે તરવાર (કૃપણની બહેન કેમકે તે કૃપાણુ કહેવાય છે તેથી) મૂઠી બાંધેલી રાખે છે. એટલે ધન વાવરતી નથી. તરવારની મૂઠ બાંધેલી હોય છે તેથી. તોપણ તેને મંત્રીના હાથની સોખત થઈ એટલે તેના હાથમાં રહી માટે મંત્રીના હાથની પેઠે તે પણુ દાન દેવા તૈયાર થઈ તેથી મંત્રીનો હાથ જેમ કોશ=ભંડાર જોડે છે=ધૂટો મૂકે છે તેમ આણુ પણુ કોશ=મીયાન જોડયું. એટલે મંત્રીએ તરવાર ખુદી કરી. કુવલયાનંદમાં તરવારની અને કૃપણની તુલ્યતા વર્ણવી છે—
દૃઢતિરાનબદ્ધમુષ્ટેઃ કોશનિષ્ણસ્ય સહજમલિનસ્ય ॥ કૃપણસ્ય કૃપાણસ્ય ચ કેવલમાકારતોભેદઃ ॥ (‘પા’ અને ‘પ’ એ ‘આ’ સ્વરનો અને આકૃતિ= દેખાવનો માત્ર ફેર છે આકી તો બંને સરખાંજ છે) ૪. હાથ પગરૂપી કમળનાં ફલ. ૫. અર્ધમાં દૂર્વા અને શ્રીફળ હોય છે. ૬. મંત્રીને. ૭. વીરનું વચન પાળ્યું એ. ૮. મંત્રીને.

પાળ્ય બાંધી કરે કોક, અદૃષ્ટ શિષ્ટ ^૧ -રક્ષણ.	૩૮
આગે સુભટ-લોહીની, નદીનું પૂર દુસ્તર;	
તોયે ^૨ ન ખાય વીસામો, શત્રુ સામે જતાં નર. ^૩	૩૯
ભાળી ન સંભવે એવો, અડગો રિપુનો રણે;	
અને ^૪ સ્વસેન સંહાર, આરબ્યો શત્રુએ ક્ષણે.	૪૦
વીર સંગ્રામ સિંહાખ્ય, ^૫ ઉર્ફે શંખ વધ્યો રણે;	
૫ભલકા ભલકાની સ્વ, ફેલાવી બહુ જેહણે.	૪૧
૬પરે ^૬ દુઃસહ દેખાવ, જેનાં વાંકાં ભવાં તણો;	
ચળકાટ ખમે કાણુ, સંગ્રામસિંહ-ખર્જનો.	૪૨
આવતા કાળ જેવા તે, ^૭ આલ્યો સન્મુખ શંખના;	
જેઠ્ઠો ભુવનપાલાખ્ય, છોડી ઈવિત વાંછના.	૪૩
સંથો ^૮ પાડી શત્રુફોજે, સામંત મિત્ર શંખનો;	
વચ્ચે પેશી પ્રતિ યોદ્ધો ^૯ શુભ ^{૧૦} વંશી તણો બન્યો.	૪૪
શસ્ત્રો શસ્ત્રાવડે ભાંગ્યાં, બે સમાવડ કા નથી;	
લડે મલ્લ સમા બને, કેશાકેશી ^{૧૧} અથબથી.	૪૫

૧. ખોટા=મંત્રી તેનું. ૨. વીર. ૩. અને શંખે પોતાની સેનાનો સંહાર થતો જોઈને. ૪. સંગ્રામસિંહ નામનો. એનું બીજું નામ શંખ છે એટલે તે બને એકજ. ૫. ભલકનું બહુ વચન. ૬. શત્રુને દુઃસહ છે. ૭. તે શંખની સામે. આંહી કાં માં તમકમિદમાયાંતં પાઠ છે તે ખોટા છે કેમ કે તં અંકં ફવં આયાંતં એમ પદછેદ કરવો પડે તેમાં ફવં ખોટું થાય છે તેથી આપણો તમંતક મિદમાયાંતં પાઠ સાચો છે. જો કે અર્થ બનેના જુદા (પાસે આવતો અને કાળ જેવો આવતો) છે પણ તે બંને અર્થમાં વાંધો નથી પણ પાસેના અર્થમાં ફવંનો કેમ અને ક્યાં નિર્વાહ, અને સમાસ કરવો. ૮. શત્રુની ફોજરૂપી સ્ત્રીના સંથો પાડીને એટલે સેનાના મધ્યમાં આડ હતા તેને મારી હાડીને માર્ગ કરીને. ૯. સામે લડનારો. ૧૦. એક વંશ (ગરીબાગુલિયા ? મે. વાટસન સાહેબની માન્યતા) તે વંશનાની (ભુવનપાળની.) ૧૧. સામસામા ચોટલા ઝાલીને.

આકાશે અસરા યુદ્ધ, હતાં તે બેનું દેખતાં;	
બહુ માને મળી જે સ્વ, આખ્યને અનિમેષતા. ^૧	૪૬
તેણે સામંતને શીઘ્ર, પાસે મોકલી કાળની;	
સામે ગયો થવા યુદ્ધ, સાથે સંગ્રામસિંહની. ^૨	૪૭
મારી મારી ખડ્ગ શંખે, ખડ ખડ કર્યું તન;	
ભુવનપાળનું યુદ્ધ, પણ પૌરુષ ખડકું ન.	૪૮
શંખ ખડ્ગે ભગ્ન-શીર્ષ, વીર એ મંત્રીવીરનો;	
ધણીની મ્હેરબાનીનો, પ્રાણ દે અનુણી ^૩ બન્યો.	૪૯
ભુવન-પાળનો નાશ, સુણી સંગ્રામ મરતકે;	
મંત્રી વધ્યો વધુ રણે, ^૪ તેજ વૈરથી તે તકે.	૫૦
બોલવા વીરને બહાલો, ^૫ રહેલો પ્રાણો વડે યશ;	
સમરાપણુમાં ^૬ પેઠો, વીર વીરમ લે અસિ.	૫૧
જયંત શંખનો પાળો, મંત્રી પ્યાદલ વીરમ;	
જયશ્રીના ^૭ ન્યાય માટે, ગયા શંભુ-સભા ગમ. ^૮	૫૨

૧. મટકાં ન મારવાપણું. દેવતા બધા અનિમેષ તે સારજ કહેવાય છે.
 ૨. ઉર્ફે શંખની. ૩. પ્રાણ આપીને મહેરબાનીનો બદલો વાળ્યો. ૪. રણ તરફ. ૫. યશનું વિશેષણ છે. ૬. સંગ્રામરૂપી બળરમાં ૭. ઈનસાફ કરાવવા કે જયશ્રી કેને વરે? ૮. તરફ. હાંકમાં આ હંકાણે ઉમૈ વાંઝિસમાં પ્રાપ્તૌ સરપૃહૌ વિજયશ્રિયે એમ શ્લોકાર્થ છે તેમાં આ અંશના ઉમૈ શંભુસમાં યાતૌ સવિવાદૌ જયશ્રિયેમાંના યાતૌ અને સવિવાદૌને બદલે પ્રાપ્તૌ અને સરપૃહૌવિ એ પાઠફેર છે તોપણ તેના કરતાં આપણને શંભુને બદલે વાંઝિ છે તે બહુ કામનું છે કેમ કે ન્યાય ચુકવવા શિવજીની સભા કરતાં ઈંદ્રની સભા વધારે લાયક ગણાય. મારી પાસેની પ્રતમાં ઉમૈ શંભુસતાં પાઠ છે મેં તેનો સંમુશતાં એમ સુધારો કર્યો હતો. જેનો અર્થ દહતા ધારણ કરવાવાળા (અગ્નિ) થયા એમ થાય. પણ મી. કાન્નો શંભુસમાં પાઠ જોયો ત્યારે તે ઠીક લાગ્યો. કેમ કે મારા સુધારામાં ત્રણ અક્ષરનો ફેરફાર કરવો પડ્યો હતો અને

વીર ચાચિગદેવે ^૧ ત્યાં, ખરચી સ્વતનૂ રણુ;	
મૂકી સ્તુતિ સ્વખાહુની, વેરીની વાણમાં પણ.	૫૩
વિપત્તિ પામીને ઊભો, ભાગ્યે સ્વસેન તાક્ષણે;	
સામસિંહે ^૨ કર્યો યજ્ઞ, પગલે પગલે રણે.	૫૪
ન હણ્યો ^૩ સ્વામિ-શત્રુને, મુવો એમ શું લાજને;	
એવો ગયો એ વિજય, ^૪ ન આગ્યો ફરી આંહિ જે.	૫૫
ભોમે ^૫ પટકવા ધારી, શંખ જેને હણ્યો દહ;	
તોયે ^૬ ભુવનસિંહાખ્ય, ભટ સ્વર્ગે ગયો ઝટ.	૫૬
જ્ઞાતાં પ્રાણુર્થોયે ^૭ શસ્ત્ર, ક્ષત્રિને એમ છે સહી;	
તો અબ્યુદય ^૮ સિંહાખ્યે, તે ^૯ તળ્યા તે ^{૧૦} તળ્યાં નહીં.	૫૭
સ્વખડું શૌર વીરનાં, કાપીને વશમો કર્યો;	
તે યુદ્ધ-માર્ગે ક્રોધાંધ, વિક્રમસિંહ ^{૧૧} સંચર્યો.	૫૮
દુર્જના ^{૧૨} આંગળી ચીંધી, એ જ્ઞાતિ કુંતસિંહ ત્યાં;	
વકર્યો વિજયવત્ શુદ્ધિવાજો, ભાલાળ ^{૧૩} -યુદ્ધમાં.	૫૯
નીકળ્યાં મુખ ભાલાનાં, તેના ભેદેલ અંગથી;	

આમાં માત્ર એકજ અક્ષર (ત્રાં) ફેરવવો પડ્યો છે માટે તે પાઠ સ્વીકાર્યો છે. હપ્પાકનો વજ્રિ પાઠ સ્વીકારીએ તો આમાં “ગયા ઈંદ્ર સલાગમ” એમ પાઠ રાખવો ઠીક પડે.

૧. એક યોદ્ધો. ૨. રણમાં સામે આવે તેને પગલે પગલે યજ્ઞનું ફળ થાય છે. પદાનિ ક્રતુતુલ્યાનિ આહવેષ્વનિવાર્તિનાં (સુ. ભાં. ૫. ૨૩૨ શ્લો. ૩૪૫) ૩. પોતાના ધણીના શત્રુને માર્યા વિનાજ મુવો (હું મુવો છું) એમ શરમ પામીને શું ? ૪. એક યોદ્ધો. ૫. હેંદ્ર નાંખવાનું ધાર્યું તોપણ એ તો ઊંચો ચઢી ગયો. ૬. પ્ર. ચ. માં હૃદયસિંહ છે. ૭. પ્રાણ. ૮. શસ્ત્રો. ૯. એક યોદ્ધો. ૧૦. મૃગમાં આ શ્લોક ત્રુટક છે. પણ કાં ને મળેલા એક પુસ્તકમાંના શ્લોકને આધારે આ શ્લોક રચ્યો છે. ૧૧. ભાલાળા=ભાલાં જેમાં ચળકી રહ્યાં છે એવા.

નિષ્પત્ત વૃક્ષના જેવો, શોભે તે ^૧ ત્યાંહ તેહથી.	૬૦
આગળે ^૨ મંત્રી હીરાને, જાહેલો એમજ સ્થિર;	
શંખનેય અમલકાર, પસર્યો જોઇને ઉર.	૬૧
પર ^૩ -પૂરુષને તેને, સાક્ષાત્ વિકાર વર્ણત;	
જોઈ જાણે શંખ જાણ્યો, ^૪ વિરમી કોપ ^૫ -સંપત.	૬૨
ચૌલુક્ય-મંત્રીતણી શક્તિ અવાર્ય માની,	
તે ^૬ ઢાંકતો રજથી શંખ દશા ^૭ દિશાની;	
કંપાવતો નરપતિ-દુમ પત્ર ^૮ વત્તાં,	
ગીલા લહી સચિવને ખસિ દીધ વટાં.	૬૩
મંત્રીશ ^{૧૦} આ અનુભવેલ લટોની બીડય,	
તાપો ખમ્યા ^{૧૧} જ્વલનના ^{૧૨} જયમ હેમ-પિંડ;	
નેત્રે લય્યા હરખનાં શુભ આંસુ થોકે,	
ધાર્યુ ^{૧૩} અતિશય વખાણ્યલ તેજ લોકે.	૬૪

૧. કુતસિંહ. શરીરમાં લાલાં ભોંકાઈને તેનાં ફળાંઓ બીજી બાજુ બહાર નીકળ્યાં છે તેથી પાંદડાં વગરનું અર્થાત્ એકલી ડાળોવાળું ઝાડ હોય એમ શોભે છે. આ શ્લોકમાં મૂળમાં છેલ્લા પાદમાં શોયંદ્રમવોદલઃ છે તેથી કાં પોતાની નાટમાં લખે છે કે-“ મૂળમાં બરાબર વચ્ચાતું નથી તેથી સમજી શકાતું નથી. ” અર્થ છે કે એ શ્લોકમાં કાં માં-મિત્વાં રંગિભ્યોં ॥ ઉદ્દલન્ શુશુમે તત્ર ક્ષોયં દ્રમ વોદલઃ અને મારી પાસેનામાં મિત્વાં રંગિભ્યોં ॥ ઉદ્દલન્સોશુમેતત્રેશોયંદ્રમવોદલઃ છે. એમ બીજે પણ ખાતું છે તોપણ તેને આમ શુદ્ધ કરી શકાય છે-મિત્વા મહીમિ રંગેયો નિર્ગતાનનપંક્તિભિઃ ॥ ઉદ્દલન્ શુશુમે તત્ર સોયં દ્રમુ દ્વાદલઃ ॥ અને એ પ્રમાણેજ ભાષાંતર પણ કર્યું છે. ૨. મંત્રી હીરો છે અને પોતે શંખ છે તેથી શરમાઈને. ૩. શત્રુ પુરુષ તથા ઉલ્ટુ પુરુષ, અથવા ઇશ્વર. ૪. શુધ ઠેકાણે આવી. ૫. કોપ શમી ગયો. ૬. તે શંખ. ૭. બાજુ. ભાગતાં ધૂડ ઉડે છે તેવડે. ૮. રાજરૂપી ઝાડ તેનાં પાંદડાં તથા વાહનો. ૯. વધારે. ૧૦. આ મંત્રીશ. ૧૧. ખમ્યા છે. ૧૨. અગ્નિના. ૧૩. મંત્રીશ, લોકે વખાણેલું અતિશય તેજ ધારણ કર્યું.

યોગી^૧ યથા તીક્ષ્ણ ધીં મંત્રીરાણે,
 સંહારવા આવ્યલ કાળ જાણે;
 સંગ્રામસિંહાઘ્રયને નિવારી,
 કયું પુરે-શ્રેય સ્વ-યોગ-જેરે. ૬૫
 રોપો રૂંવાડી બધી વીર રસેજ જોની,
 જે મંત્રિયે રણ-ધરા નિરખી મજોની;
 જ્યાં છિન્ન માંસ ભટનાં રણ-ગીધ આટે,
 પાછા વળ્યા બળ-વખાણ થતા સુભાટે. ૬૬
 ભૂપે^૨ છતાં મન વિરૂદ્ધ સ્વ-અધુતાથી,
 રોકાઈ^૩ સંધિ^૪ કરી તે નર-વીર સાથે;
 દુઃસહ-પૌરુષ બળી-સુત^૫ કેરી સાથ,
 તેયે ગયો સ્વનગરી લવણપ્રસાદ. ૬૭
 રિપુ-નૃપ નિરસાહી, સાથે જુરેલજ કયાંક તે,
 ચુલુક નૃપ શરો પ્હોચ્યો યુદ્ધ અગ્નિ તણે તટે;
 પ્રિય-કર ગુણે ધન્વી, આણિકય પડિત શું નવો,
 દશ દિશ વિશે ઝાઝા, ફેલાવતો યશને હવો. ૬૮

ઈતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વર દેવ વિરચિત
 “કાર્તિક-કૌમુદી” નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય
 વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમશ્લોકી ગુર્જર
 ભાષાંતરમાં યુદ્ધવર્ણન નામે
 પંચમ સર્ગ સમાપ્ત.

૧. આનો અન્વય આમ છે—તીક્ષ્ણ=તીવ્ર. ધી=બુદ્ધિના. મંત્રિરાણે=મંત્રી-
 શ્વરે યથા યોગી. (સ્વશરીરને સંહારવા આવેલા કાળને સ્વયોગબળથી નિવારીને
 સ્વશરીરનું કુશળ કરે) તેમ સ્વયોગ=યુક્તિપ્રયુક્તિના જેરે જાણે કાળ સંહાર
 કરવા આવ્યો હોય એવા સંગ્રામસિંહ નામના નિવારી=હઠાડીને, પુરશ્રેય=કુશ-
 લ કયું. ૨. રાજા લવણપ્રસાદ પણ. ૩. લડાઈ બધ કરીને. ૪. આ સંધિ
 થતી વખતે કરારપત્ર કયું તેની નકલ રા. મા. પ્ર. ભા. ૫. જપમ માં
 વિગત છે. ૫. ધીરધવળની.

સર્ગ છઠ્ઠો.

તે વસ્તુપાળે બળથી નિવારી, દુઃશક્ય એ આકૃત એમ ધારી;
મહોત્સવોની ચલવે પ્રવૃત્તિ, ઉત્પાત વીતે પુર કેરી વસ્તી. ૧
લીંબ્યા સુધાતુ-રસ ઘેર ઘેર, મધ્યે કર્યા સ્વસ્તિક^૧ ઠંર ઠંર;
તૂરી-સ્વનોની અનુકૂલતાયે, કુલ-સ્ત્રીઓ મંગળ-ગીત ગાયે. ૨
વિશેષ પૂજન થઈ દેવ કેરી, સ્હારાની^૨ શોભા બની ત્યાં ઘણેરી;
આનંદ વતો પુર-પૂરુષોમાં, વિશેષ વેષો સુવધુ-જનોમાં. ૩
નિર્મલ અદ્ભૂત પણુ બ્યાં ન આવે, નિદ્રા નિશાયેં રિપુ-ઉદ્દેશવે;^૩
નીરાંત કીધી સચિવોત્તમ^૪ તે, તેઓનો એ^૫ હર્ષ-ભરી થઈ છે. ૪
પુર-પ્રગ્લને મુદ્^૬-અમૃતેથી, થંડી કરી છે અતિશેજ તેથી;
તળાવની દોલત ખેંચી લે જે, ગ્રીષ્મ ન બાતિપ્રદ ત્યાં થયો તે. ૫
શિરીષના^૭ પુષ્પ સમૂહ જ્હાને, દીવો પ્રકાશે શું હૃદેજ આને^૮;
આપાડ^૯ વાળો દદ ટાળી કામ,^{૧૦} શું ગ્રીષ્મ આગ્યો બનીં લિહુ આમ. ૬

૧. સાધિયા. ૨. રાજમાર્ગ. ૩. અશાંતિ. ૪. નીંદર. ૫. આનંદ અથવા પ્રમદા રાગદ સ્ત્રી પર લઈએ તો “ પ્રમદામૃતેથી, ઠંડા કર્યા ” એમ પાઠ લેવો.
૬. સરસડાનાં. ૭. ગ્રીષ્મ ઋતુને. અને જ્ઞાન રૂપી દીવો. ૮. આપાડ મહિનો અને ખાખરાનો દંડ. ૯. ગ્રીષ્મ ઋતુ કામને મંદ કરનાર છે, અને લિહુને પણુ કામવાસના હોય નહીં. ઋતુઓ જેમ બધે સંક્રાંતની છે તેમ બધે માસની પણ છે. તેમાં જેઠ અને આપાડ ગ્રીષ્મ ઋતુના છે. જેમકે-વસંત-મીન અને મેષમાં. ગ્રીષ્મ-વૃષ અને મિથુનમાં. વર્ષા-કર્ક અને સિંહમાં. શરદ-કન્યા અને તુલામાં. હેમંત-ત્રિશિક અને ધનમાં. અને શિશિર મકર અને કુંભમાં. તેમજ-શિશિર: પુષ્પ સમયો ગ્રીષ્મોવર્ષાશરદ્ધિમઃ ॥ માઘાદિમાસયુગ્મૈસ્તુ ઋતવઃ ષટ્ ક્રમાદિમે ॥ (શ. સ્તો. મ. ૫. ૨૪૧). એ પ્રમાણે-શિશિર-માઘ અને ફાગણમાં. વસંત-ચૈત્ર અને વૈશાખમાં, અને ગ્રીષ્મ-જેઠ અને અપાડમાં આવે. ધન્યાદિ.

શસ્ત્રી^૧ બધાને કરવા અશસ્ત્રી, ભાળી મચેલા^૨ ચુલકેન્દ્ર મંત્રી;^૩
 માનું મનો^૪ ભૂ પણ મંદ ભાવે, ચાપક્રિયા ચંચળતા ચલાવે. ૭
 દિશ્મંડલી પાટલિ^૫ પુષ્પવાસ, ભરેલ સદાયુ-મિથે સ્વસાસ;
 સંતોષથી મૂકતી હોય આપ, જેના^૬ મટાડયા સચિવે ઉતાપ. ૮
 ભમંતો કાર્તિ અમને^૭ સુખેથી, તેની^૮ તરો થૈ નહોં અલ્પ એથી;^૯
 એ ધારણા એની^{૧૦} ગણાય વ્યર્થ, છે સિંધુએ એ^{૧૧} તરવા સમર્થ. ૯
 શુચિ^{૧૨} અને મંત્રી પ્રતાપો^{૧૩} ભારી, ગ્રીષ્મે પ્રતાપી શુચિ નામ ધારી;
 તોયે જડ^{૧૪}-પ્રિયજ તેથી નિદે, ગીર્ણર્તુને જે^{૧૫} કવિ-પ્રિય પંડ્યે. ૧૦
 સ્વે સુધા-બિંદુ ધણાં^{૧૬} ગુણાળી,^{૧૭} જે મંત્રીની જેમ ગળત્રી ચાલી;
 લોકોનીયે બપર એ^{૧૮} રહે છે, સુતમને^{૧૯} તેથીજ પ્રીતિ દે છે. ૧૧
 ચ્હડી^{૨૦} જવા ઉપડતાં દિશાંતે, વધારો દે એ રૈદન-તેજ આંતે;
 તથાપિ તો મંત્રીનોં તુલ્ય થાત, પ્રજા વિષે તાપ ન જો કરાત. ૧૨
 શોખ્યાજ ગ્રીષ્મે નદ જે તમામ, મંત્રીશ દષ્ટિ^{૨૨} કમલાભિરામ;
 સન્માર્ગમાં આવ્યલની ન કેની, તૃપા મટાડી ન સમ પ્રપાની. ૨૩ ૧૩

૧. શસ્ત્રધારી. ૨. કરવાની સાથે અન્વય છે. ૩. મંત્રીને. ૪. કામ.
 ૫. પાટલ નામનું વૃક્ષ. ૬. જે દિશાના. ૭. નદીઓને. ૮. મંત્રીની. કાર્તિ
 સાથે અન્વય છે. ૯. એ કારણથી. નદીઓ (અલ્પ થઈ). ગ્રીષ્મ ઋ-
 તુમાં સૂકાઈ જાય છે તેની આ હેતુપ્રેક્ષા છે. ૧૦. નદીઓની. ૧૧. કાર્તિ.
 ૧૨. પવિત્ર. ૧૩. પ્રતાપ વાળો. ૧૪. જડ=મૂર્ખ અને જળ (*હલયારૈક્ય*)
 ૧૫. ગાદી. ૧૬. બિંદુનું વિશેષણ છે. ૧૭. જે મંત્રીના ગુણોની પંકિત
 અને દોરડાં વાળી. ૧૮. ગુણાલી અને ગળત્રી. ૧૯. જેમ ગળત્રી શિવલિંગ ઉ-
 પર ટપકતી રહીને ઠંડક કરે છે એમ. ૨૦. દિશાંતે ચ્હડી જવા (રાજના પ-
 ક્ષમાં દિગ્વિજય કરવા ચ્હડી જતાં) ઉપડેલા ધન (સૂર્ય અને ધણી) ના
 તેજને. ૨૧. એ (ઋતુ અને મંત્રી) વધારી દે છે. તથાપિ જો પ્રજામાં
 તાપ ન કરત તો તે મંત્રી તુલ્ય થાત. ૨૨. પણ મંત્રીની દષ્ટિ પાણીના
 જેવી ઠંડી અથવા કમળના જેવી મનોહર. ૨૩. પરબની પેઠે.

ગયો ચુકાઈ રસ શેરડીના, ^૧ ચુકા તીળાવો થઈ શુંકે ઘેના; ^૨
 આશ્રમો કે સચિવાગ્રણી કાં, દે છે ફળો અર્થિ-સમૂહને ત્યાં. ૧૪
 રક્ષા કરેલા પુરતીજ પોતે, વિશેષ શોભા અવલોકવા તે;
 સ્વ-છટ્ટ-દેવી નમવાતું ધારી, આલ્યા પછી તે ભણી કારભારી. ૧૫
 આલ્યા જતાં પ્રેરિત-ગર્વ ભાવે, છે સ્વલ્પ તેનો અટલોજ સાવ;
 તથાપિ જોવા મળિયા સ્ત્રી-વર્ગો, ધ્યા સાંકડા તેથીજ રાજમાર્ગો. ૧૬
 જેને જતા રાજપથે વિલોકે, વખાણીયા સ્હેરનો નારિલોકે;
 દાતા ^૩ વળી પ્રાણક ને દયાળુ, વાચાળ ને છે વિજયી ક્ષમાળુ. ૧૭
 મનોહરાકાર ^૪ સુમંત્રો પાશે, તે નાચનાં ચિત્ત જવાની આશે;
 જાણે ફળો જે ધરવા શું ભેટ, આગે ધર્યાં જે સ્તન રૂપી શ્રેષ્ઠ. ૧૮
 બંદી-સ્વરે જાણી સમીપ આગ્યા, દોડેય ગર્ભગ્રહમાંથી ^૫ જોવા;
 તે દોડતાં નાદથી મેખળાને, બોલાવતી હોય બોલ સખીને. ૧૯
 વિલોકવા વેગથી જાતી તેને, ^૬ સરોજ-પુલ્યાક્ષિની કોક સ્ત્રીને;
 નિતંબથી નીસરો જે ગૂદી તે, કાંચી ^૭ સખીયે ^૮ સ્થિરતા ^{૧૦} ન ચિત્તે. ૨૦
 તેને નિહાળે ચમળ સ્વનેત્રે, ત્યાં અન્ય કો લાંકતી સ્વાંગ વસ્ત્રે;
 હૈયાનો પોલ્યે ધરી ચાલુગારી, તે કામને દાખવતીજ ^{૧૧} નારી. ૨૧
 તેણે ^{૧૨} વિલોકી થકી અન્ય નારી, નીચી કરી દષ્ટિજ લાજ ભારી;
 ચૂકાવ્યું ^{૧૩} હોયે સ્મર-ભીક્ષ-મુક્ત, આવતું બાણે વિલસે સ્ત્રી ઉક્ત. ૨૨

૧. ઘાળી શેરડીનો રસ ઉતાળામાં ચુકાઈ જાય. ૨. ગાયો (ધનતું બ-
 હુ વચન.) ૩. આંહી મૂળમાં દાતેતિ પાતેતિ જયો-યીતિ એમ એક
 અક્ષર ગયો છે ત્યાં આપણે 'દ' અને કા. એ 'ન' કહ્યો છે તે પણ
 ઠીક છે. ૪. એવા મંત્રીની પાસે. ૫. આરામાંથી. ૬. તે મંત્રીને. ૭-૮-
 ૯-૧૦. કોક સ્ત્રીના નિતંબભાગથી સરકીને પડી ગયેલા કદોરો બીજી સ્ત્રીએ
 ઉપાડી લઈને તેને આપ્યો. આ વખતે કાંઈનાં ચિત્ત સ્થિર નથી (જોવા જા-
 વાની ઉતાવળમાં). ૧૧. કામદેવે ધરી છે તેને જણાવતી (દેખાડતી). ૧૨.
 મંત્રીએ. ૧૩. કામદેવ રૂપી ભીલે મૂકેલા બાણને પણ જાણે ચૂકાવી દીધું
 હોય. (પોતાને તે વાગવા ન દીધું હોય) એવી એ ઉપર કહેલી સ્ત્રી શોભે છે.

અન્યા^૧ સ્મરાવેશથી આંસુ વ્યાપ્તે, એ આંખમાં અંજન છે તથાપિ;
 સુધા-નિધિ મંત્રી-પ્રધાનને તે, શકી ન જોઈ તવ સારી રીતે. ૨૩
 છે કામ જેવો ધનુષી ન અન્ય, જે સ્ત્રીનું મંત્રી પ્રતિ પ્રેમો મન;
 ન તેહની^૨ કાંચળી ક્યાંહિ વીંધી, ને દીધું પીન-સ્તન-ચિત્ત ભેદી. ૨૪
 કોક સ્ત્રીયે તે પ્રતિ લાજવેથી, ફેંકા સ્વદૃષ્ટિ રહ્યો જાળિયેથી;^૩
 જેણે ઝીંત્યું કામ-સુયોધ-તીરે, આવેલું મારાપથ^૪ કાટ કેરે. ૨૫
 જ્ઞનારી નારી-ગણનું હૃદય જે, ક્રીડા-સ્થળી કામ-નૃપાળની છે;
 મંત્રી^૫ છતાં જ્ઞાન ખટલાથી યુક્ત, તેમાં શક્યો તે જઈ એક કક્ત. ૨૬
 સ્વભાવથી ચંચળ છેજ તોયે, સ્ત્રીનેત્ર મંત્રીશ્વરનેજ ભયે;
 બીજે ન ક્યાંઈ પણ ત્યાંથી જાયે, તેના^૬ ગુણોથીજ શું બદ્ધ હોયે. ૨૭
 સ્વદેહમાં હોંશીલો કો સ્ત્રીયે જે, કોક સ્થળે ચંદન ચોપડયું છે;
 તે ટાળ્યું ધામે હતો મંત્રી જોવા, ઈષ્ટામિ થોડી જડ બેઠું^૭ ખોવા. ૨૮
 સમીપમાં મંત્રી વસંત^૮ આગ્યા, સમૃદ્ધિ ધારી સુમનેત્રી^૯ લાગ્યા;
 રેમાંચ તે જેમ નવીન મ્હોર, શોભ્યું શું આમ્રો^{૧૦} તણ્યો હાર એર. ૨૯

૧. અન્ય સ્ત્રી. પોતાની બંને આંખમાં અંજન આગ્યું છે તો પણ કામદેવના આવેશથી આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં. ૨. તે સ્ત્રીની કાંચળી ક્યાંઈ વીંધી જણાતી નથી અને તે પ્રેમી સ્ત્રીનું ચિત્ત ભેદી નાંખ્યું. ૩-૪. કોઈ લગ્નનવતી સ્ત્રીએ ધરના જાળીયામાંથી પોતાની દૃષ્ટિ મંત્રી તરફ ફેંકા (જેણે) તે દૃષ્ટિ કાટના કાંગરામાંના મારાને માર્ગે જાણે કામદેવ રૂપી ચો-છાનું બાણ આગ્યું હોય એવી થઈ પડી. (જ્યુતું એટલે તેથી પણ વધુ અસર કરનારી થઈ.) ૫. મંત્રી સાથે ખટલો તો ધણો હતો પણ તે ક્રીડા-સ્થળીમાં તે એકલોજ જઈ શક્યો. જેમ કોઈ રાજવી રમત ગમતના મેળા-વડાના સ્થળમાં અમલદાર એકલોજ જઈ શકે તેમ. ૬. મંત્રીના ગુણોથી અને દોરડાંથી. ૭. થોડી ઈષ્ટામિ છે તે પણ જડ (મૂર્ખ અને ધામનું જળ) ખોવા બેઠું છે. ૮. મંત્રી રૂપી વસંતઋતુ. (મંત્રીનું નામ વસંત-પાળ પણ છે.) ૯. પુષ્પની તથા પાંડિતોની. ૧૦. આમાં અન્ય સ્ત્રીનું વર્ણન છે. તેમાં રવાડાં ગિલાં થયાં છે તે જાણે મ્હોર હોય તેવાળાં તેનાં અંગો તે જાણે આંખાની હારય હોય.

આત્મા મનોભૂત-નૃપની શું આમ, મૂકી અધૂરાં કરતાં સ્વકામ;
 ટાણું સ્ત્રીઓનું નિરખો સહેત,^૨ મંત્રીશને રહો થઈને સચેત. ૩૦
 નિતાંબ-ભારેં અતિ ખેદ પામી, જ્ઞેતાં જતા આજ અમાત્ય-સ્વામી;
 ક્રોધ જવાયે^૩ ડગલું અશક્ત, સાધ્યે^૪ કયું તેહનીં આપ ચિત. ૩૧
 સંપૂર્ણ દષ્ટે શું શુભ ગ્રહોયે,^૫ મંત્રીશ-શંભુ^૬ નિરખેલ હોયે;
 જ^૭ પ્રીતિવાળી પુરની સ્ત્રીઓયે, નેત્ર ત્રિભાગેજ વિલોકિયો એ. ૩૨
 પુરસ્ત્રીઓ તે સમયેં ઉઠેલ, કામ-જ્વરેં આતુર થૈ ગયેલ;
 તેને^૮ ન દીધું ચિત^૯ શાંત^{૧૦}-ચિત્તે, દીધું પૂર્વે સ્વવધૂ નિમિત્તે^{૧૧}. ૩૩
 સારી સ્ત્રીઓમાં પણ મંત્રી મુખ્ય, -તણાં સુનેત્રો રમી લે ન સૌખ્ય;
 ન^{૧૨} ભાવ એવા નિયમી અવ્યાને, સમર્થ છે લોભી બનાવવાને. ૩૪
 નમી શિરે સત્કુળની કુમારો, કેરી પુરી આશિષ એ^{૧૩} સ્વીકારી;
 માતાજી ખંભાતનીં સીમમાં જ્યાં, એકલવીરા^{૧૪} દરશ્યાં જઈ ત્યાં. ૩૫
 જે માતને લોક નમેય સાતે^{૧૫}, જે દૂર તેને નમવા ગયો તે;
 ગણો છતાંએ નથીં જાણતો જે, સ્વાસ્થ્યાખ્યામાં^{૧૬} વાણીં-મથી વસે એ. ૩૬

૧ કામદેવ રૂપી રાજા. ૨. હેત સહિત. ૩. ક્રોધ સ્ત્રી ડગલું જવાને
 પણ અશક્ત છે. ૪. આલપું કયું. ૫. સૌખ્યગ્રહ-ચંદ્ર, બુધ, ગુરુ અને શુક્ર.
 (શ. સ્તો. મ. પૃ. ૧૨૮૭) તેમાં ચંદ્ર અર્ધાધિક અને બુધ પાપગ્રહ અયુક્ત
 જાયે. (પૃ. ૧૧૩૫) તેની સંપૂર્ણ દષ્ટિ-સંપૂર્ણ દષ્ટિ: સમસમમેચ એ
 જ્યો. ના વચન પ્રમાણે ૧ લે અને ૭ મે સ્થાને પડે. તેથી યો યો ભાવ:
 સ્વામિદષ્ટોયુતોવાસૌમ્યૈરેવં તસ્ય તસ્યામિ વૃદ્ધિઃ એ વચન પ્રમાણે
 ઈષ્ટ ફલપ્રાપ્તિ થાય. (ભાવ એટલે કુંડળીનાં તનુઘનાનુજનુઃ ઈત્યાદિ ૧૨
 સ્થાન.) ૬. શિવ. મંત્રી રૂપી શિવને જાયેલોજ હોય એમ જણાય છે. ૭.
 જને લીધે. ૮. તે સ્ત્રીઓને. ૯. ચિત. ૧૦. શાંત ચિત્તવાળા મંત્રીએ. ૧૧.
 પોતાની સ્ત્રીઓને દીધું છે માટે. ૧૨. એવા (પર સ્ત્રીઆસક્ત જેવા
 ખરાબ) ભાવ એવા નિયમવાળાને લોભી બનાવવા સમર્થ નથી, એમ અવય
 છે. ૧૩. મંત્રી. ૧૪. માતાજીનું નામ છે. ૧૫. સાતે લોક (ધૈર્ય) નમે છે.
 ૧૬. પોતાના (મંત્રીના) મુખ રૂપી કમળમાં એ દેવી વાણી રૂપે વસે છે.

- દેવ^૧ દહી^૨ થી મધ ખાડો તોયે, જે દેવીની મૂર્તિ શુદ્ધ તોયે;
કૃષ્ણા ગાંડ ચંદન પુષ્પ-મીચે, પૂજ્યાં સુદેવી કૃપેરે અમીચે. ૩૭
- બનાવી દેવી-વદનારવિદે, દાતો તણી પાંત કૃપરે-ખડે;^૨
હદે હવો હર્ષ-પ્રકર્ષ ભણે, સાક્ષાત હસંતી વિકસે શુ તેણે. ૩૮
- નૈવેદ્યનાં વૃંદ અનિંદ, પદ, ^૩ શિષ્ટાનુકૂલાં દુઃખોર્થો^૪ સઘ;
તેણે કર્યા દેવીજી રાજી ધૂપે, દયાળુ ને બપ^૫ સલાનુરૂપે. ૩૯
- નતિ સ્તુતિ કૃપર કીર્ધો ધાડો, તે માનીયે^૬ હર્ષ પમાડો માડો;
જશ્રી વીર-ભૂમિ-પતિ-અર્જ-દડે, માગી રિથતિ આપ-હદે અખડે. ૪૦
- બિનારા ગ્રીષ્મર્તુ તણીજી બીડી, દેહીતણા દેહની મ્હાય પેડી;
વશંકા કર જે રસ સર્વ બહીતો, થયો પસીનામિય બહાર બહેતો. ૪૧
- શોભાવતાં ભારકર વ્યોમ-મધ્ય, મધ્યાન્હવેળા તોયું સંધું સઘ;
તે મંત્રો પેલા ગુણિવૃંદ ભેળા, પાસે રહેલે બર્ગોચે સવેળા. ૪૨
- મંત્રી જઈ એ બર્ગોચે વખાણે, શોષે રહ્યા ગ્રીષ્મ મહીછટાણે;
૧૦ ધડ્યો ધડ્યો સીકલી રેંટ જેહ, ખટકો સામું ગર્જળું શું એહ. ૪૩
- લાંબા દિવસો રમર^{૧૧} ઉણ-કાળે, સિદ્ધિ ન પામી વન આર્થો મ્હાલે;

૧. મૂળમાં દુઃસ્થેન વદના મધુના ઘૃતેન એમ ક્રમ છે તે છંદમાં બંધાયેલું આણવા હશે; પણ પંચામૃતનો ખરો ક્રમ તો-પચસાદિધિ ઘૃતમધુમિ: શર્કરચાં સહિત (હાટકેશ્વરાચાર્તિક ગીત) એમ છે. તેથી આમાં એ ક્રમ રાખ્યો છે. દેવીની મૂર્તિ શુદ્ધ છે છતાં પંચામૃતે નવરાવ્યાં.

૨. કટકાઓથી. ૩. સ્તુતિનાં. ૪. રેશમી વસ્ત્ર. ૫. બૂપની સલાને લાયક એવા મંત્રીએ. ૬. માની એવા તે મંત્રીયે. વીરધવળ રાજના અર્જમાં અને પોતાના હૃદયમાં દેવીની અખડ રિથતિ માગી લીધી. ૮. તેથી શંકા કરેછું કે શરીરમાંનો રસ બધા “ અમને બાળી નાંખશે તો ” એવી બીકથી. ૯. એ વખતે ગ્રીષ્મ પૃથ્વીને શોષતો હતો. ૧૦. ધડ્યો (ધણી ધડ્ય) સીકલીને ધડ્યો એવો જે રેંટ તેના ખટકા રૂપી શબ્દવડે વન (વાડી) જાણે ગ્રીષ્મની સામું ગર્જળું હોય, એમ લાગે છે. ૧૧. કામદેવ બિનાબાના લાંબા દિવસોને લીધે રાત દૂંડી થઈ જવાથી પોતાનું કામ સિદ્ધ ન કરી શક્યો ત્યારે બાગનાં વૃક્ષોની છાયા રૂપી નિશાનેજ ભજે છે અને ત્યાં મ્હાલે છે (આમાં એવા સ્થળોનું કામોદીપકવ હરાવે છે.)

લલ્લે તરેન્દામ રેસી નિશાને, તારા દિલે જ્યાં, ચિત્ત પુષ્પ, ૦હાને. ૪૪
 જેની^૧ શમી રેસી વલમખાનુ ત્યારે, તેમ મંત્રીને કાપલને હિમારે;
 છે મોગરાની કપોઈ દાંત એવી, ખરે સ્તવે સમિ વનાધિ દેવી. ૪૫
 ખમેર સમે ગ્રીષ્મ નહિ મને ને, રવિ તમોહરિ મળ્યાછ ખમે;
 ભેળા લહી શું ભયથી લરાય, છાયા ભર્યા શું વનદુર્ગ મ્હાય. ૪૬
 લીલા વને^૩ આ નર-મેશ જેવાં, વૃક્ષ ગરાવી મંત્રુખંદુ^૪ એવાં;
 વર્ષાદનો કાળ વિનાજ, આતે, હર્ષે કરી મોર ઘણા નચાવે. ૪૭
 કરી રવિનાં કિરણોથી સંગ, તે વાયુ રહ્યાનાંજ દમેછ અંગ;
 સદૃશ-સેવી સુખદાસિ એજ,^૫ કુલીનની સોખત ગ્રેષ્ઠ છેજ. ૪૮
 દ્રક્ષાતણા મંડપમાં રચેલા,^૬ મંત્રી ગયા સકલવિયાની ભેળા;
 ત્યાં એસી તેશું મંત્રુરોક્તિદક્ષ, વાતો કરે તે માહુ-કલ્પવૃક્ષ. ૪૯
 નિર્ભાંતિના^૭ કો કુળનાં વખાણુ, કથેછ કો પ્રાકમિકેર^૮ દાન;
 એ એલવા ખ્યાત ગુણે તાણું ત્યાં, ૯માન્યતઃ અકોધાતું કે ઘણું ત્યાં- ૫૦
 કવીર-શૈલેન્દ્રથી નીકળેલ^{૧૦} સરસ્વતી બેન, સુવિસ્તરેલ;
 તેમાં^{૧૧} સમુદ્રે લગી જાય એથી, ભૂમંડલે મંત્રીનો દીર્ઘિ-હંસી. ૫૧
 સંતોષ દે વેણુ કવીશ્વરનાં, બે કર્ણને કર્ણ-સમાન એના;^{૧૨}
 આનંદ દે તે પણુ તે સમરતે, તેના હદામાં સ્વ-હિદાર હસ્તે. ૫૨

૧. જે મંત્રીની. ૨. ગ્રીષ્મ સમય હિમને ખમી શકે નહીં અને રવિ
 અંધારાને હરે છે. એ ખને ભેળા મળ્યા છે. એમ માનીને જાણે એ એ
 [હિમ (૬૬૬) અને અંધાર] આ છાયા ભર્યા લીલા વન રૂપી કાલામાં ભ-
 રાય છે. ૩. આ લીલા વનમાં. ૪. પુષ્પ રસનાં. ૫. એજ વાયુ. તે જેમ
 કુલીન (કુ=પૃથ્વી તેમાં લીન થયેલાં) વૃક્ષાની સોખતથી સુખદ થાય છે તેમ
 કુલીન=કુલવાનની સોખત છે. ૬. રચેલા મંડપમાં. ૭. પૃથ્વી ઉપરના કલ્પ-
 વૃક્ષ. ૮. એ ભગ્ન વગરનાના કુળનું કોઈ વખાણુ કરે છે. ૯. માનીપણું. ૧૦.
 નીકળેલાં એવાં સરસ્વતી તેનાં બેન. ૧૧. તેમાં એસીને ભૂમંડળમાં સમુદ્ર
 લગી જાય છે. ૧૨. કર્ણ સમાન એ મંત્રીના બે કર્ણને.

બૃહો અર્થ એ અદ્ભુત-કૃતિ દે છે, મંત્રી કવિને કર તેમ લે છે^૧ ;
ચૈતન્ય રૂપે પણ ગૂઢ અર્થ, તેની સદ્કૃતિથી તે સમર્થ. ૫૩

વિદ્વાનના મનસં મંદિરે^૨ તે, અમાત્ય નિત્યે વસતા રહે ને;
દે છે જ એ ભાડુ^૩ ખર્ચે બધાને, અમાન^૪ તે કાંચનદાન બધાને. ૫૪
કવિ-મુખા^૫ -યંત્રી^૬ તે બગીચે, ઝરી સુધા ત્યાં શ્રવણરૂપ સીચે;^૭
તેથી સિંચાતાં સચિવ-પ્રધાને^૮, મધ્યાહ્ન ગાળ્યો ઝટ તે જ સ્થાને. ૫૫

ભાળ્યો ત્યાં, રવિ દિશ પશ્ચિમે^૯ ગયેલો,
મંત્રી જે, નર્થો સુકૃતિ વિશેષ છેલો;
સોનુ^{૧૦} દે, ધણું કવિને કરીજ ન્યાલ,
ચાલ્યા તે, સ્વગૃહ ભણી શ્રી વસ્તુપાલ. ૫૬

કૃતિ શ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વર દેવવિરચિત
કૃતિ-કૌમુદી નામના મહાકાવ્યના આચાર્ય
વલ્લભજી હરિદત્ત કૃત સમજોડાડી ગુર્જર
ભાષાંતરમાં પુરપ્રમોદવર્ણન નામે
છટ્ટો સર્ગ સમાપ્ત.

૧. શું લે છે એ આગળ આવે છે. ૨. જેમ કોઈના ઘરમાં રહે તેનું
ભાડું તેને આપે છે એમ વિદ્વાનના મનમાં વસવાનું તે દાન રૂપી ભાડું
આપે છે. ૩. પ્રમાણ વગરનું (ધણુંજ). ૪. મુખ રૂપ. ૫. શ્રવણરૂપ સુધા.
૬. આંહી કાંઈ એ ઘનકનકૈઃ ને બદલે ઘન કનકૈઃ પાઠ મુખ્યો છે. તો
ત્યાં “ દે સોનું ધન ” એમ પાઠ સમજવો.

સર્ગ ૭ મો.

પામ્યું નિર્દોષ મંત્રીશ, નવા ચંદ્ર ઉદે થતાં;	
ચક્ર ^૧ —રક્તાખજ—મુદ્દત, સૂર્યનું તેજ મંદતા.	૧
નેત્ર ^૨ આલ્ય થયો તેયે, જે જગન્નેત્ર તેહથી;	
સમો ફર્યાથી જગમાં, કો નિસ્તેજ થવું નથી.	૨
રતાશ પરવાળામાં, ને વૃક્ષપલ્લવેં પણ;	
ભાનુયેં વધુકો મુકી, કિરણે ^૩ કુંકુમારણ.	૩
સૂર્યકાંત—મણિ શોભે, જળહળતો બધી દિશે;	
શિરે રવિથી અસ્તાદિ, ^૪ શુ પંચાગ્નિ—વતી દિશે.	૪
પીડયેં વિયોગની રોતી, જોતી ^૫ તે ચક્રવાકિને;	
સૂકાણી પશ્ચિમી જાણે, સ્નેહેથી સહવાસીને.	૫
મિત્ર ^૬ અસ્ત થતાં દુઃખેં, સ્વ—પ્રાણો કા'ડવા ઠ્યાં;	
પક્ષોએં અલિને ^૭ બહાને, શાલગ્રામ હૃદે ધર્યાં.	૬
મિત્રે ^૮ વણ દાણ પણ, દિવસેં ત્યાં રહ્યો નહીં;	
ન ત્રોટે એવું મળવું, ગત ^૯ દોપનું છે સહી.	૭

૧. ચક્રવા ચક્રવી અને રતાં કમળને આનંદ કરનાર સૂર્યનું તેજ મંદપણને પામ્યું. ૨. સૂર્યનું તેજ મંદ પડી ગયું તેથી તે સૂર્ય જગત્પ્રભુ છે છતાં લોક જોઈ શકે એવો થયો. ૩. કુંકુમારણ (કેશર જેવાં રાતાં) કિરણે વડે. ૪. અસ્તાચળ જાણે પંચાગ્નિ સાંધતો હોય ! કેમકે બધી (ચારે) દિશામાં સૂર્યકાંત મણિ જળહળતો, અને માથે આથમતો રવિ એ પાંચ અગ્નિ. ૫. આનો કર્તા પશ્ચિમી છે. ૬. સૂર્ય અને મિત્ર. ૭. જમર. ૮. સૂર્ય અને મિત્ર. ૯. સૂર્ય અને દિવસ બંને ગત-દોષ છે કેમકે ગતાદોષાં રાત્રિઃ—ચામ્યાં એમ વિગ્રહ છે. ઉત્તરાર્ધમાં ગત-દોષ છે તે અર્થાત્તર ન્યાસ રૂપ છે, અને તેનો નિર્દોષ અર્થ છે.

પ્રતાપ રવિનો મંદ, પડ્યો વાણી ^૧ એવને;	
મ્હોટાનીયે મહતાનો, નાશ ફૂટ કુકિયા અને.	૮
લોકમાં અન્યની ડોની, રે'શે ^૨ નિશ્ચય શ્રી બણી;	
વસુ ^૩ -હીન થયો જે એ, દિનાનો ^૪ પણ જે ધણી.	૯
એવા દિનેશનેયે ^૫ તે, અસ્તાદ્રિય ને રાખિયો;	
તેનો ક્યાંહિ નથી આશ્રો, જેનો દિવસ છે મયો.	૧૦
માળા મધ્યે ગયાં સર્વે, પક્ષિયા વ્યાકુળાં થઈ;	
સવિતાથી ^૬ થયે આપત, ઘર ફાણુ તજી ભઈ.	૧૧
વનમાંથી વગેરું જે, ગાયનું ધણુ તેહથી;	
ઝીડી ધણ્ય થઈ ધાકું, આવ્યું અધારે ક્યાંકથી.	૧૨
ચારે દારથી કાળેઠાધ ^૭ , બાળ્યો છે ચિત્રભાનુએ ^૮ ;	
શું ધૂમ તેના અધારે, પસર્યું ગંગનાંગણે.	૧૩
શ્રીવાણુ અજને મૂકા, હસી બીજે ગઈ નહી;	
ભમરાણી ^૯ ગઈ વેગે, સદસતે ભેદ એ સહી.	૧૪
જગદીપક એ દેવ, પરલોક પ્રતે જતે;	
તમ પીડિત ધ્યા વિશ્વ, દ્રા સુખી મહદાકતે. ^{૧૦}	૧૫
ગયે ભાનું તમ રથે, બીડાણી હીક પશ્ચિની;	
દુર્દશ્ય આપત મ્હોટાની, અને ઉન્નાતિ દુષ્ટની.	૧૬
પડીને ઝિપડી સધ્યા, જતા વાણથી ^{૧૧} આકુળ;	

૧. પશ્ચિમ દિશા અને મદિરા. ૨. શ્રી નિશ્ચય બની રે'શે એમ અન્ય છે. ૩. ધન અને કિરણ. ૪. અન્ય-દિનાનો ધણી છે તોપણ. ૫. પેદા કરનાર (આપ), અને સૂર્ય. ૬. કાશ એટલે દિશા અને કાળ=લાકડાં તેનો આધસમૂહ. ૭. સૂર્ય અને અગ્નિ. ૮. ભમરની પંક્તિ. (સારી સ્ત્રી હોય તે ધરધે નહીં પણ ભમરાણી=ખરાબ હોય તે ધરધે. એ ભમરાણી શબ્દમાં નવું સારસ્ય છે. ૯. સારા નરસાને. ૧૦. મોટાની તથા મોટી આકતે. ૧૧. વાણ શબ્દ દ્વય છે. સધ્યાના પક્ષમાં પક્ષીઓ-(વાજો નિસ્વન-

મહતા પરલોકે ^૧ શું, સેના છે રવિ પાછળ.	૧૭
સૂર્ય સંધ્યા-દિને સ્થોતા, માખી લોકાંતરે ગયા;	
રામવત સ્ત્રી-અનુજ ^૨ -યુર, લોકો ક્રોધા પડી ગયા.	૧૮
ક્યાં ગયા સૂર્યને ક્યાંથી, આઘ્યું અધાર ^૩ આ હવે;	
એમ શું વિસ્મયે ^૪ જ્યોત, વડા તારા ^૫ વડે જીવે.	૧૯
દીપો પણ ભલે દીપો, ^૬ અધાર ^૭ પણ છે રહે;	
સન્નતિ ^૮ કે વિન્નતિને, ^૯ ન તેજ તેહનું સહે.	૨૦
વિચિત્ર સૃષ્ટિ સૃષ્ટાની, આ ^{૧૦} જે સંકેત ^{૧૧} વાટમાં;	
પ્રિયો પ્રયે જતી સ્ત્રીને, પ્રકાશક ^{૧૨} થયું તમ.	૨૧
ચંદ્રોદયનો પહેલાં ને, પ્રદોષ પછી સ્ત્રી તણ;	
મુહૂર્ત અલિસારથ ^{૧૩} કામ મૂરતિયે ^{૧૪} લણ્યું.	૨૨
સુરત ^{૧૫} -વત રેવાને, સબજ-આટથોયે ^{૧૬} હીક;	
તીર્થ ધૂલ્ય-પથારીનું, વઢીલીને ચવાધક. ^{૧૭}	૨૩
છેદે વાણા અધકારે, ક્યાં સંપુટ ^{૧૮} જૂ-નલ;	
જળયે ^{૧૯} ઉઘાડવા તે કા, પ્રવર્યો પૂર્વથી શલ.	૨૪

પક્ષયો: મેદિની. અને વાજોડસ્યાસ્તી તિવાજી એમ અમરની દીકામાં પક્ષીના નામ પ્રસંગે લખ્યું છે.) એટલે સંધ્યાકાળે પક્ષીઓ દોડ્યાદોડ્ય કરી રહ્યાં તેનું વર્ણન છે. સેનાના પક્ષમાં ઘોડાના અર્થમાં છે. સેનાના કુચ મુકામની પેઠે સંધ્યાનો પણ પડાવ વધુ વખત રહેતો નથી. આ આવત કા. એ કેમ કાંઈ નહીં લખ્યું હોય ?

૧. સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત. ૨. નક્ષત્રો અને કીકા. ૩. દીપાવ-માન થાઓ. ૪. દીવા, તારા, ચંદ્ર, ધૃત્યાદિને. ૫. અધાર, હિમ ધૃત્યાદિને. ૬. સૃષ્ટિનું વિશેષણ છે. ૭. પ્રિય પ્રિયાને મળવાનું સ્થાન. ત્યાં જવાના ર-સ્તામાં. ૮. સન્નડનાર, અનુકૂળતા કરી આપનાર. ૯. અલિચારાર્થે જવાનું; ૧૦. સ્ત્રીપુરુષસંગ રૂપી વ્રત. ૧૧. જવભાર વધુ હીક=ઉત્તમ. ૧૨. પૃથ્વી આકાશ એકરૂપ કરી દીધાં. ૧૩. પાછું આંહીથી ચંદ્રોદયનું વર્ણન છે.

રાજા ^૧ થયા જ્યાં તૈયાર, દિશા- ^૨ ચક્ર દખાવવા;	
સ્પષ્ટ ઉજ્જસને ખ્હાને; અગ્રે અગ્રેસરો હવા.	૨૫
રોહિણી ^૩ નાથને જેઈ, રંગથી ^૪ આવતા કને;	
મરકે ઇંદ્રદિઃ જાણે, ખ્હાને તેના ^૫ ઉજ્જસને.	૨૬
પછી ઊંચે ચહડ્યો ચંદ્ર, સામંત ^૬ રમર-રાજનો;	
શુગાર-જયનો બંદી ^૭ , બંધુ અખજ-સમાજનો.	૨૭
પ્રગટી પૂર્વ-ગિરિથી, હળવેં હળવેં ચ્હડે;	
દીસે રાતો શુ ગિરિનાં, માણિક્ય-કિરણોવડે.	૨૮
કર્યો શશીયે તારાના, તેજ-અંકુરને મશે;	
રોમોદગમ કર-સ્પર્શ, કરી રંગીલીં ઘૌ વિશે. ^૮	૨૯
વઢેલીનું તપચ્છદ્ર, ^{૧૦} સિંધુ કેરો મહોત્સવ;	
રમરની રસ-સિદ્ધિ એ, શશી શૈલથીં યો દિવ. ^{૧૧}	૩૦
ઘાવા માંડી મલિનતા, શશીયે જે ^{૧૨} તમે કરી;	
ખોટો ^{૧૩} દોષ ખજે દીધો, સંતને સંતનીં પરે.	૩૧
ગગનાંગણુ વેરાણાં, રશ્મિ- ^{૧૪} સાવરણે તમ;	
વાળ્યાં શશીયેં જે ^{૧૫} પોતે, કુલટા ^{૧૬} -કંટકે સમ.	૩૨
કસ્તૂરી-તિલકાકારે, ચંદ્રમાં ન કક્ક એ;	
બાળ્યો છે નીલકંઠે જે, રજો છે કામ ત્યાંહ તે.	૩૩
ગંગા-હંસથીં આકાશે, હાથી-દાંતવડે દિશે; ^{૧૭}	
ચળકે અજવાળું ખ્હો, કુમુદાયેં ધરા વિશે.	૩૪

૧. રાજા અને ચંદ્ર. ૨. દિશાનું મંડળ. ૩. ચંદ્ર. ૪. પ્રીતિ અને રતાશ. ૫. ચંદ્રના. ૬. ખંડિયો રાજા અથવા સેનાપતિ. ૭. યશાનારો. ૮. હાથ અને કિરણ. ૯-૧૦. આકાશ. ૧૧. તપમાં ભંગ. ૧૨. જે મલિનતા અંધારાયે કરી હતી તે. ૧૩. ખજે જેમ સંતને ખોટો દોષ દીધો હોય તે જેમ સંત ધોઈ નાંખે તેમ. ૧૪. કિરણો રૂપી સાવરણાથી. ૧૫. ચંદ્ર. ૧૬. કુલટા સ્ત્રીને કાંટા સરખો. ૧૭. દિશામાં.

સુધારસ ચક્રારીઆ, અતીઆ ^૧ પૂર પી ગઈ;	
જાણે ચણાહીના જેવી, રાતી આંખો મદે થઈ.	૩૫
શરી-કિરણને ગંજ, ચારેકાર વને પડ્યો;	
હાથી-દાંતની હાયોથી, લોક હોય શું સહી ધડ્યો.	૩૬
ચંદ્ર-કાંતિ શરદ આપ્યે, કર્યે શાંત તમે ધન;	
હૃદે ^૨ કાળો ખોજે ધાળો, પ્રકાશે ચંદ્ર-ખંજન.	૩૭
ઘા જાણે ચંદને ચર્ચી, દિશે ^૩ શું કાંસ ગિધિયા;	
દૂધે ધાઈ ધરા જાણે, જ્યારે ચંદ્રે વિશાળ્યા.	૩૮
પીયૂષ-પાયસે પ્રીત્યા, ^૪ ચક્રાર-દિજના ^૫ ગણ;	
સ્મરના શ્રેય માટે એ, કર્યું ચંદ્રે શું તત્કાલ.	૩૯
પીગળાવ્યાં ચંદ્ર-કાંત, તેથી થ્યાં જળ જે ઝરી;	
ચૈત્રમિત્રની પ્રીયર્થ, ચંદ્રે તેથી પ્રપા કરી.	૪૦
થતાં તરણ તારેશ, ^૬ શોભે છે વૃક્ષ-ગાંધડ;	
કપાતા તમના જાણે, પતીકા હોય શું પડ્યા.	૪૧
આખી પૃથ્વીને રમાડી, રહ્યું છે ચંદ્ર-મંડળ;	
કામજૂપનું શું રાજ્ય, એક-છત્ર થયું ભલ. ^૭	૪૨
ઘાટે ચંદ્ર પ્રકાશે ત્યાં, કમલૌધેજ ^૮ ખીલતા;	
ઝીતી લીધી ક્ષીર-સિંધુ-રીણ-પીંડાની પાંડુતા. ^૯	૪૩

૧. મૂળમાં કળેહત્ય છે. કોમુદીમાં કળેમનસી શ્રદ્ધાપ્રાર્તિઘાતે એ સૂત્ર લખી કળેહત્ય પિવતિ એ ઉદાહરણ લખ્યું છે. તેનો અર્થ તત્વજ્ઞો-ધિનીમાં આમ કર્યો છે. અત્યંત અભિલષ્ય તદ્દિવૃત્તિપર્યંતં પિવતિ. ૨. અંધાર અને મેઘ કાળા છે તેને મટાડ્યાં છે તેથી હૃદયે કાલિમા થઈ છે, અને શરદઋતુ તથા કાંતિ ધાળાં છે તેને પ્રકાશ્યાં છે તેથી ખીજ લાગમાં ધાળપ આવી છે. એ ચંદ્ર અને ખંજન ખંજને માટે છે. ૩. દિશામાં. ૪. સંતેષ્યા. ૫. પક્ષી અને પ્રાણી. ૬. ચંદ્ર. ૭. ભલું. અથવા ખીજ પાદમાં “ચંદ્ર માંડલું” પાઠ કરીને આંહી “ભલું” પાઠ રાખવો. ૮. ખીલતા કમળના સમૂહો. ૯. પીળાશ સાથે ધાળાશ.

નીલા ^૧ — ^૨ મધુથી મત્ત, ^૩ અમરો ^૪ કેરી કલકલે;	
નજી નજી કામદેવ, મદિરો ^૫ કાંતણે દિલે.	૪૪
શણગારો સગે સારા, સ્ત્રીઓ જે તદનંતર,	
થાય શું ઝીતવાં નૈતા, રમંશના ^૬ યોધ તપર.	૪૫
ન્યોત્નારૂપ જળે બડી, કોક સ્ત્રી તે તણે તને;	
છે ચંદન અનુમાન્ય, ^૭ સુગંધથી સહુ જને.	૪૬
દેખાણી શક્તિ સંઘર્ષે, ચંદ્રનાં કિરણો તણી;	
પણ સ્ત્રીના કેશ-પક્ષો, પ્રતિપક્ષી રહ્યા બણી.	૪૭
વિશ્વ-વંદે પણ શિવે, છે જેને મરતકે ^૮ ધરી;	
તે ન્યોત્નાને ^૯ નારી કેશે, ધરેલી ગળચી ભરી.	૪૮
પગે લાગ્યો નખલગી, સ્ત્રીઓને પ્રતિમા ^{૧૦} મિથે;	
નજી મુખની શોભાની, કણિકા માંગ્યા શશી.	૪૯
અંગોડા કેવડાપાને, સ્ત્રીઓના કામર બની;	
શોભે હાવોણી ^{૧૧} કાંતિને, હસતી હોય ચંદ્રની.	૫૦
ચંદ્રે ઘાળી થયે રાત્રી, ઘાળું વસ્ત્ર ધરી શિરે;	
કાળા કેશે થતું વિદન, અભિસારિણી ^{૧૨} તે હરે.	૫૧
વંદેતાં વદ છે કાયાં, રત્ન-કુંડળ-કાંતિથી;	
મોડા આગ્યાં પિયુ તેથી, શોભે રેણે ^{૧૩} શું રક્ત થૈ.	૫૨
જડયા લીલમને વણે, ^{૧૪} યુક્ત શોભાથી આલ્યની; ^{૧૦}	
શોભે તેથી પોથી જેવી, કો સ્ત્રી વિકાન-કામની.	૫૩

૧. નીલકમળના મધવડે. ૨. સ્ત્રી. ૩. તે નજી હતવાની (જગતને) ધડકાથી જતા કામદેવના યોદ્ધા તૈયાર થાતા હોય શું? ૪. કૌમ અનુમાન કર્યું. ૫. રમંશના અનુવાણી. ૬. મૂર્તિ માનીને નખ શિખ, શિખાથી નખ મુઠ્ઠી પગે લાગ્યો. ૭. દંગધડવોણી. ૮. ભરવાસે જતી સ્ત્રી. ૯. રંગ અને અક્ષર. ૧૦. મૂળમાં તાડપત્ર છે. તાડપત્રનો અર્થ કાશમાં તાટકે કર્યો છે. તાટકનું વર્ણન કાવ્યમાં ગોળાકારનું કર્યું છે; પણ આ પુસ્તકના વર્ણનમાં પાનાના લંબચતુરસના આકારની અપેક્ષા છે. આલ્ય, પનડા, પાંદડી, એ કાનનાં ધરેણાં તેવા આકારનાં છે. તેથી આમાં આલ્ય લખી છે.

સ્ત્રીનાં સ્થાનો હાર છડી^૧ ધરેલ, સુરત^૨ ને કંચુક^૩ પુર ઠરેલ;
 હરેલી-રતિ-રક્ષણાર્થ, કામેં ધર્યાં તાજર થું સમર્થ. ૫૪
 ક્રોધાર્થે રાખ્યા સજી તે થું હોયે, સુયુક્તભૂમિ વર-હોની રહેયે;
 ત્યાંહાં અસીપા-મિય થે લાવેરી, બેઠાની માદી રમર-ભૂપંકરી. ૫૫
 પ્રકાશો સ્નેહાવળ હાર રાજે, હૈયાનો મધ્યે કમલાક્ષિના જ;
 જાણાવવા સાડે નિશાન^૪ સીમા, કરી ખડી-રેખ થું ચિત્ત કામેં. ૫૬
 દીવાની બંતિયો રણુઅડાં જ, શોભે સ્ત્રીઓનાં રતિ-મંદિરો તે;
 દેતાં^૫ ભરી ચિત્ત વધેલ લાગે, જાણે ભર્યા તેજ પ્રિયાનુરાગે. ૫૭
 કસ્તૂરીનો જ્યાં કરો વેલ્ય સારી, શોભે સ્ત્રીની તે રતન-જોડી ભારી;
 સર્વ ઉઠેલા રમરહાર્યો કરી, જાણે પથારી મદ-નીર-ધેરી. ૫૮
 માણિક્ય^૬-મુક્તાકળ હેમ-કાંતિ, સમહથી કાઢ સ્ત્રી લિપ્ત થાતી;
 રવિ-શશી-અગ્નિતણે પ્રકાશે, ઢાંકી દોંધી એહવો એ પ્રકાશે. ૫૯
 શ્રીખંડ^૭ આબૂપણુ પાન ફૂલ, સમારવા આકુળ છે દુઃખ;
 સુલોચના નારિનો ખાસો દાસી, ૧૧ શ્રીપુત્રનો ઉત્સવ દે પ્રકાશી. ૬૦
 ૧૨ વયેં નવું ચિત્ત નચિત પૂરી, રહડ્યો શશીને મંદિર મધુરી;
 સખી અનુકૂલ વિલાસોંનને, છે ખેદ થે વાર વધ પતિને. ૬૧
 ધ્રુવે તહીં પંડ્યનું માન-ભંગ, ધ્રુવેજ વેગે પ્રિય-સાથ્ય સંગ;
 મનરિવનીનું મન જાણનારી, દૂતીતણી આ તક આવી સારી. ૬૨
 અપૂર્વ વિદ્રાને શશિ આ વધારે, કામી ગુનાહીતનો સાથ્ય બધારે.

૧. હારરૂપી. ૨. ઘોળ અને ટુલ ચરિત્રવાળા. ૩. કમખા અને ફગલા.
 ૪. સ્ત્રીના હૃદયમાં રહેલી કામદેવની (પોતાની) સ્ત્રી. ૫. આંહી બાણ મારવું
 છે એવા નિશાન સાડે. ૬. સ્ત્રીપુરુષસંગનાં ગૃહ. ૭. ચિત્ત ભરી દેતાં
 વધેલા લાગે. ૮. રતમંદિરો. ૯. માણિક્ય તે રવિ, મુક્તાકળ તે ચંદ્ર
 અને હેમ તે અમ્મિ એમ યથાસંખ્ય લેવાનું છે તેને પ્રકાશે પ્રકાશે છે.
 ૧૦. ચંદન. ૧૧. લક્ષ્મીનો પુત્ર કામ. સારા પુત્રનો ખાનિ પણ છે. ૧૨.
 અવસ્થા પણ.

યો દ્રાપનો^૧ લોપ મરીજ બધી, તેવે વધુનેજ કરાવી સાંધિ. ૬૩
 દાડે રથાં રોપથી બેઉ લિન્ન, પરતાર્થ રતેજ થયાં સુખિન્ન;
 ત્યાં બેઉના સંગમનાથે કો સ્ત્રી, યર્થ મશે એ ફરી પ્રાણુદાત્રી. ૬૪
 ઉલ્લંઘ્યો દ્રા ભોગળ માનની જ્યાં, જતી હતી મંદિર કાંતને ત્યાં;
 પોતેજ તે આવી રહ્યો અભીષ્ટ, કરે ન શું કામ થયેલ તુષ્ટ.^૨ ૬૫
 પ્રિયો ગુન્હેગાર છતાં વિલાસ, ગૃહાંગણે આવી દલાજ ખાસ;
 રાખ્યું રમરે માનતું ચિહ્ન બાકી, સ્ત્રીએ ફરી જે ભુગુરીજ વાંકી. ૬૬
 પ્રદ્રાપને વેગથી બહાર્ય કાંડી, પાછો ન પેસે મન એ વસાડી;
 નારીતણાં અંગ વિટાડી ઘાડી, કાંટાથી^૩ કામે કરી વાલ્ય આડી. ૬૭
 શું નેત્ર-માર્ગેથી રમનોત્તરૂપ, બોલી મધુ^૪ કાનપથે અનપ.
 નાસાપથે પુષ્પની વાસ મીડી, વડે હદે કો પ્રિયને શું પેડી. ૬૮
 અગસ્તિસાથે^૫ વ્યવહારવાન બની, આજ્ઞાથી જાણે દ્વિજ^૬-ચક્રવર્તિની;
 એવા પ્રિયો-સાથ્ય સુનેત્ર-નારિયે, ફરી સુરાપાન-પ્રવ્રત્તિને પિયે. ૬૯
 પહેલેજ આણે^૭ રમર-કેલિ-ટાણે, થયેલી-લાજે મન સંકુચાણે;
 ત્યારે મેદથી પ્રગટી ગયાં તે, સ્ત્રીનાં ચરિત્રો ભ્રમથી ભયો જે. ૭૦
 પીધું મધુ કામ-ગુરુપદેશે, સ્ત્રીએ મહાનંદની^૮ જેમ એશે;^૯

૧. આ શ્લોકમાં કવિએ લોપ, વિસર્જનીય, અને સાંધિ એ વ્યાકરણના
 શબ્દો ગોઠવ્યા છે તેમાં વિસર્જનીયનો લોપ થયા પછે સાંધિ ન થાય તેમ છતાં
 કામદેવે તે ક્યોં એ વિરોધાભાસ દેખાડ્યો છે અને તેથીજ તેને અપૂર્વ વિદ્વાન
 કહ્યો છે. ૨. તુષ્ટ થયેલો કામ શું અભીષ્ટ ન કરે ? ૩. રોમાંચરૂપી (?) ૪.
 સુંદર. સ્ત્રીનું વિશેષણ છે. ૫. મીઠું. ૬-૭. મૂળમાં અગસ્તિભિઃ એમ બહુ
 વચન છે તે જરા ખટક છે (તે કદિ વંશ પરત્વે હોય) નહિતર આ શ્લોકનો
 ભાવ આમ લાગે છે-દ્વિજ ચક્રવર્તિ (બ્રાહ્મણ અને ચંદ્ર) ની આજ્ઞાથી
 અગસ્તિશ્રુતિ જે આખો સમુદ્ર પી ગયા હતા એવાની સાથે વ્યવહાર જેણે
 બાંધ્યો છે એવા પ્રિયો અર્થાત્ બહુ ઢીંચવાવાળા તેઓની સાથે (તેઓ સહિત).
 ૮. પ્રથમ વધુપ્રવેશ (આણું વાળવાનો અથવા વહુને ઘેર રાખવાનો દિવસ
 તે) ટાણે બંનેને શરમ હોય છે. ૯. મહાનંદની પેઠે. ૧૦. એશથી.

- સ્પૃહા પદાર્થાંતરનીય વીતે,^૧ કરી ઉપેક્ષા પડતાં દિરીટો.^૨ ૭૧
- મદે^૩ થયાં આકુળ તેથી^૪ રહેએ, નારીગણો પાન-ગૃહાંગણોયેં;
- પેલાં હૃદેમાં રમર-ખાણુ વક્ર, આવે શું તે દુઃખથી શીર્ષ ચક્ર. ૭૨
- અધરે^૫ વધ્વના મધુલ કાધું, મધુનું ઉધું અને ઉતારી દીધું;
- વિદ્રુમે^૬ સમ તેથી તે^૭ પિવાને, કર્યું કાંતે મન મૂકીને સુરાને.^૮ ૭૩
- પ્રથમ પાશથી આકર રહૌ અસ્યાં,^૯ પટ પટો-પટ પેદુથકી ખસ્યાં;
- પછી ખશી વળી લાજ હૃદેથકી, વધ્વ વિશે વસિયો રમર થૈ નકી. ૭૪
- આલિંગી કાંતે દદ અન્યને ન્યાં, આલ્યાં વહી સ્વેદજ બિંદુઓ ત્યાં;
- તેને મિષે કામળ કેળ-પાત્ર, -સમા વપુંથી સર્વો કાંતિ માત્ર. ૭૫
- થતું સધળું શરીર છિન્નલિન્ન, મદન-શરેં નિરખીજ કામિનીનું;
- શરણુ પકડવા ગયો શું હોહ, પ્રિયવદનેં દર્ષ પાનમાટ્ય દોટ્ય. ૭૬
- થયાં મધુ પી સુધમુધ ભંગ, સ્ત્રીનાં અસાધારણુ બ્રાંત અંગ;
- નખાંકુશાયેં પણ સૂધ્ય નાવી, વેદી ઉંડી કામગજેં બનાવી. ૭૭
- નારેઓનાં ભુજ-વલ્લભો^{૧૦} વિશેષ વાગાં, બોલાવવા, થઈ રમરને પુરોનુવાક્યા;^{૧૧}
- યાજ્યા^{૧૨} થૈ ગણુગણુવું^{૧૩} મોહનામેં, અગ્નિષ્ટોમ^{૧૪} હવનમ્હ ય હોહસોમે.^{૧૫} ૭૮

૧. બીજા પદાર્થની પણ ગરજ ન રહી ત્યારે. ૨. મુગટ પણ. ૩. આગ્નિના હોઠેં મદનની મીઠાશને બાંધી કાઢી, ઉતારીપાડી (હલકી પાડી). ૪. પરવાળાં જેવા છે માટે. ૫. અધરપાન કરવાને. ૬. સુરાનો ત્યાગ કરીને. ૭. વસ્ત્રો. ૮. નખથી કાત થયાં તે જાણે કામદેવરૂપી લાથી ઉપર અંકુશથી ઉંડા ઘા ન કર્યા હોય ? બીજે પક્ષે યજ્ઞ માટે ઉંડી વેદી (યજ્ઞમાં થતી ભૂમિમાં કરેલી ડમર આકારની ખાત રચના) કરી. ૯. બલોયાં ખડખડ્યાં. ૧૦. બોલાવવા (આવાહન, તેડું કરવા.) યજ્ઞમાં દેવતાઓને બોલાવવા માટે. ભણાતો મંત્ર. અધ્વર્યુએ અમુકાયાનુબ્રૂહિ એમ હોતાને પ્રૈય કર્યા (પ્રિયા) પછી હોતા તે દેવતાના સંબંધનો મંત્ર ભણે છે તે પુરાનુવાક્યા કહેવાય. જેમ કે અગ્નીષોમની પુરાનુવાક્યા—અગ્નીષોમા સવેદસા. (ઋ. ૧-૬-૨૯) ૧૧. યજ્ઞમાં બોલાવેલા દેવતા માટે હોમટાણે ભણાતો મંત્ર. (અધ્વર્યુએ અમુકં યજ એમ હોતા પ્રતિ પ્રૈય કર્યા પછી હોતા ભણે છે તે મંત્ર. જેમ કે

કહો શકાય નહોં વિધિયે^૧ પણ, સુભટતા વધતા સ્તનની કાષ્ઠ;
 રતિ-રહ્યે પ્રિય-પીડિતા થ્યા છતાં, નહિ નમ્યાં મર કંચુક^૨ વહે જતાં. ૭૯
 થઈ રહયલ રત-શ્રમે^૩ નિશાયે, ઉચિત વિરામ થવા મનોર^૪-વાયે;
 સરસ મખભરી પ્રિયોનો છાતી, પર પછો નાચ બધીજ સૂઈ જાતી. ૮૦
 નમ્રો ગયલ શશી-શિરે^૫ અકાશે, ઉતરતો શું વયથી નિશા પ્રકાશે;
 સુરપતિ^૬ દિશને પ્રભા-પ્રવાહ,^૭ ભણ્ય^૮ રહ્યો અળતે શુ^૯ રંગિ ત્યાંહ. ૮૧
 પ્હોચ્યો પશ્ચિમ-સાગરે^{૧૦} શશિ અને, શીણો તણી ગોટિયે,
 જાણે ખાતી બગાસું શું કમલિની, સૂઈ ઉઠી પ્રોદિયે;

અમીષામ માટે-યેયજામહેડમીવોમૌ. યુવમેતાનિદિવિ૦ (ઋ. ૧-૬+૨૮)
 આવી રીતનો પ્રયોગ દરેક યાગમાં દરેક દેવત. માટે સુખ્યત્વે આવે છે.
 તેથીજ અગ્નિસ્તુતિમાં તેના ઉદ્દેશ લીધા છે. જેમ કે—**ચતુર્મિશ્ચ ચતુર્મિશ્ચ**
દ્વાભ્યાં પચમિરેવ ચ ॥ દ્વયતે ચ પુનદ્વભ્યાં તસ્મૈ યજ્ઞાત્મને નમઃ ॥
 એનો અર્થ આમ છે,—

ચાર—અધ્વર્યુ (અગ્નીધ્રપ્રત્યે) ઓશ્રાવય.
 ૧ ૨ ૩ ૪

ચાર—અગ્નીધ્ર-અસ્તુ શ્રૌષ્ઠ.
 ૧ ૨ ૩ ૪

બે—અધ્વર્યુ (હાતા પ્રત્યે) યજ.
 ૧ ૨

પાંચ—હોતા-યેયજામહે.
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫

બે— „ શ્રૌષ્ઠ.
 ૧ ૨

આવા પવિત્ર યાગવિષયક શ-
 ખ્દોનો પ્રયોગ કવિયે બ્રાહ્મણ
 છતાં શુગાર વિષયમાં કયો
 છે તે તેની જૈનપરાયણતા
 જણાઈ આવે છે.

૧૨. રત સમયે સ્ત્રીઓનું અસ્પષ્ટાક્ષરથી બોલવું. ૧૩. મોહનરૂપ અગ્નિ-
 ણેામ. એ નામનો એક યાગ. ૧૪. અગ્નિષ્ટોમમાં પીવાતો સોમ (સોમવદ્ધી).
 ૧. કાંચળી અને બખતર. ૨. સુંદર (મનને ગમે એવો) વાયુ તેણે. ૩.
 ચંદ્ર રૂપી મસ્તક વાંકું વળી જતાં. ૪. ઈંદ્રની દિશા=પૂર્વ. ૫. કાંતિનો પ્રવાહ.
 ૬. ભણ રહ્યોય (છે). ૭. શું અળતે? (લાખના પકવેલા રંગે?).

દીધું^૧ ચિત્ત દયાર્થો ચક્ર-ખગમાં, વક્તવ્ય દેવે તણ,
 કુંકાવણું^૨ શું પૂર્વ-દિક્-મુખ રવિ-તેજેજ દીધું સજી.^૩ ૮૨
 આળ્યા દેવ ત્રિલોકિ એક^૪-નયન, સ્વામી બધી કાંતિના,
 કર્તા પદ્મ-ઉદે ઉદાર^૫ કરતા, મોહાળિધથી વિશ્વના;
 પ્રાતઃકાળ વધાર્થ એમ નભને, દેતો ખગોને રવે,^૬
 અંધારું હરવા મિથે ઉપરથી, તે આઠણું સંરવે. ૮૩

ધર્મશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વરદેવ વિરચિત
 કર્તિકૌમુદી નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય વક્ષભજી ઉ-
 રિદત કૃત ગુર્જર સમન્વેષી લાપાંતરમાં
 ચંદ્રોદયવર્ણન નામે સાતમો સર્ગ
 સમાપ્ત.

૧. લાગ્ય જે વાંકાં હતાં છે મરીને તેણે ચક્રવા ચક્રવી તરફ દયા
 કરીને મન દીધું. એટલે તેને અનુકૂળ વખત આપ્યો. ૨. કરી દીધું. ૩.
 ત્રણ જગતના એક આંખરૂપ ૪. ઉદાર. ૫. પદ્મીઆના શબ્દવડે ૬. આ-
 ઢેધું વસ્ત્ર.

સર્ગ ૮ મો.

કરતાં પદ્મિની^૧-નાથે, ચુંબને દંદ્રદિક્ષ^૨ તણું;
 બગ્યા મંત્રી પદ્મવત જે, પાત્ર છે શ્રી^૩ તણું ઘણું. ૧
 થયા રાગ થતાં ભેળી, બેડી તે ચક્રવાતણી;
 પરકષ્ટ જતાં પ્રીતિ, વધ છે સંતને ઘણી. ૨
 ઉન્માદ પદ્મનો પેળી, મંદતા કુમુદો તણી;
 હાથિકત્વ સમૃદ્ધિનું, ચિત્તે નિશ્ચય કયું ગણી. ૩
 ક્યારેક ઊંડું અધારે, ઊગે ક્યારેક ને રવિ;
 ધિક્ક વિધિ ઊચ-નીચ છે, તુલ્ય તે એમ ગોઠવે. ૪
 દુસ્તરા તિમિરાધિમાં, કરને^૫ ફેંકતો હવો;
 બૂટેલા વિશ્વને ટેકો, ધારી ભારકર આપવો. ૫
 ઝાંખી દીપ-શિખા ડોલે, થે જતાં સ્વલ્પ ત્યાં તમ;
 શોભે શપ-જળે પાંકે, તરફે માછલાં જ્યમ. ૬
 તમ-દાનવને તીક્ષ્ણ, કરાગ્રે^૭ સઘ ભેદતો;
 નૃસિંહ જેમ પ્રગલ્બો, રોષે રાતો રવિ થતો. ૭
 હવે મહાગો રવિ વામ^૮, જણાતો કુમુદો વિશે;
 એકકો ન્યાયાધીશ વિશ્વ, વ્યવહારે રવિ દિશે. ૮
 ચાતાં દિશાંત મલિન, જતાં તમ-પયોધરે;^૯
 હંસ^{૧૦} પેઠા અખજતાજ^{૧૧}, -ધારેલા એ નભ:-૧૨ સરે. ૯
 પરદેશ જતા સૂર્ય, રાખી થાપણુ જે નિજ;

૧. ચંદ્રે. ૨. પૂર્વ દિશાનું. ૩. પદ્મ પણ શ્રીનું પાત્ર છે. ૪. મંત્રી વિચાર કરે છે. ૫. હાથને અને કિરણને. ૬. હાથનાં અગ્ર=નખ. અને કિરણ. ૭. મુંદર અને કર. ૮. પૃથ્વીમાં મોદ કરનારા અને ધાળાં (ચંદ્રવિકાશી) કમળ માટેજ એકકો ન્યાયાધીશ. ૯. મેઘ પણ. ૧૦. હંસ અને સૂર્ય. ૧૧. કમળ અને ચંદ્ર. ૧૨. આકાશરૂપી તળાવે.

દે છે તે પાછો ફરણો, ^૧ અસિ સ્ફટિક ^૨ -મૂર્તિ-જ.	૧૦
શોભે સૂર્યતણી જ્યોતિ, ^૩ વિદ્યતિ વિશ્વ-સૂત્રની;	
દૃષ્ટિ- ^૪ તમ-હરી બુદ્ધી, ને ઈષ્ટ ^૫ વાત પદ્મની.	૧૧
પી ગયાં ટાંઢિયો તાવ, ચક્રવા ચકવી તણો;	
અધારને દાખો દેતાં, હવાં ભાસ્કર ફરણો.	૧૨
લાંબા ^૬ કર કરી સૂર્ય, -કરીંદ્ર દોડતે સતે;	
આંટો લે છે મુખેરને, અધાર ^૭ ભાગતે જતે.	૧૩
દિશા-મુગઠની શોભા, કરતો ફરણાંકુરે ^૮ ;	
પદ્મિનીનો ^૯ પ્રાણુ આચો, ત્રિભાગે નભને પુરે.	૧૪
અધારે શિરનાં પુષ્પો, તજે છે તણી-ગણ;	
લોકે કારણને લે છે, ગૌરવે ^{૧૦} ગુણિનું પણ.	૧૫
વિયોગે પ્રિયના હૈયે, અશ્રુખિંદુ ^{૧૧} સહાજને;	
બૂટેલાં કામ-ખાણોનાં, મૂળ જેવાં લસે ^{૧૨} તને.	૧૬
સૂર્ય સર્પ-સમા અધ, -કારને ખડીવરાવતા;	
સુવણ-કાંતિથી જાણે, હૈયે ગરડ શોભતા.	૧૭
ધર્મેક-નિષ્ઠ મંત્રીયે, નાહી શુચિ-જળે ^{૧૩} ફરી;	
ત્રિકાલજ ^{૧૪} -જગત્પૂજ્ય, -તણી પૂજન પદ્ધી કરી.	૧૮
શોભે ધાળા-અંગવસ્ત્રે, તે મંત્રી મતિમાન ખરે;	
કલિ-યુગથી ખડીનેલા, -પુણ્યે લીધા શું આશરો.	૧૯
અદેખાઈ ^{૧૫} -જવરે તમ, ચિત્તને તણ અન્યના;	
આદિ-નાથ હયાં ચિત્તે, સૌહાર્દે શીત ^{૧૬} તેહના.	૨૦

૧-૨. સ્ફટિકની પૃથ્વીમાં થાપણ મૂકેલાં ફરણો અસિ પાછો દે-છે.

૩. પ્રકાશક. સૂત્રના પક્ષમાં રીકા. ૪. અધકાર અને અજ્ઞાન. ૫. સારા. સ-માચાર. ૬. સંઘ્ય અને ફરણ. ૭. ફરણોના કોંટાથી. ૮. પ્રાણુ દેનારો. ૯. ગુણી અને દોરાવાળાં. ૧૦. આંજણ (કાજળ) વાળાં અર્થાત કાળાં. ૧૧. તનમાં બૂદ્ધી ગયેલાં કામખાણોના છેડા ખ્હાર્ય દેખાતા હોય. ૧૨. અરિહંતની. ૧૩. અદેખાઈરૂપી જવરે. ૧૪. ચિત્તનું વિશેષણ છે.

બ્રહ્માયેં ભાલમાં તેના, ચંદનેં તિલકાકૃતિ;	
સુકૃતિમાં મુખ્ય એવી, રેખા કાઢી શું શોભતી.	૨૧
ધૂટો પડ્યો શું કળિથી, તેથી જાણે મળ્યો શમ ^૧ ;	
કાઢાં શું પૂર્ણ સદૃષ્ટ ^૨ , શોભે તે તેથી ઉત્તમ.	૨૨
તેની દંત ^૩ -દ્યુતિ શોભે, જ્યારે દેવેન્દ્રને સ્તવે;	
પ્રકાશિતાનંદ ^૪ ચંદ્ર, રક્ષિત-શ્રી-સમ દાખવે.	૨૩
દાનો દઈ સુપાત્રાનેં, ગુરુનેં તે નમી ^૫ પરેં;	
સત્વાશ્રિત-મનેં આમ, લવની ભાવના ^૬ કરે.	૨૪
અહો ! સંસારની જેલેં, જડ્યા માયાનીં ખેડેડીથી;	
ક્યારેય ધૂટકો કેમેં, આણિયોનો થતો નથી.	૨૫
કામ માટે કોક દોરે, દામ માટેંય કૈક ને ^૭ ;	
સર્વેષ્ટ હેતુ-ધર્માર્થ, ન કોઈ ઉઘમી બને.	૨૬
રાજ ^૮ થાતા અંતરાત્મા, સાક્ષી જે ધર્મ કર્મના;	
તે ધર્મથીયેં રે' છેડા, અહો મૂર્ખાં જનો બન્યા.	૨૭
અગ્નિ-વિપાદિ જે ^૯ પાશેં, હોવાથી પ્રભવે નહીં;	
તે ધર્મથી છે કો અન્ય, શરણું દેહિને અંહી.	૨૮
ધર્મ સિદ્ધ થયે નહીં, સિદ્ધિ છે અર્થ-કામની;	
રહેલી છે દુધ મળતાં, સંપત્તિ દધિ આગળની.	૨૯
ઉચ્ચિ ગર્વેં ચ્હડાવી શ્રી, નરને તૂર્ત તે ^{૧૦} સરે;	
ત્યાંથી તે ^{૧૧} દુર્બળાઈના, ટેકાથી હેડ ^{૧૨} ઊતરે.	૩૦
ઝીતી તું લક્ષ્મી જે ત્હારે, માટે તેનેંય સ્હાં જન;	

૧. શાંતિ. મંત્રી કલિયુગથી જુદા પડ્યા તેથી તેને આવીને શમ ભેટ્યો.
 ૨. સારાં આચરણ સંપૂર્ણ રીતે કર્યાં તેથી જાણે શરીર શોભતું હોય. ૩. કિરણ. ૪. પ્રકાશ પામેલા આનંદરૂપી ચંદ્રનાં કિરણોનાં શોભા જેવી. ૫. નમન અપ્રકાશથી. ૬. યોજના. ૭. અને. ૮. રાજ થાતા થકા સાક્ષી છે. ૯. ધર્મ. ૧૦. તે લક્ષ્મી. સરે=સરપ્ટી=ભાગી જાય. ૧૧. ગર્વો. ૧૨. અધઃપાત થાય.

સુવે જે દેસ-નિકારે ^૧ , યમરાજની વત્ ધન.	૮૧
મૂર્ખ રાજ થાય લાભે, અધર્મે પ્રાપ્ય ક્ષયના;	
સાચું જોતા નથી નાશ, પ્રતિ દુઃપ્રાપ્ય પુણ્યના.	૮૨
પમાય સ્વર્ગ સન્માર્ગે, દીધેલી જેહ શ્રી-વડે;	
અધર્મે આપી તેનેય, મૂર્ખો પાપ-પથે રચારે.	૮૩
પોતે ^૩ કરેલી ઉત્પન્ન, એવી પુત્રી-સમ શ્રીને;	
ભોગવે દાન-કળજ, સુજો તેજ આપી પાત્રને.	૮૪
પિત્રાદિયે ભોગવી ને, ભોક્તા પુત્રાદિયે થશે.	
ગ્રામ-વેશ્યા-સમ-શ્રી જે, સતો તેને ન ઇચ્છશે.	૮૫
ચારાયે કે દુરાશાયે ^૫ , હરેલું ધન તે ખર્ચે;	
કલ્પે ^૬ કલ્પે ન અલ્પેય, સત્કાર્યે ^૭ કૃપણો ક્યમં.	૮૬
ધનાંધો થાય અધાજ, એ સાચું છેજ કેમ કે;	
અન્યે ^૮ આજ્યા પથે ને તે, અન્ય-ટંકે જઈ શકે.	૮૭
દુઃખાયે અતિ દુઃખેથી, ધનનાશ થયે ધની;	
હસ્ત-દીપ થતાં બધ, બાંધે અધાર ^૯ પડે બની.	૮૮
પહેલાંથીજ પ્રાણિઆને, દેખાડે છે વિકાર ^{૧૦} જે;	
ભય-નાશક ભાવેથી ^{૧૧} , વિભવો શું મિહાર દે.	૮૯

૧. નિકાર=તિરસ્કાર. તેણે સહિત તથા નિકાર=નિ અક્ષર તેણે સહિત ધન અર્થાત્ નિધન=મૃત્યુ. ૨. આસક્ત થાય. ૩-૪. પુત્રીને પણ પોતે ઉત્પન્ન કરે છે. માટે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી=મેળવેલી લક્ષ્મી પોતાની પુત્રી સમાન થઈ તેને પાત્રે દાનને તેના દાનનું કળજ સુજો ભોગવે છે એમ યોજના છે. ૫. અગ્રામ આશા રાખનારા પુરુષોએ. ૬. કલ્પે પણ ન કલ્પે=ઠરાવે. ૭. ધની-એવાની આગળ માર્ગ દેખાડનારા તથા હાથ પકડીને ચાલનારા નોકરો હોય છે. ૮. દુઃખી થાય છે. ૯. હાથમાં રહેલો દીવો ચાલવાઈ જાય તો વધુ અધાર થાય. ૧૦. વિભવ શબ્દમાં પહેલાં વિ આવે છે તે, અને વિકાર=ખગડનું. ૧૧. પદાર્થો.

સંસારની વિરસતા^૧, જાણે જડ જનો ન જ,
 જે સુખો તે સુખાભાસ^૨, દુઃખ તો છેજ દુઃખજ. ૪૦
 રમાડે મનને વસ્તુ, સંસાર^૩-જન્ય ત્યાં લગી;
 ન^૪ સુખ્યું આંસુ-યુક્ત, લોક-પ્રકાર-વાળુ જ્યાં લગી. ૪૧
 અહો દેહિ વિશે મોહ, બંધ છે શો મહાન આ;
 વિપયો દુઃખ હેતુ જે, તેથી રે^૫ સુખ ઇચ્છતા. ૪૨
 છત્ર-છાયા મિથેં એને, બ્રહ્માયેં ચાકડે ધર્મા;
 ફરે છે તોય નિજને, સ્થિર માને ધની નર્યા. ૪૩
 મદાંધ જૂપો તે કેમ, પર-લોક નિહાળશે;
 તમો^૬-મંડળ મધ્યે જે, છત્રછાયા-મશેં વસે. ૪૪
 સુખો^૭ વિપય-સેવાજ, માની ત્યાંજ મયે જનો;
 પ્રમોદ તો છે તે ત્યાંજે, છે સ્વાદ ક્યાંક તેહનો. ૪૫
 અવસ્ય નાશવાન દેહ, દુર્જેય યમ શત્રુ છે;
 જન^૮ મ્હેથી નીકળે ન, હાસ્ય આશ્ચર્ય છેજ એ. ૪૬
 ખાટકી-વત જન પશું, કાળ લે જાય જે ક્ષણે;

૧. રસ વિનાપણું. ૨. ઉપરછાંત દેખાય એવાં. ૩. વસ્તુનું વિશેષણ.
 છે. ૪. લોકોનાં આંસુ ભરી આંખે ડસકાં ખાતાં ગોલાતાં (દુઃખનાં) વચનો
 કાને ન પડ્યાં હોય ત્યાં લગી સંસારી વિપયો ભોગવવા સારા લાગે. ૫. છ-
 ત્તરના છાંયાતું અર્થાદે અને અજ્ઞાન. ૬. આ શ્લોક મૂળમાંજ ધણો સંક્ષિપ્ત
 છે પણ તેના સંપૂર્ણ અર્થ સંસ્કૃત પ્રયોગોની ખૂબીને લીધે તેમાં આવી ગયો
 છે. ગુજરાતીમાં જરા ખેંચ કરવી પડી છે તેથી તેના વિવરણની જરૂર છે.
 તે એ કે-વિપયો ભોગવવા એમાંજ સુખ છે એમ માનીને પ્રાણીઓ તેમાંજ
 મર્યા રહે છે; પણ વિપયના ત્યાગમાં જે આનંદ રહ્યો છે તેનો સ્વાદ તો
 ક્વચિત્ કોક લેતું હોય તો-અર્થાત્ બધા તેનો સ્વાદ લઈ શકતા નથી. ૭.
 એમ છતાં લોકોનાં મ્હેં ઉપરથી હાસ્ય ખસતું નથી અથવા: લોકો દેહ વિષે
 મમતા રાખનારે હસતા નથી એજ આશ્ચર્ય છે.

ધિક્ તેને મુખ નાંખે જે, પાશે ને વિપય-તૃણે.	૪૭
કામનારો દેહ લારો, ન કીજે અતિ લાડકા;	
નિર્વાહ ^૧ -યોગ્ય છે માત્ર, વધરે પુષ્ટ થો થકા.	૪૮
પ્રેરે અકાર્યે ને શીઘ્ર, નાશે મ્હોટી-વિપત્તિ-વિશે;	
ઈંદ્રિયો દુષ્ટ-મિત્રોવત્, અધુધી ^૩ અજ્ઞને હશે.	૪૯
પ્રાણુ જેવાં સુતાદિમાં, સ્નેહઅંશિ જંજાણુ જે;	
જંજોને વૈભવ-સમ, સ્પષ્ટ ^૪ તે પણ થાય છે.	૫૦
દુઃખામિ કે સ્મરોમિ કે, ક્રોધામિ વા બળેચ ન્યાં;	
અવિવેકા-દેહિ-હૃદે, આવતી નથી શાંતિ ત્યાં.	૫૧
અવિદ્યાને ^૫ જ સેવે છે, વિદ્યાની ^૬ ન તથા કરે;	
ફૂતીમાં થાય છે રાહ, કુળસ્ત્રીને તણ અરે.	૫૨
કાંઈ જિભે જુવે યોગી, જગ આ ભવ-સાગરે;	
નિજનાં પાપ-પુણ્યોયે, તરતું બુડતું ફરે.	૫૩
વિપયો ^૭ માંસ મુકાને, રહે છે જેહ દંડ ^૮ લે;	
સંસાર ફૂતરો તેથી, ભાગે છે ભય-ભીત થે.	૫૪
આ સંસાર-તણી ખાગ્ય, નિત્ય દુઃખે ભરી નરી;	
તે વિના ન મળે કાંઈ, બીજું તે મ્હાયથી જરી.	૫૫
વિધિ ક્રોધથી વીધે ત્યાં, ધર્મ અખતર દેહિનો;	

૧. કામનારો જેમ માત્ર નિર્વાહ બાંધી આપ્યો હોય તેટલું લેવાને યોગ્ય છે તેમ દેહ પણ કામનારો છે તો માત્ર પોપણુ થાય એટલું આપવાને લાયક છે. ૨. કાંઈ કહે છે કે મ્હોટી વિપત્તિને અર્થ ઈંદ્રિયોના પક્ષમાં મૃત્યુ અને મિત્રના પક્ષમાં મ્હોટી આફત લેવો એ જો કે યોગ્ય છે તોપણ મૃત્યુ વિના પણ અંધઅધિરવાદિમાં પણ ઈંદ્રિયો નાશે છે. ૩. તેને વિષે અધુભાવ એટલે વૈભવ સમયે સગાંસાઈ ભેળાં થાય છે. ૪. અજ્ઞાન=માયા. ફૂતિસ્થાનાપન્ન. ૫. જ્ઞાન. કુળસ્ત્રીસ્થાનાપન્ન ૬. વિપયો રૂપી માંસને છોડી દઈને. ૭. લાડકી તથા સ્વામીનો દંડ.

એજ^૧ કેવળ છે માટે, અમારી ગતિ તે^૨ બનો. ૫૬
 સુકૃત^૩—કૃતિ—વિચક્ષણે વિચાર્યું, બહુ બહુ એમ જવાનું તીર્થ ધાર્યું;
 જળ વિમળ થયું શમેથી કીચ, ઋતુ^૪ શુભ થે અટક્યા મયૂરનાચ. ૫૭
 ભવ^૫ અધમજ આ બહુ વિચારી, ગલિત—રસો વિષયે સુમૈનધારી;
 વર્ણો વિમળ સ્વરૂપ એહવા જે, મુનિ—સમ મેધથી એમ વન છાજે. ૫૮
 દિન^૬—પતિ અતિશે કરેચ તાપ, અતિશય શોભી રહે નિશેશ^૭ આપ;
 જળ વિમળપણું ધરે અતોલે, મધુર રવો કરી રાજહંસી બોલે. ૫૯
 તટ—નિકટ સરસ્વતી તણાજ, મળ્યલ સુખંજન પક્ષિનો સમાજ.
 નિરખી સુખજ થાય છે જનોને, નિરખી યથા વણહાર્ય શત્રુમ્હોને. ૬૦
 ક્ષિતિવલ્લય—જ્યાર્ય જાય વીર, ક્રમથી નદી—જળ છાંડી જાય તીર;
 શરદ અવતરી સુમત્તહસે, દિશિ દિશિ કાસ સમૃદ્ધના ^{૧૦}વતસે. ૬૧
 કુસુમ—વગરના તથા કંડાને, ભ્રમર—કુલો વળગ્યાંજ સાતવાને^{૧૧};

૧. ધર્મજ. ૨. ધર્મ. ૩. પુણ્યની ક્રિયામાં કુશળ. ૪. શરદ. ૫. આ
 શ્લોકમાં મેધનું અને મુનિઓનું એકબીજામાં વર્ણન કર્યું છે. તે બંને આ સંસાર
 અસાર છે એમ વિચાર કરીને વિષયમાં ગલિતરસ થયા. મેધ—દેશોમાં પો-
 તાનું જળ ખાલી કર્યું. મુનિઓએ—વિષયનો રસ ગાળી નાંખ્યો. વિષયવાસના ત્યાગ
 કરી. મૈન ધાર્યું—મેધ ગર્જતા બંધ થયા. ઋષિઓએ મૈનવત ધારણ કર્યું.
 વિમળસ્વરૂપ—મેધ પાણી વગરના થતાં કાળા મરી ગયા. મુનિઓ નિર્મળ અ-
 તઃકરણવાળા. એવા મેધથી શરદ ઋતુમાં આકાશ શોભે છે અને એવા મુ-
 નિઓથી વન શોભે છે. એટલે આતુર્મસ્યમાં પ્રવાસ બંધ રાખેલ તે હવે
 પ્રવાસી થઈ વનમાં ફરવા લાગ્યા. ૬. સૂર્ય. ૭. ચંદ્ર. ૮. અંજન કાળો છે
 તેથી શત્રુનાં હાસ્ય વગરનાં મુખ જેવી ઉપમા આપી છે. મૂળમાં એ ક્રિયાવિ-
 શેષણ છે. ૯. ભ્રમરજળ. શરદ અવતરી ત્યારે. ૧૦. કાંસડાના સમૃદ્ધ બળે
 મુગઃ હોય. મુગડના અર્થમાં વૃષ્ટિમાગુરિરહલોપ એ વચન પ્રમાણે અવતંસ
 અને વતંસ બંને ત્યાલે છે. ૧૧. સમપર્ણના વૃક્ષને.

કરિ-મદ ઝરી ન્યાં^૧ જન્મે મુગંધ, કરમિકને જગમ્હાંય જાય સંધા. ૬૨
જગત-તણી ધને વિપત્તિ ટાળી, જળની સમૃદ્ધિથી આપ થેજ ખાલી;
ઉદય સહો શકે અહો ન દૈવ, સુજન^૨ તણો પણ વેરો જે^૩ સદૈવ. ૬૩
ધન સમય થયે વિદાય જાગે, મધુ^૪-રિપુ એહ કથા ખરીજ લાગે;
દિનપતિ શશિ તેની આંખ્ય ખાસ, નહિતર કેમ ધરે ખરો પ્રકાશ. ૬૪
સર^૫-પવન સરોજથી મુગંધી, કમલ-સમૃદ્ધિથી બહેકો પૃથ્વી સંધી;
મધુ-સ્વર પણ હંસો આચરે છે, પથિક-ગણે બહુ તે વ્યથા ધરે છે. ૬૫
મલય-ગિરિથી ઝન^૬ બોમ ન્યાંહ, પ્રગઠ થયાજ અગસ્તિ^૭ ન્યાર ત્યાંહ;
જગત થયું નિરોગિ નીર પેય^૮, મહદુદયો ખુશો કેહને ન દેવ. ૬૬
ધનનો ગરજના વિરામ પામી, અધિક ખરાડો રહ્યાય ધનુ-સ્વામી;^{૧૦}
ક્ષિતિ-તલ તણ દીધું કાકજીરે^{૧૧}, જળ શણગાયું સરોજ પુંજ માત્રે. ૬૭
૧^૨ મહિપ-અસિત-અંજ-તુલ્યમેધે, ગગન હતું જવ વ્યામ ત્યાર ભેગું;
થયલ ન ખરચાઈ તે અટાણે, રવિ ખરચેય સ્વતેજ ખૂબ જાણે. ૬૮
ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના^{૧૩} સેવ્ય છે જે પ્રદોષે, દીવા પંક્તિ લોકને ન્યાર તોષે;
દુઃખે ડોળી શકેરા પથ ન્યારે, પેઠો ભોમે તે તદા દૈવ-પ્રેરો. ૬૯
હંસો જે નલિનિ-વને જવાજ લાગ્યા, તેઓના કલરવથી ૧૪ મુરારિ જાગ્યા;

૧. સાતવાનમાં માથાં ધસવાથી ઝરીને ચોટાટેલો. ૨. ઉદયની સાથે સંબંધ છે. ૩. લાગ્ય. ૪. વિષ્ણુ. ૫. તળાવનો પવન. ૬. હંકાયેલા. ૭. અગસ્તિનો તારો. ૮ પીવા લાયક થયું. ૯. મોટા પુરુષનો ઉદય. ૧૦. બળધ. ૧૧. કાગડાની ટોપી પણ કોક કહે છે. ૧૨. આ શ્લોકમાં મ-ગમાં બંધી પ્રતોમાં અશુદ્ધ હતું તે કાં અ કુટનોટમાં સુધાર્યું છે તે પ્રમાણે સુધારતાં તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ન્યારે આકાશ પાડુ અને નીલ કમળ જેવા (કાળા) મેઘથી વ્યાપ્ત હતું ત્યારે ન ખરચાઈ સચી રખાયેલું પોતાનું તેજ (ઉજ્જ્વલતા) સૂર્ય જાણે આ ટાણે ખૂબ ખરચતો હોય. ૧૩. ચાંદની. ૧૪. શરદ ઋતુમાં કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુ જે ચાતુર્મા-સ્યમાં સૂતા હતા તે જાગ્યા.

તે જાણે ત્રિભુવન-ભાર તેની^૧ માથે, નાંખીને સ્વધનુ સમેટયું^૨ દેવનાથે. ૭૦
 વારિ સ્વચ્છ નિવારિ ઈંદ્ર ધનુને, વ્યોમે^૩ ધનો નિર્જળ;
 હંસસ્ત્રી^૪ મદ-મત થૈ વર્ણી દિશા, કાશે^૫ લસે નિર્મળ. ૭૧
 તેજસ્વી સહુમાં છડે પ્રથમ હું, એવું જણાવી લસે;
 દિક્-સ્ત્રી-દર્પણ ચંદ્ર મેઘ-ભસિતે^૫, શોભે ઉગ્ગળ્યો હશે. ૭૨

ધૃતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સામેશ્વરદેવ વિરચિત
 કીર્તિકૌમુદી નામના મહા કાવ્યના
 આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તકૃત સમશ્લોકી
 ગુર્જરભાષાંતરમાં પરમાર્થ વિચાર
 નામે આઠમો સર્ગ
 સંપૂર્ણ થયો.

૧. વિપચ્ચને માથે. ૨. ઈંદ્રધનુષ્ય દેખાતું બધું થયું તેને માટે હેતુપેક્ષા.
 છ. ૩. હંસસ્ત્રી. ૪. કાંસગવડે. ૫. ભરભવડે.

સર્ગ ૯ મો.

ઇન્છી અમાયે કરવા સુતીયે, -^૧યાત્રા શરદ ભેળી થઈ તદ્યે;
 મહાનના ઇન્છિત-કાર્યમ્હાય, સદાય દેવે અનુકૂલ થાય. ૧
 સંધર્મી-મિત્રોથી^૨ પ્રબંધ સાર, તે ઉચ્ચર્થિ-મિત્રે ચલવ્યા મુચાર;
 ન રાજ પોતેજ થયે કૃતાર્ય, બીજા કૃતાર્યથી કૃતી કૃતાર્ય. ૨
 રથો સહર્ષ સચિવે રચાવ્યા^૩, લોક-પ્રયાણોચિત રહો કરાવ્યા;
 ન્યાં પુણ્ય-કૃતની કૃતિ^૪ આદરાય, ઉતાવળો સંત ન કાણ થાય. ૩
 ભાતાં બધાં વાહન વાટશાઈ, જોડા અને લે જળની સુરાઈ;
 પ્રયાણ માટે જન વસ્તુપાળ, સાથે થયા તપર તેજ કાળ. ૪
 દે આદરો દૂરથીએ બુલાવ્યા, શ્રદ્ધાળને તે જન સર્વ આવ્યા;
 તેના યશો પ્હોચ્યો ગયા પુરોમાં, દિગંતરોથીય દિગંતરોમાં. ૫
 તેણે ત્રિપુ બંધુ-સમૂહ-સાથે, સ્વાભાવથી બંધુજ સુત-સાથે;^{૧૦}
 સારે મુદ્દતે શુકનો થયાં દે, પ્રસ્થાવું કાધું^{૧૧} ધણીની રજા લે. ૬
 રાજ થયો તે કળ-પુષ્પવાળી, આગે જ સોવાસણ સ્ત્રી નિહાળી;
 નિર્વિદ્ધ વાટે થઈ તીર્થ-યાત્રા, નક્કી કર્યું એમ સ્વચિત મંત્રી^{૧૨}. ૭
 જોડા ક્ષણ પીપળ હેઠે આવી, વળાવવા આવ્યલને વળાવી;

૧. મંત્રીયે તીર્થે યાત્રા કરવા ઇન્છી. (તીર્થયાત્રા કરવાની ઇન્છા કરી) ત્યારે તેની ભેળી તે સાડ શરદઋતુ પણ સોડી. એટલે શરદઋતુ એ-
 સવાથી યાત્રાની સુગમતા થઈ. ૨. બંદોબસ્ત. ૩. યાચકજનોના મિત્ર. ૪.
 પુણ્યવાન પુરુષો પોતેજ કૃતાર્ય થાય તેમાં રાજ ન થાય પણ બીજા કૃતાર્ય
 થયેથી પોતાને કૃતાર્ય માને. ૫. સમા કરાવ્યા. ૬. પુણ્યવાન પુરુષો જે કામ
 આદરે તેમાં. ૭. મુસાફરીમાં નબી શકે એવાં. ૮. આગળ કહેલી ભાતાં વ-
 ગેરની તૈયારીયુક્ત સંઘનાં માણસો. ૯. પરગામથી પણ. ૧૦. સુતના સા-
 થનો સ્વાભાવિક બંધુ. ૧૧. પોતાના રાજની. ૧૨. મંત્રીએ. ••

તે શ્રાવકદ્રે^૧ ખર^૨-શબ્દ વામે, મુખ્યો જતાં પંથજ^૩ પંથ^૩-કામે. ૮
 રાખી સદા ઈન્દ્રિય વસ્તુ સ્થાયે, ગ્રહા ધણેરા નિયમોજ તોયે;
 સ્વભાવથી શુદ્ધજ સુત્ર હોય, પવિત્રતા^૪ લાભ-સુલોભ તોય. ૯
 સ્થે^૫ હયે^૬ ઉંટ વૃષેજ કાઈ, ચાલ્યા ચડી સર્વ કરી સ્વ-સૌધ;
 મંત્રીશ્વરે^૭ ધર્મ-ધુરા-ધુરીણે, તેનો બધા ભાર વહો^૮ પ્રવીણે. ૧૦
 અયાન^૯ જે વાહન દેવ તેને, દે છે ધનો દ્રવ્ય નથી જ જેને;
 દે વસ્ત્ર તે તેમ અવસ્થાને, છે પૃથ્વીમાં કલ્પતર^{૧૦} સમાને. ૧૧
 જમે બધા તે પર્ણો તે જમે છે, યાત્રાળુ સૂતા પર્ણી તે સૂવે છે;
 જાગે સહુ પહેલથી^{૧૧} એ પ્રકારે, સંધપ્રભુતુ^{૧૨} વ્રત એહ ધારે. ૧૨
 ભક્ત્યો ભક્ત્યાં પાણી ધણાંજ વાટે, રાજી જનો ગોરસ એટલ^{૧૩} ધાટે.
 તે દુર્ગ^{૧૦}-માર્ગેય પ્રયાણુ-મ્હાય, વાડીનો મ્હેમાનો સમાન થાય. ૧૩
 યાત્રા-પ્રસંગે^{૧૪} પુર જેહ જાય, પૌરે^{૧૫} ધર્યાં તોરણ ત્યાં સુધાય;
 તેના મુખી^{૧૧} માન વિશેષ એને, દે છે અને તે પ્રતિ-માન^{૧૨} તેને. ૧૪
 માર્ગેજ માર્ગે પથિકા અનેક, દે વસ્તુપાળે^{૧૩} કઈ વસ્તુ નેક;
 દેતાં ધણું ગર્વ જરા ન સ્થાય, ન કોઈપિં કોપ કરે જરાય. ૧૫
 જનો જનોનાં શુભ-ગીત ગાય, સદા મધ્ય-મધ્યે મર્ગી માર્ગ મ્હાય;
 હપે રંગાડાં ઉપડ્યાં ચ જેનાં, અને યશો ગાય સદાય તેના^{૧૪}. ૧૬

૧. વામે પ્રયાણ સમયે રાસમશબ્દોપિમંગલકુરુતે ॥ એ વચન પ્રમાણે તે પણ શુકનમાં ગણાય છે. કાથવરેએ છપાવેલા પુસ્તકમાં સ્વરને બદલે સ્વર પાઠ રાખ્યો છે છતાં નોટમાં કાંઈ કયું નથી. મ્હારી પાસેનાં પણ બંને પુસ્તકમાં સ્વરસ્ય પાઠ છે તે એક મને ખરે લાગતો નથી. ૨. માર્ગમાં. ૩. યાત્રા સાર. ૪. પવિત્રતાના લાભનો લોભ રાખે. ૫. પોતાને માથે રાખ્યો. (ખરચ વગેરે બધું) ૬. વાહન વોણાને. ૭. પહેલાંથી. ૮. સંધવી. ૯. ઊંચા પ્રકારનાં. ૧૦. કરડા. ૧૧. તે તે ગામના મુખી (રાજા, દરબાર, પહીવટદાર, પટેલ વગેરે.) ૧૨. મંત્રી તેને સામું માન દે છે. ૧૩. વસ્તુપાળ પણ. ૧૪. મંત્રીના.

- તે સાધુની પાછળ ચાલી હાર્ય, યાત્રાળુનાં વાહનની અપાર; ૧૭
 વ્યોમે^૧ વિમાનસ્થ હુલોકિ^૨ લોકે, ભુમાપની^૩ લાકર્ણવત્ વિલોકે.
 આગે પુઠું^૪ ને વર્ણી બેઠે પારો, જેને કરે ખર્જ ખરાં પ્રકાશે; ૧૮
 અશ્વાર એવા ભટ વાટ મ્હાય, રક્ષા કરે યાત્રિકની સદાય.
 જૂને^૫ જીનેંદ્રાલય ઉદ્ધરેલે, નવે તળાવેં કમળો ભરેલે; ૧૯
 મંત્રીશ જે માર્ગથી ચાલી જાય, અજાણુને તે પણ જોળખાય.
 જીનેશ્વરાની પ્રતિમાજ જ્યાં જ્યાં, શ્વેતાંબરોના^૬ ગણુ માર્ગમાં જ્યાં; ૨૦
 તે આશ્રિતોનાં દુખહારીં ભાળે, પૂજન કરીને પછી ત્યાંથી ચાલે.
 પુણ્યાત્મને તૃપ્ત કરે અને જે, મુક્ત^૭ પ્રપન્ને વિપયો તણે છે; ૨૧
 ધર્મી વડા પાંચ છ મંજલોયેં, શત્રુજયેં શત્રુજયી ગયો એ.
 સહ્યાદ્રિથીયેં શુભ-પર્વતેં એ, મંત્રી મ્હડ્યા હારીં જર્ઘ ન હૈયે; ૨૨
 મજેલ મયેં લલીં ભીડ્ય જનમેં,^૮ નમ્યા જર્ઘ યક્ષ કપર્દિ-નામેં^૯.

૧. સ્વર્ગનાં લોકો પણ. ૨. પૃથ્વી ભરવાનો માનદંડ. ૩. જીનેંદ્રવેળોનાં જીર્ણોદ્ધારવડે. ૪. જે પંથમાં મંત્રી છે તે પંથના સાધુઓ. ૫. વિપયો તણા પ્રપન્ને મુક્ત એવો. ૬. જનમ્યે સતે. ૭. કપર્દિયક્ષ નામના (દેવને) કેટલાંક જૈન મંદિરોમાં બળધના મરતકવાળી મનુષ્યની મૂર્તિ બેસારી હોય છે તે કપર્દિયક્ષની હોય છે. વિદુરનીતિના, છાપવાની કળાની શરૂઆતમાં શિલાપ્રેસમાં છાપેલા પુસ્તકમાં છેવટમાં યક્ષપ્રશ્ન મુકેલાં છે તેમાં ઝાડ ઉપર બેઠેલા યક્ષનું ચિત્ર પણ આવું જ છે. જૈનો તેને કપડી જસ કહે છે. યક્ષનું “જખ” અપભ્રંશ થયેલું છે એમ લિન્નમાળમાંના તળાવનું “ જખનું તળાવ ” એ નામ અને તેને કાંઈ બેસારેલી મૂર્તિ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. જૈનમંદિરોમાં તેને પ્રતીહાર તરીકે બેસારે છે. ગિરિનારમાં પણ વસ્તુપાળ તેજપાળ કપર્દિ-યક્ષનું મંદિર પોતે કરાવેલાં હારદોર ૩ મંદિરની પછવાડે કરાવ્યા બાબતનો રાજુલવેળુલની ગુફા નીચેના પહાડમાં મોટા અક્ષરોના સંસ્કૃત લેખ છે. (જુઓ પ્રસ્તાવના.)

યક્ષાદિ^૧-શબ્દેયુત કર્દમથી, કપર્દિયક્ષાંગ સુલીધું તેથી;
 ત્રિલોકીમાં પૂજ્યતણી અનેક^૨, પુષ્પેથી પૂજા કરી સદ્વિવેક. ૨૩
 માર્ગ-શ્રમે પાપ બધાં લગાડી, જનને મહી ધૂણિ તને લગાડી;
 શંગાવલી^૩ વ્યાપી નભો મુખે જે, તથાપિ લોકો મહાડિયાં સુખે જે. ૨૪
 ત્યાં આદિનાથાખ્યનો નમ્ય^૪ મૂર્તિ, સ્નાનાદિ પૂજા કરી મંત્રી^૫ પૂર્તિ;
 પ્રેમાદ નૃત્યામક નારી જન્યે, કરાવ્યું ત્યાં આગળ એ અમાયે. ૨૫
 બેઠેલ અષ્ટાપદ-પીઠ-પાટે, દીઠા અમાયે જગવંદ ધાટે;
 અમેય-તેજમય-મંડલસ્થ, યથા પુરુષાત્તમ હોય સ્વસ્થ. ૨
 પૂજા-વિધિ ત્યાં ચલવી લલેરી, તે મંત્રિયે એ આતિ-પૂજ્યકેરી;
 ત્યાં કેશરે મિથિત નીર-લાગ, જ્હાને ઝરે જનક શું અંગરાગ^૬. ૨૭

૧. યક્ષ શબ્દ આદિમાં છે એવો કર્દમ, અર્થાત્ યક્ષકર્દમ-કર્પૂરાગર
 કસ્તૂરીકંકોલૈર્યક્ષકર્દમઃ (અમર. ૨-૬-૧૩૩) કપૂર, અગર, કસ્તૂરી અને
 કંકોલ (ધંડુલા) એ ચાર ચીજ બેળાં કરેલાંનો પીણ યક્ષકર્દમ કહેવાય. કર્પૂ-
 રાગરુકસ્તૂરીકંકોલચુસ્ટુનાનિ ચ ॥ પર્વાકૃતામિદં સર્વં યક્ષકર્દમઃ
 વ્યતે (વ્યાડિ.) આમાં કેસર વધારી ૫ કલાં છે. કંકુમાગરુ કસ્તૂરી ક-
 પૂરં ચંદન તથા ॥ મહાસુગંધ ઇત્યુક્તં નામતો યક્ષકર્દમઃ ॥ (ધન્વંતરી.)
 આમાં ચંદન વિશેષ છે અને સાટે કંકોલ નથી તેથી ૫ જ છે. આથી
 કપૂર, અગર, કસ્તૂરી, અને કંકોલ; અથવા કપૂર, અગર, કસ્તૂરી,
 કંકોલ અને કેસર; અથવા કેસર, અગર, કસ્તૂરી, કપૂર અને ચંદન
 એમ ૩ પ્રકાર થાય છે. કાઠ એ “ ૨ લાગ કસ્તૂરી, ૨ લાગ કેસર,
 ૩ લાગ મુખડ, અને ૧ લાગ કપૂર. કેટલાક એક લાગ કંકોલ પણ ઉમેરે
 છે” એમ લખ્યું છે. હેમાચાર્યે કર્પૂરાગરુ કંકોલ કસ્તૂરીચંદનદ્રવ્યૈઃ સ્યા-
 દ્યક્ષકર્દમોમિશ્રૈઃ એમ લખ્યું છે. ૨. અનેકે પૂજ્ય તેની. ૩. શિષ્યરોની
 પકિત. આકાશના મુખમાં ખેલવી છે. ૪. નમન કરવા યોગ્ય. ૫. મંત્રીએ
 પુરેપુરી દ. હર્ષનાચ. ૭. નૃત્ય પણ. ૮. જૈન દેવાને બેસવાનો આઠ ખુલાનો
 ગાળ પડ્યાર, થાય છે તે. (વિસ્તાર માટે જુઓ પ્રતાવના) ૯. દેવના અંગ
 ઉપર ચંદનાદિનો લેપ.

ન માત્ર તે કેવળ^૧-ચક્રવર્તી, થયાંજ મંત્રી-ઉર^૨-ચક્રવર્તી;
 એણે^૩ કરી એની^૪ વિશેષ સેવા, તેથી ન જેનું તળયું ચિત્ત રે'વા. ૨૮
 શ્રી-પનાલિસનું મુગનાલિ^૫ આદે, પૂજનપહારે^૬ થઈ રાજી બદે;
 માનું સ્વભાવે મર^૭ વીતરાગ^૮, થવા અમાયે^૯ બહુ રીત રંગ. ૨૯
 ધાળાં પોળાં વસ્ત્ર વધેરી તાકા, શ્રી-મંદિરે^{૧૦} કાધી મહા પતાકા;
 છે પદ્મપદ્મિત-રજા છાહી ન્યાંહ^{૧૧}, જેણે જીત્યો દેવ-નદી પ્રવાહ. ૩૦
 બંધાવિયાં મંદિર તે સુશૈલે, ધર્માર્થ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે;
 શ્રીનેમિ-પાર્શ્વ-પ્રભુ બેઠે સાર, કૈલાસના શૃંગ-સમાન ચાર. ૩૧
 પ્રાસાદ-સૌંદર્ય વિસોકવાથી, રાજી દિશાઓ અતિશે^{૧૨} થતાથી;
 તેનાં મુખો હોય થું હાસ્યવાળાં, એવાં લક્ષ ધામની કાંતિવાળાં. ૩૨
 જેને^{૧૩} શિરે^{૧૪} છે કળશો સુનાંના, તેમાં અને જે કિરણો ધ્વજનાં;
 થોડે ઘણાં થે કિરણો રવિનાં, શોભી રહ્યાં છેવટમ્હાય દીના.^{૧૫} ૩૩
 તે કેમ નહૈ વિશ્વ-કુટુંબ સાવ, જેણે કરાવી તથા ભિન્નભાવ;
 એ મંડપે અંડપ પોત્ર-પૌત્રે, સ્વપૂર્વજને સહદોતી^{૧૬} મૂર્તિ. ૩૪
 પોતાની ને સ્વાનુજની સુમૂર્તિ, બેઠે હથો ઉપર કાધી પૂર્તિ;
 સુધી વિશે ઉત્તમ છે તથાપિ, બાણે ન જે છેજ વૃષસ્થ^{૧૭} આપ. ૩૫
 તે શૈલ-કંઠે સર એક કાધું, તે બુદ્ધિમાને સરખાવી સિંધુ^{૧૮};

૧. કેવળ-જ્ઞાનવાળો જૈનવર્ગ તેમાં. ૨. હૃદયચક્રમાંથી. ૩. મંત્રી. ૪. આદિનાથની. ૫. આદિનાથના પિતા. ૬. કરતુરી. ૭. ભણે, છો. ૮. વૈરાગ્ય-વાન. ૯. જે દેવનદી-ગંગામાં. ૧૦. આ શ્લોકમાં મુગમાં મંદિર ઉપરના સોનાના કળશમાં સાંજને વખતે પડતાં સૂર્યકિરણોની શોભાનું વર્ણન છે. પણ તેમાં ધ્વજનાં કિરણોને ધુસાડી દબ કિલક કર્યું છે. શાતકુંભ, કુંભધ્વજ સ્ફૂર્જદમીશુમિષ્ણાઃ માં સુવર્ણના કુંભરૂપી ધ્વજ લઈયે તો કાંઈક ફીક બંધ બેસતું થાય. અથવા કાનખાખની કે લપ્ખાની ધ્વજ ઠરાવિયે. ૧૧. દિવસના ૧૨. મિત્રોની. ૧૩. બળદ અને ધર્મ. પોતે વૃષસ્થ છે છતાં ધોડા ઉપર બેઠેલી મૂર્તિ કરાવી એ વિશેષાભાસ છે. ૧૪. સમુદ્ર જેવડું.

- જેમાં ઉનાળે પણ પાણી થાય, ઊનાં ન જ્યાં સંતત વાયુ વાય^૧. ૩૬
- મંત્રીશ ત્યાં એ ત્રણ દી રહીને, દ્રવ્યો દર્ધ પુણ્ય-યશો ગ્રહીને;
આત્મા લઈ આદિપ્રભુનો કેમે, આત્મા જવા રૈવત સર્વ પ્રેમે. ૩૭
- ૨તે ઉજ્જયંતાપર નામ શૈલે, આત્મા બધા સંધજ જેનો પાળે;
૩એ સીંચતો વિશ્વ સુધાર્યો જાણે, આત્મો નવો મેધ શું તેહ ટાણે. ૩૮
- ખરીથી અન્વેષણથી આશમાને, ઊડી ચહરેલા રજ-પૂજ બહાને;
૪તે શૈલ પ્રેમિ-પ્રિય-મત્રિ-વાસે, શું આવતો હોયજ એમ ભાસે. ૩૯
- કાચે થયા ત્યાંહ નરો નરોગી, ન ક્યાંધર્મે વાહન-દુઃખ-ભોગી;
ત્યાં કોઈને સુકૃતને પ્રભાવ, થઈ ન વસ્તુતણી હાનિ સાવ. ૪૦
- યાત્રાળુનો સાથ સુખેથી વાટે, ઊંડી નદીયો પણ ઊતર્યો તે;
સંસાર નામે અતિ સિંધુ મત્ત, પોતે થયો તે તરવા પ્રવૃત્ત. ૪૧
- ન દુર્નિમિત્તો બનિયાં જરાયે, પદે પદે નીર-તૃણા ધણાંયે.
તે જીવ-હિંસા-વણુ તેથી દુર્ગમ, છતાં થયો છે અનુકૂળ માર્ગ. ૪૨
- સેવા કરે તીર્થ સમગ્ર જેની, રૂંધે ગુફા સિદ્ધ અનંક જેની;
અનંત રત્નો ઉભરાય જેમાં, ગ્રામં જીવે જીવ જગ્યામાં મજેમાં. ૪૩
- ઊંઝાં ઘુ-લોકે ભટકાય શુંગ, વિસ્તારી પાદો પરશે દિશાંગ;
તજેથકી ભૂતળને અડે તે, કાંતિથી અંતઃકરણો હરે તે. ૪૪
- કવચિત્ નદી કાંચન-કાંતિ-યુક્ત, કવચિત્ નદો જ્યાં નૃપહંસ^૨ મત્ત;
કવચિત્ ^૩દુલીલા ^૪જીજ્ઞાસુનાં^૫, કવચિત્ ધરે ધાતુ પ્રકાર નાના. ૪૫

૧. મૂળમાં રીણાગધ્વજાવિતાનિ છે તેનો અર્થ પર્વતમાંનાં મંદિરોના અલ્પ આલતા ધ્વજે રક્ષા કરેલાં એવો થાય પણ તેમાં ગ લઘુ જોયે તેનો ગુરુ છે. કાં. એ રીણાશુગવીજિતાનિ પાઠ કદ્યો છે પણ તેમાં વિજિ-ત્વનિને માટે એકલા વાયુ કરતાં રીણધ્વજ વીજિતાનિ એમ પાઠ કદ્યવો ઠીક લાગે છે. તો પછી લાપાંતરમાં પણ “અલ્પધ્વજ વાયુ વાય” એમ પાઠ રાખવો. ૨-૩. મંત્રી. ૪. શત્રુજય. ૫. વિપમ માર્ગ છતાં. ૬. રાજહંસ. ૭. ગ્રામ. ૮. તે વાળાં.

બેઠેલ નિસ્તોય^૧ પયોદ પહાને, મંત્રીશરે તે સિતવલ્લનાને;
 સમાધિથી શું સ્થિર અંત્ર એવો, જેયો ગિરિને મુનિ-વર્ધ જેવો. ૪૬
 પ્રકુલ્લ-વલ્લી-કુસુમો-વિશે જે, સતા અલ્પિ^૨-નેત્ર સમાન છે તે;
 એ લોચને શું વન-દેવી જ્યાંનાં^૩, તે^૪ આવતાને નિરખે મળનાં. ૪૭
 શોભે તળાવો ભર પંકજેથી, વનો હલંતા નવ-પલ્લવોથી;
 તે દે ઉનાળાચક્રી તાપિતોને, આનંદ મધર્વ-વધૂ-જનોને. ૪૮
 રહોય જે અદ્રિ સમુદ્ર પાશે, વીંટયો કટી-મેખલ મેઘરાશે;
 તેથીજ તેને અહિનેત્રવાન^૫, મંથાદ્રિ કેરા ગુરભાઈ માનું. ૪૯
 ગુફા-ગુહોમાં મણિ-દીપ છે જ્યાં, થાકી રતાંતે સુર-નાચ્ય રે' ત્યાં;
 ફેલાવી પંખા તણી રેણું ત્યાંના, તેને કરે વાયુ સુખી નિશાના. ૫૦
 ખ^૬ ચાટતા અદ્રિ-શિરે ત્યહાંને, બેઠેલ ધોળા ધન-ટુંદ પહાને;
 પ્રચાર ભાળી કળિ-દુષ્ટનો ને, જ્યાં કાટમાં ધર્મ નિરાંતથી રે'. ૫૧
 સુંદરો ઉછાળી કરીયે^૭ ઉછાળ્યા, મોતીની શોભા ધરવાજ-વાળા;
 વિભૂષણો દિર-મુખનાંજ જે છે, જ્યાં નિલ પાણી-કણુ ગિજળે છે. ૫૨
 જ્યાં રાત્રિમાં છત્ર-સમાન પાશે, તણાં તરેમાં ભગણો પ્રકાશે.
 શંકા પમાડે, દુમ-પુષ્પકેરી, સિદ્ધોની મુઘા-વધ્ને ધણેરી. ૫૩
 ગિરિ-શિરે બેઠેલ પાન-ટોળે, ગાયેલ-ગીતે મૃગ રૂઘું ખોળે;

૧. પાણી વગરના મેઘ ધોળા હોય. ૨. ભમરો. ૩. જે પર્વતમાંનાં. ૪. તે મંત્રી આવે છે તેને. ૫. સર્પ=વાસુકિના નેત્રાવાળો મંદરાચળ. ૬. આકાશ. તેને ચાટવું (આ એક કવિની ધાટી છે) એવું ગિરિનું મથાળું તેમાં. ૭. હા-થીયે સુંદરવડે' ગિજળેલા પાણીના કણ. તે મોતી જેવા દેખાય છે. ૮. આ આખા શ્લોકનો મૂળાનુસાર એવો ભાવ છે કે, રાત્રે પર્વતને મથાળે બેઠેલું પાન કરનાર ટોળું તેણે ગાયેલા ગીતવડે (ઉત્સુક બની જવાથી) ખોળીમાં (જેનું) મૃગ પકડાઈ ગયું તેથી ચંદ્ર પણ રંધાઈ રહ્યો તેથી હવે તેઓ સ્ત્રીના હાથમાં આવવા યોગ્ય થઈ ગયો. જેમ એક ગાય પકડાતી ન હોય તેવું વાઝડું પકડીને જ્યારે ચાલવા માંડ્યે ત્યારે તે ગાય પોતાની મેજે ચાલી આવે. લોકોમાં પણ કહેવત છે કે ફલાણો તો હવે મહારા હાથમાં આવી ગયો છે.

રાતે સ્વોયને કરે ચંદ્ર સેથી, આવી ગયા યોગ્ય ક્ષેત્રો મળેથી. ૫૪
 આ શૈલમાં મુદ્રા થયેલ પ્રાણી, જાણે વને સિદ્ધ વધુય શાણી;
 પાકા મુખેના કુળની સમાપ્ત્યા, જોડ્યાથી છે પાપટ એમ જાણ્યા. ૫૫
 એવું તથી જ્યાં વન કે નજેમાં, નાચે શિખી દાયક ખીત સ્ત્રેમાં;
 કંપે રથાં જે નિજ-શીલતાયે, એવાં સરે છે સંહિ શૈલ મહાયે. ૫૬
 જે શૈલમાં પ્રહ-સરેજ-સારે, ભર્યાં સરે છે બહુ સર્વ-પાસે;
 ધ્વનિ નવા-મેઘનોં સુશ્રુતાયે, હસો મને માત્સને ન રહાયે. ૫૭
 દિનાધિનાથે તમ કાંડ્યું આગે, અસ્તસ્થ-તારેશથી પહીતું લાગે;
 જેની ગુફામાં રહો આશરે લે, આશ્રો મહાભાજ ગરીબને દે. ૫૮
 મનો હરતાં ફળ પુષ્પ ધારે, જ્યાંનાં દુઃખો નિત્ય ભલે પ્રકારે;
 મ્હોટાનોં સેવા આત લક્ષ્મ જે છે, તેને અવસ્યં સુસમૃદ્ધિ દે છે. ૫૯
 શ્રી નેમિનાથાખ્ય-છનેશ્વરે જે, પવિત્ર કાષ્ઠા ગિરિ છંદ્ર છે જે;
 પામ્યા સહસ્રાધિક હિસર શુદ્ધિ, સ્વાભાવિકાં તથા વૈર-શુદ્ધિ. ૬૦
 તે^૩ ગોત્રમાં મુખ્ય ધરે લખાને^૪, સદ્-શબ્દો^૫ ધરી ઉચ્ચતાને;
 શ્રી વસ્તુપાસે કમલાદય^૬ કુલ્ય, ચંદ્રના ગિરીરે લહિ આભતુલ્ય. ૬૧
 થાકેલ છોડ્યા ત્ર્ય વાંસરેથી, ચંદ્રના જનો ઉચ્ચ ગિરીરે તેથી;
 ગાડી રહી હેઠલ તે જનોની, છે સદ્ગતિ^૭ નદૈ ત્ર્ય^૮ વર્ણવોની. ૬૨
 ન માત્ર તે શૈલ-શિરે રહ્યાજ, સમાનમાનીય^{૧૦} તજે ધર્યાજ;
 તે શુદ્ધ-શુદ્ધ કરવા અધ્યાજ, સંસારને^{૧૧} આદર^{૧૨} છે કોધાજ. ૬૩

૧. અસ્તાચળ ઉપર આવેલા ચંદ્રથી. ૨. હિંસક પ્રાણીઓ. ૩. ગિરિ-
 તાર. ૪. પર્વતમાં અને કુળમાં. ૫. પૃથ્વી અને શાંતિને. ૬. વાંસ-અને વંશ.
 ૭. પ્રાણી અથવા કમળ. (ક્ષીરપુષ્કરમેઘપુષ્પકમલાન્યાપઃ પયઃપાથસી
 (હૈમ) તૈથિ યુક્ત છે ખાઈઓ જેની તથા લક્ષ્મી=સમૃદ્ધિ તેણે યુક્ત અને
 સારા કુળવાળો. ૮. સારી ગતિ=આલ્ય અને સારું ફળ. ૯. બળદ અને
 ધર્મ. ૧૦. સરખા પ્રમાણવાળા=ખરોખરીયાને. જ્યારે કોઈ સરખા માપવાળા
 એ જણે જાણે રહતા હોય સારે ખીન્ને હેલાથી હેલાજ રહે. ૧૧. સં=સ-
 ગ્મા. સાર=ખજવાળો. ૧૨. આરંભ.

અમાનુષી તેજવડે દિશાને, પ્રકાશતા નેમિ-સુનામના જે;
 છનેન્દ્રને તેજ જનેન્દ્ર મંત્રી, અતુલ્યને જોઈ રહ્યા જ અત્ર. ૬૪
 પાત્રે-પ્રદાતા સચિવે ન્હારી^૧, તીર્થોદ્ધે તે કરતીર્થ ધારી^૨;
 કૃષ્ણાગરે ચંદ્રનનો સુલેપ, કરી પખાળ્યો નિજ-પાપ-લેપ. ૬૫
 પુષ્પો ધણું ને વસનો ન યોગ્યાં, પવિત્ર પત્રો અશનો ન છોડ્યાં;
 સ્ત્રી-નૃત્યને ચિત્ત-હરાં સુગાનો, પૂજન કરી એમ ઈર્ષી સુદાનો. ૬૬
 ને દેવના પૂજન-વખત ઝાઝું, કર્પૂર ફેલી રહ્યું સર્વ બાળુ;
 તેણું કર્યો એક ગિરિ સુગંધી, આણું યશે કીધ દિશાજ સંધી. ૬૭
 શ્રી નેમિના મંદિર રૂપ રૂમ^૩, કર્પૂર-કૃષ્ણાગર ધૂપ-ધૂમે;
 ભાગી જતો એ કાગિ-કાગ ત્યાર, થતો હવો ત્યાં મશકાનુસાર. ૬૮
 ધૂમો કર્યો વીસર્યું રાજ-કાજ, રહ્યા ધણા ને દિવસો ત્યહાંજ;
 અસક્ત^૪ છતાં મન^૫ ઇષ્ટ અર્થે^૬, આસક્ત તે કાગ જતો ન વર્તે. ૬૯
 જે તે તૂર્ત-શુદ્ધિ શશિ-કીર્તિવંતા, મંત્રીશ ચંદ્ર પ્રભને નમંતા;

૧. ન્હારાવી. ૨. કરતીર્થધારી=જેના હાથમાં તીર્થ છે એવા અથવા કર અને તીર્થ (એ શબ્દ) ને ધારણ કરનાર=તીર્થકર તેને. ૩. ખંડ. શુ-જરાતી ભાષામાં ચાલતી અન્ય ભાષાના શબ્દો મિશ્ર થતા જાય છે એ દેખા-ડવા આ રૂમ શબ્દ પ્રાસમાં પેસી ગયો તેથી રહેવા દીધો છે. ૪. મંચર પાણુ ધૂવાડાથી ભાગી જાય છે. ૫. કાથવટે કહે છે કે આંબી “ વિપ્લેખાં ” કે એવું બીજું કંઈ સ્પષ્ટિકરણાર્થ પદ અપાલત કરવું હીક છે, તે હીક લાગે છે. ૬. વર્તેના કર્તા. ૭. તે પ્રયુત્પન્ન ભૂતિ અને ચંદ્ર સરખી કીર્તિવાળા મંત્રીશ, પ્રભાસ આપ્યા અને ત્યાં ચંદ્રપ્રભને નમ્યા. તે વખતે વખાણ કરતાં જેની ડોક ડોલે છે (માથું ધુણાવે છે) એવા સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ તેને જોયાં ૮. પ્ર-ભાસમાં તે વખતે તે નામના તીર્થકરનું દેવળ હશે. કાં માં ચંદ્રપ્રમુ લખ્યું છે તે ખોટું છે; કેમકે જૈનોના ૮ મા તીર્થકરનું ચંદ્રપ્રમ (ચંદ્રસ્યપ્રમાદવ પ્રમાયસ્ય (શ. ચિ.) એવું નામ છે, અને તેનું પાટણમાં હાલ પણ દેવળ છે તે ચંદ્રપ્રભજ કહેવાય છે. વલભીથી પાટણમાં વલભીભગ વખતે આવ્યા છે

પ્રભાસમાં સૌરહી-લોક-ટોળે, ભાગ્યા વખાણ્યા તવ લોક હોયે. ૭૦

૧આ તીર્થમાં ભક્તિર્થો નામો માથ, પ્રસિદ્ધ પૂજ્યા ભવ સૌમનાથ;
સપત્ર-પુષ્પાંજલિયેજ સ્વાર્થ, જળાંજળિ દીધો રુપનર્ભવાર્થ. ૭૧

૩શિવે વપ્ર જે સ્મર-આળનાર, સંકેશ લોકેશની કંધરાળ.
દુર્ગધિ એ સ્વાંગ સુગંધિ કીધું, જે મંત્રિયે કપૂર ધૂપ દીધું. ૭૨

ખરા કર્યા છે ગુર-આધ જાણે, તે દેશ-પવાસી મનુ જ્ઞેનો^૧ તેણ;
સુવાસિનીના વદનાજ મધ્ય, ધરી દીધી સ્વસ્તુતિ હંસો સદ્ય. ૭૩

એણે સ્વને^૭ નમો હનેશ પદારવિંદ, કીધા કૃતાર્થ વર્ણો^૮ દાનર્થો અર્થિ-ત્રંદ;
મંત્રી નિમંત્રિત જનોનો સહ પ્રકર્ષે, જવા રગ્ન પ્રભુનો લે નિજ ઘેર હર્ષે. ૭૪

આ નાથનો હાણુ વિયોગ પિતાનો જેમ,
હોં હું અશક્ત ખમવા મન ધારો એમ;
તેથી પવિત્ર નિજ-ચિત્ત-વિશેજ ધાડ્યા,
મંત્રીશ્વરે હનપ્રભુ, પડ્યો ત્યાર્થો આડ્યા. ૭૫

પાછા પછીજ વળતા નૃપ-મંત્રિરાજ,
તેને સહર્ષ પ્રતિ-માર્ગ વધુ-સમાજ;
અદૃષ્ટ-વત શતશ જ્ઞેયલનેય જ્ઞેયે,
નેત્રોનો તૃપ્તિ પ્રિય-દર્શનમાં ન હોયે. ૭૬

૧. પ્રભાસ. ૨. ભવને પૂજી ભવનેજ જળાંજળિ દીધી એ વિરોધાભાસ છે. જળાંજળિ=તિલાંજળિ. મરણુ વખતે નાહી નાંખીને દેવાય છે તે. અર્થાત્ પૂજનનું ફળ પુનર્જન્મ-ભાલાવ=મોક્ષ પામવાનું મળ્યું. ૩. કામદેવને બાળ્યો તેના ધૂવાસથી અંને રાવણે વખતો વખત કમળપૂજી કીધી તેના વાળ અંને લોહી વગેરેના લેપથી થયેલા પોતાના દુર્ગંધિ શરીરને શિવે, મંત્રિયે ધરેલા કપૂરના ધૂપની સુગંધથી સુગંધી કર્યું એમ યોજના છે. ૪. ધર્યું. ૫. સૌરાષ્ટ્ર. ૬. સુવાસિની સાથે સંબંધ છે. ૭. પોતાને, કીધાની સાથે અન્વય છે. ૮. કૃતાર્થ કીધો. ૯. સંકેદો વાર જોયા છે તોપણ ન દીક્ષા હોય એમ.

આવીને સ્વ-પુરે^૧ પુરંદર^૨-સમા સ્વ-સ્વામિના પાદમાં,
 હેમ હેમ પધારો આશ્રય નિજે^૩ વ્યાપારિ સ્વામી નમ્યા;
 સત્કારી જન^૪ સંઘનાં કૃતિ^૫-વિદે પ્રેયાં સ્વદેશો પ્રતિ,
 આરંભેલો ક્રિયાનો સિદ્ધિ કૃતિની થાયેજ વિદિના મટી. ૭૭
 દૂરો પુષ્પ ફલાક્ષતો થકોં લયાં પાત્રો ધરીને કરે,
 જેને મંગળ^૬ પ્રેમો-તોડનો પ્રિયા હોયે લયાં આચરે;
 બંદી-પ્રોક્ત યશો ઘણા^૭ સ્વ સુભૂતાં શ્રી વસ્તુપાલાવહય,
 દાને મુક્ત-કરાળજ કર્ણનો પદ્યે^૮ ઝાઝા દો પામે જય. ૭૮
 શ્રીમત્સંવત આગણીશ શતને બાસડું તે કાપરે,
 માસે^૯ દાહ્યુનની અમાસ તિથિયે વારે રનેગી પરે;
 કાતિ-કૌમુદી ગુર્જરેશ્વર-ગુરે સોમેશ્વરે જે ક્યું,
 કાવ્ય શ્રી ગુર્જરાતીમાં ક્યું સમ-તોડી સુપદ્યે લયું. ૭૯
 સુત શ્રીહરિદત્ત વૃદ્ધનગરી શ્રીનાગર-બ્રાહ્મણ.
 તેનો વક્ષલજ સુત પ્રથમ જે આચાર્ય નામે પાણુ;
 વનાકિયલર ગૂજરાતી શુભ જે સોસાઈટી તે તણી,
 આજાથી કૃતિ પૂર્ણ ઈશ્વરનો આ કાધી કૃપાથી ઘણી. ૮૦

પ્રતિશ્રી ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત શ્રી સોમેશ્વરદેવ વિરચિત કીર્તિકૌમુદી
 નામના મહા કાવ્યના આચાર્ય વક્ષલજ હરિદત્ત કૃત
 સમ-તોડી ગુર્જર ભાષાંતરમાં યાત્રા સમાગમન
 નામે નવમો સર્ગ સમાપ્ત.
 તદંતે શ્રી કીર્તિકૌમુદી કાવ્ય સમાપ્ત.

૧. ઈન્દ્ર. ૨. સંઘના જનનો સત્કાર કરીને. ૩. કાર્યકુશળ તેણે. ૪. આ-
 ચરેનું કર્મ છે. ૫. આંહી બધી મૂળ પ્રતમાં ૩ અક્ષર ગયા છે તે કાઠ એ
 રફીતાનિ કહાયું છે. ૬. હારી પાસેની પ્રતમાં એ ૩ અક્ષર ગયા છે ત્યાં
 મંત્રીસ્વીય એમ સુધાર્યું છે.

આ કાવ્યમાં આવેલા છંદ વિષે ખુલાસો.

અનુષ્ટુપ્ છંદ.

આ આખા કાવ્યમાં આ છંદના ૪૧૯ અને તેમાં ભાષાંતરના મંગળા-ચરણના ૨ શ્લોક મળી કુલ ૪૨૧ શ્લોક છે. તે-૧ લા સર્ગમાં-શ્લોક ૧ થી ૭૬ સુધી, ૨ જ્ઞમાં ૧ થી ૮૧ સુધી, ૩ જ્ઞમાં ૧ થી ૫૦ સુધી, ૪ થામાં ૧ થી ૪૧ સુધી, ૫ મામાં ૧ થી ૬૨ સુધી, ૭ મામાં ૧ થી ૫૩ સુધી, અને ૮ મામાં ૧ થી ૫૬ સુધી.

અનુષ્ટુપ્ છંદ આઠ અક્ષરના ચાર પાદવાળો છે, અને ૮ અક્ષરના ૨૫૬ ભેદ થાય છે. પણ તે બધાં વપરાતા નથી. જે વપરાય છે તેમાંના કેટલાકનાં વક્રા, પથ્યા વક્રા, વિપરીત પથ્યા, ચપળા, યુગ્મવિપુલા, ભાવિપુલા, રવિપુલા, અને તવિપુલા ઇત્યાદિ નામો છે. તે જુદા જુદા સ્થળે ગુરુ લઘુના નિવેશને લીધે જુદાં જુદાં નામ રાખ્યાં છે; પણ તે બધું કુઠકુટીયું કામ છે તેથી અનુષ્ટુપ્ છંદનું જગજગદ્દર જે શ્લોક નામ સામાન્ય છે તેના લક્ષણથી ચત્તારી લેવાશે. તે લક્ષણ કાળીદાસે આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

શ્લોકેષ્ટં ગુરુ જ્ઞેયં, સર્વત્ર લઘુ પંચમં. ॥

દ્વિચતુઃપાદયોર્હસ્વં, સપ્તમં દીર્ઘ મન્યયોઃ. ॥

અથવા

પંચમં લઘુ સર્વત્ર, સપ્તમં દ્વિચતુર્યયોઃ. ॥

ગુરુ ષ્ટં ચ પાદાનાં, શ્લેષઘ્ઞાનિયમોમતઃ. ॥

ભાવાર્થ કે—શ્લોકમાં ચારે પાદમાં છટ્ટો અક્ષર ગુરુ અને પાંચમો અક્ષર લઘુ જ્ઞેય. તેમ સાતમાં અક્ષર બીજન અને ૪ થા પાદમાં લઘુ અને પહેલા તથા ૩ જ્ઞ પાદમાં ગુરુ જ્ઞેય. બાકીના અક્ષરોમાં નિયમની જરૂર નથી. જ્ઞે કે આમાં નિયમની જરૂર નથી એમ કહ્યું છે તોપણ તેમાં બીજ્ઞ, ત્રીજ્ઞ અને ચોથો એ ત્રણ અક્ષરમાં ને ગણુ (૩૩ ત્રણ લઘુ) કે સગણુ (૩૬) ન આવવો જ્ઞેય. ઇત્યાદિ વિશેષ નિયમો છે ખરા. ઉપર-ગણાવેલાં નામવાળાંમાંના

છેલા ત્રણ મેદવાળામાં બધા પાદમાં પાંચમે ગુરૂ અને છેલા મેદમાં બધામાં સાતમે લઘુ આવે છે. પણ એવા કર્ણ-કુટુંબ હોય ત્રણે ભાગે વપરાશમાં આવતા નથી; પણ ૪ થી અક્ષર ગુરૂ હોય તો પાંચમે પણ ગુરૂ આવે અને ત્યાં છઠ્ઠે લઘુ આવે ઇત્યાદિ ભેદો ધ્યાનમાં આવે છે તેથી મુખ્ય અને સામાન્ય લક્ષણ ઉપરના શ્લોકવાળું ગણાય છે.

ઇંદ્રવજ્ર છંદ.

આ છંદના આ કાવ્યમાં કુલ ૪૧ શ્લોક છે જેમાં-પહેલા સર્ગમાં ૫૭ મો ૧; બીજામાં ૯૦, ૯૧, ૧૦૦, ૧૦૧, અને ૧૦૨, એમ ૫; છઠ્ઠામાં- ૭, ૧૯, ૨૧, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૩૦, ૩૨, ૩૬, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૪૯, ૫૨, અને ૫૩ મો એમ ૧૭; સાતમાં-૫૭, ૫૮ એમ ૨; અને નવમાં ૭, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૧, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૮, ૪૧, ૫૫, ૫૬ અને ૬૭ એમ ૧૬ મળીને છે. તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:—

સ્વાર્ધિવજ્ર યદિ તૌ જગૌ ગઃ

અર્થ ૨૫૪ છે.

ડ ડ ૧, ડ ડ ૧, ૧ ડ ૧, ડ ડ

ત ત જ ગ ગ

ઉપજતિ છંદ.

આ છંદના કુલ ૧૨૯ શ્લોક છે. અને તે પહેલામાં ૭૮ મો ૧; બીજામાં ૮૨ થી ૮૯ સુધીના ૮; ૯૨ થી ૯૯ સુધીના ૮; અને ૧૦૩ મો એમ ૧૭; છઠ્ઠામાં ૧ થી ૬ સુધીના ૬; ૮ થી ૧૧ સુધીના ૪; ૧૩ થી ૧૮ સુધીના ૬; ૨૦, ૨૩, ૨૪, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૭, ૩૪, ૩૫ અને ૩૮ સુધીના ૧૧; ૪૨ થી ૪૬ સુધીના ૫; અને ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૫૪ અને ૫૫ એમ ૫; એમ કુલ ૩૭; સાતમાં-૫૪, ૫૫, ૫૬ અને ૫૯ થી ૭૨ સુધી એમ ૧૭, અને ૭૫ તથા ૭૭ મો એમ ૧૯; અને ૮ માં ૧ થી ૬ સુધી ૬; ૮ થી ૧૨ સુધી ૫; ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૨૦, એમ ૪; ૨૨ થી ૨૬ સુધીના ૫; ૨૮, ૨૯, ૩૪ થી ૩૭ સુધી એમ ૬; ૩૯, ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૪૪ એમ ૫; ૪૬ થી ૫૪ સુધીના ૯; ૫૭ થી ૬૩ સુધીના ૭; ૬૫, ૬૬, અને ૬૮ થી ૭૩ સુધીના એમ ૮; કુલ ૫૫; એમ કુલ એકંદર ૧૨૯ છે. તેનું લક્ષણ:—

અનંતરોદીરિતલક્ષ્મભાજૌ, પાદૌ યદીયાવૃપજાતયસ્તાઃ

। S । S । । S । S ।

એટલે ઈંદ્રવજ્ર અને ઉપેંદ્રવજ્ર (લક્ષણુ આગળ આવશે) ના બંને (અથવા ૧, ૩ અથવા ૩, ૧) પાદ સેનભેગ આવે તે ઉપવનતિ કહેવાય.

પુષ્પિતાગ્રા.

આ છંદના આમાં કુલ ૧૮ શ્લોક છે. તે-હેલામાં ૭૯ મો ૧; ત્રીજામાં પણ ૭૯ મો ૧; ચોથામાં ૯૧ મો ૧; સાતમાં ૭૬, ૮૦, ૮૧ એમ ૩; આઠમાં ૫૭ થી ૬૮ સુધીના ૧૨ મળીને. તેનું લક્ષણુ:—

અયુજિ નયુગરેફતો યકારો, યુજિ ચ નજૌ જરગાશ્ચ પુષ્પિતાગ્રા ॥

। । ।, । । ।, S । S, । S S, । । ।, । S ।, । S ।, S । S, S

ન ન ર ય ન જ જ ર ગ

એટલે એકા (૧-૩) પાદમાં નગણુ, બે જગણુ, રગણુ, અને ૧ ગુરુ આવે, અને એકા (૨-૪) પાદમાં નગણુ, ૨ જગણુ, રગણુ અને ૧ ગુરુ આવે.

માલિની છંદ.

આ છંદના માત્ર ૨ શ્લોક, તે-હેલામાં ૮૦ મો અને ૩ જામાં ૭૮ મો છે. તેનું લક્ષણુ:—

નનમયયયુતેયં માલિની ભોગિ લોકૈઃ ॥

। । ।, । । ।, S S S, । S S, । S S,

ન ન મ ય ય

એટલે માલિની છંદમાં ૨ નગણુ, ૧ મગણુ, અને ૨ યગણુ, અને ૮ હ અને ૭ તે યતિ આવે.

શાર્દૂલવિકીરિત.

આ કાવ્યમાં આ છંદના ૯ શ્લોક છે. તેમાં-હેલામાં ૮૧ મો ૧ (છેલા); ચોથામાં ૯૦ મો ૧; સાતમાં ૫૭ ૮૨, ૮૩ મા ૨ (બે છેલા); આઠમાં

૭૧ મો (તે પણ છેલ્લો) અને નવમામાં ૭૭, ૭૮ મા (એ પણ છેલ્લો) એમ ૭ જ. અને ૭૯, ૮૦ મા એમ ૨ લાપાંતરના, એ મળીને ૯ છે. તેનું લક્ષણ:—

સૂર્યાશ્વૈર્યદિ મઃ સર્ગૌ સતતગાઃ શાર્દૂલવિક્રીડિતં ॥

ડ ડ ડ, ૧ ૧ ડ, ૧ ડ ૧, ૧ ૧ ડ, ડ ડ ૧, ડ

મ સ જ સ ત ત ગ

એટલે ૧૨ અને ૭ તે યતિવાળા મગણ, સગણ, જગણ, સગણ, ૨ તગણ અને ૧ ગુરનો શાર્દૂલવિક્રીડિત હોઈ થાય છે.

વસંતતિલકા.

આ છંદના ૨૦ શ્લોક છે જેમાં બીજામાં ૧૦૪ થી ૧૧૪ સુધી ૧૧: ગ્રાથામાં ૮૯ મો ૧; પાંચમામાં ૬૩ થી ૬૭ સુધીના ૫; અને ૬ મામાં ૭૪, ૭૫ અને ૭૬ એમ ૩ મળીને છે. તેનું લક્ષણ:—

ઉક્તા વસંતતિલકા તથજા જગૌ મઃ ॥ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

ડ ડ ૧, ડ ૧ ૧, ૧ ડ ૧, ૧ ડ ૧, ડ ડ

ત મ જ જ ગ ગ

શાલિની.

આ છંદના માત્ર ૪ શ્લોક છે. તે બીજામાં ૧૧૫ મો (છેલ્લો); ત્રીજામાં ૭૪, ૭૫ મા ૨, અને ૮ મામાં ૬૯ મો છે. તેનું લક્ષણ:—

માતૌ ગૌ ચેચ્છાલિની વેદલોકૈઃ ॥

ડ ડ ડ, ડ ડ ૧, ડ ડ ૧, ડ ડ

મ ત ત ગ ગ

એટલે ચારે અને સાતે યતિવાળા મગણ, ૨ તગણ, અને ૨ ગુરનો શાલિની હોઈ છે.

રથાદ્રતા.

આ છંદના ૨૩ શ્લોક છે. તે—ત્રીજા સર્ગમાં ૫૧ થી ૭૩ સુધીના છે. તેનું લક્ષણ:—

(૧૭૪)

રાન્નરા વિહ રયોદિતા લગૌ ॥

ડ | ડ, | | |, ડ | ડ, | ડ

ર ન ર લ ગ

અર્થ ૨૫૯ છે.

વંશસ્થ.

માત્ર ૧ શ્લોક અને તે ૩ જા સર્ગના ૭૬ મો છે. તેનું લક્ષણ—

જતૌ તુ વંશસ્થ મુદીરિતં જરૌ ॥

| ડ |, ડ ડ |, | ડ |, ડ | ડ

જ ત જ ર

અર્થ ૨૫૯ છે.

શિખરિણી.

માત્ર ૧ જ શ્લોક અને તે ૩ જામાં ૭૭ મો છે. તેનું લક્ષણ—

રસૈ હૃદયિણ્ના યમનસભલાગૈઃ શિખરિણી ॥

| ડ ડ, ડ ડ ડ, | | |, | | ડ, ડ | |, | ડ

ય મ ન સં ભ લ ગ

ઃ અને ૧૧ રે યતિ. બાકી અર્થ ૨૫૯ છે.

ઉપૃપૂર્ણ.

આ છંદના ૪૮ શ્લોક છે. તે-ચોથાના ૪૨ થી ૮૮ સુધી ૪૭; અને ૭ માનો ૭૩ મો ૧ છે. તેનું લક્ષણ—

વિષમે સસજા ગગૌ તયાસ્થા દુષપૂર્વાથ સમે સર્ખૌ રયૌ ચેત્ ॥

| | ડ, | | ડ, | ડ |, ડ ડ, | | ડ, ડ | |, ડ | ડ, | ડ ડ,

સ સ જ ગ ગ, સ ભ ર ય

અટકે એકી (૧—૩) પાદમાં ૨ સંગણ, જંગણ; અને ૨ ગુરુ; અને એકી (૨—૪) પાદમાં સંગણ, મંગણ, રંગણ અને યંગણ આવે તો ઉપ-

(૧૬૭)

પૂર્વા અથવા ઉપપૂર્વ છંદ કહેવાય.

હરિણી.

આ છંદનો માત્ર ૧ શ્લોક અને તે ૫ માનો ૬૮ મો છે.
તેનું લક્ષણ:—

નસમરસલગઃ પદ્ધદિયૈરિણી મતા ॥

।।।,।। ૬, ૬ ૬ ૬, ૬। ૬, । ૬

ન સ મ ર સ લ ગ

૬, ૪ અને ૭ તે યતિવાળો હરિણીછંદ છે. બાકી અર્થ સ્પષ્ટ છે. આ છંદ ભણવામાં વિરસ લાગે છે અને જો ૮, ૪, અને ૫ અમ્બ યતિ રાખીને ભણીએ તો કાંઈક યોગમાં આવે છે.

ઉપેન્દ્રવજ્ર.

આ છંદનો પણ ૧ જ શ્લોક છે, અને તે સર્ગ છટ્ટાનો ૧૨ મો છે. તેનું લક્ષણ:—

ઉપેન્દ્રવજ્રા જતજાસ્તતોગૌ ॥

। ૬।, ૬૬ ।, । ૬ ।, ૬ ૬

જ ત જ ગ ગ

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

પ્રહરિણી.

આ છંદના ૫ શ્લોક છે, અને તે—છટ્ટાનો ૫૬ મો; સાતમાનો ૭૮ મો, આઠમાનો ૭૦ મો, અને નવમાનો ૪૫ અને ૬૪ મા છે. તેનું લક્ષણ:—

ત્ર્યાશાભિર્મનજરગાઃ પ્રહરેણીયં ॥

૬ ૬ ૬, । । ।, । ૬ ।, ૬ । ૬, ૬

ન મ જ ર ગ

અટલે ૩ અને ૧૦ મે યતિ. બાકી સ્પષ્ટ છે.

(૧૦૮)

દ્રુતવિલખિત.

આ છંદના ૨ મ્ત્રોક અને તે સાતમાના ૭૪ અને ૭૫ માં છે.
તેનું લક્ષણુ:—

દ્રુતવિલખિતમાહ નભૌ ભરૌ ॥

। । ।, ડ । ।, ડ । ।, ડ । ડ

ન મ મ ર

અર્થ સ્પષ્ટ છે.

આ લાપાંતર સમજાવી છે તથાપિ ઉપદ્રવજા, ઈદ્રવજા અને ઉપ-
નતિ એ મંત્રમેળ થયા છે; અને તે સરખા ઉચ્ચારવાળા હોવાથી એટલી
ચૂટ લીધી છે.

આ. વ. હ.

આ પુસ્તકમાં આવેલાં સ્થળ તથા માણસોનાં ઓળખાણ.

અગસ્ત્ય—સર્ગ ૨ શ્લોક-૨૭. એક પ્રખ્યાત ઋષિ. જેણે સમુદ્રને શાપ્યો હતો. મિત્રાવરુણના વીર્યથી કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર.

અન્ધોદ્ધ—૧-૭૮. હિમાલય ઉપર એ નામનું એક તળાવ છે.

અજ્યેપાળ—૨-૫૨. અજ્યપાળ. કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળનો દીકરો. અણહિલવાડ પાટણનો ૧ રાજા. તે વેદધર્મ ચુસ્ત હતો, અને જેનોને મારતો.

અણહિલપુર. ૧-૪૮. ચાલુક્યવંશની રાજધાની. અણહીલીયા હરવાડ-ને નામે વનરાજે સંવત ૮૦૨ માં વસાવેલું અણહિલવાડ પાટણ. આજ જે ગાયકવાડના તાળામાં સિદ્ધપુર પાટણ કહેવાય છે તે.

અભિનંદ—૧-૨૬. ગાંડ દેશનો એક કવિ. રામચરિત્ર અને કાદંબરી-કથાસારનો કર્તા. (લગભગ ઈ. સ. ૮૩૦-૮૫૦. ઈડીયન એન્ડ્રીકેવરી, એપ્રિલ ૧૮૭૩ પૃ. ૧૦૨)

અજ્યુદયસિંહ—૫-૫૭. વસ્તુપાળ અને શંખની લડાઈમાં મુવેલો. એક યોદ્ધા.

અમરાવતી. ૧-૫૯. ઈંદ્રની નગરી.

અર્ણોરાજ—૨-૬૨. લવણપ્રસાદનો બાપ. તેને કુપારપાળે વ્યાધપક્ષી (વાધેલી=વાધેલ) ની જાગીર આપી હતી. ધાળકાનો વાધેલાવંશનો રાણો. ધવ-લનો દીકરો. વિસ્તાર પ્રતાવનામાં છે.

અર્ણોરાજ—૨-૨૭. બીજે નાગપુરનો રાજા. આનાક (આનુભુ-રાસમા-ળા પૃ. ૧૪૨) આનાક મારે તે નાગોર (અજમેર) નો રાજા અને તેને કુમાર-પાળે હરાવ્યો તેથી તેણે પોતાની દીકરી કુમારપાળને દીધાનું લખ્યું છે.

અવધ—૧-૬૦. અયોધ્યા. આજનું આંઉદ.

આમગોર—૨-૯૭. એ નામનો એક ગોર. કાં માં “કુમારપાળનો જૈન મંત્રી” એમ લખ્યું છે; પણ તે તો ઉદયન પ્રેધાનનો દીકરો વાંછળિયો હતો.

અને આને **સૌવસ્તિક**=પુરોહિત=ગોર લખ્યો છે તેથી બ્રાહ્મણ હોવો જાયે.
વળી પ્રધાનપુત્રનું નામ આગ્રભટ છે અને આનું નામ આમ છે.

ઉજ્જયંત—૫-૩૮. ગિરિનારનું બીજું નામ.

કર્ણ—૨-૧૯ વગેરે. અણહિલવાડ પાટણનો રાજા. બ્રહ્મદેવનો દીકરો.

કાળીદાસ—૧-૧૨, ૨૬. ઉજ્જયણનો પ્રખ્યાત કવિ. ભોજરાજા.

કુંકુણેશ—૨-૬૯. કોકણનો રાજા. (મલ્લિકાર્જુન.)

કુંતસિંહ—૫-૫૯. શંખ તથા વસ્તુપાળની લડાઈમાંનો એક યોદ્ધા.

કુમાર—૨-૮૪, ૧૦૦. સોમશ્વરદેવનો બાપ. લવણપ્રસાદનો ગોર. કુમારગોર.

કુમારદેવી—૩-૨૨. વસ્તુપાળ તેજપાળની મા.

કુમારપાળ—૨-૪૦. અણહિલવાડ પાટણનો પ્રખ્યાત રાજા. સિદ્ધરાજ

પછે ગાદીએ બેસનાર.

ખગાર—૨-૨૫. જુનાગઢનો રાજા. રાણાખગાર ૨ જી. નાંધણનો દીકરો અને રાણકદેવીનો ધણી.

ગુર્જરેશ્વર—૨-૨. ગુજરાતનો ધણી. (રાજા.)

ચંપા—૧-૫૭. ભાગલપુર.

આણકય—૩-૫, ૪૮. એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ જેણે નંદકુળને નિર્મળ કરીને ચંદ્રગુપ્તને પાટલીપુત્રનો રાજા બનાવ્યો. તેનું બીજું નામ કૌટિલ્ય વાત્સ્યાયન પણ હતું. આણકય નીતિશાસ્ત્રકર્તા.

આમુંડરાજ—૨-૬. અણહિલવાડ પાટણનો રાજા. મળરાજનો દીકરો.

આહુમાન—૧-૨૮. (પાદમાં). ચવાણ (ચુવાણ) નું સંસ્કૃત. તે આંહી આણકયને બદલે મુકયું છે.

ચેદી—૨-૧૦૦ ચેદી દેશ, અથવા ચુદેલખંડ.

ચૌહુકય—૨-૧. પાટણના રાજાઓના વંશનું નામ.

જગજગપન—૨-૧૧. વલ્લભરાજનું બીજું નામ.

જગદેવ—૨-૯૯. ધારાનગરીનો પરમારવંશનો બહાદુર કુમાર કે જે પાલે ગાદીએ આવવા પહેલાં અણહિલવાડના સિદ્ધરાજ (જયસિંહ) ને ત્યાં

નાકરીમાં હતો. સિદ્ધરાજનો જન્માર્ધ. કિદયાદિલનો પુત્ર. કંદેશના લાખાકુલા-
ણીના પાણુ જન્માર્ધ હતો. (રા. મા. ૫. ૧૪૩.)

જાંગલિ—૨-૪૬, ૫૩. જાંગલ=કુરુદેશની પાસેનો દેશ. (ભીસ્તવાળા
પ્રદેશ પાસેનો દેશ.) તેથીજ કુરુજાંગળ કહેવાય છે. કાં એક પ્રબળ છે
એમ અનુમાને છે.

તમ્બી—૪-૫૦. સુરત પાસેની ભાષીતી નદી.

ત્રિપુરી—૧-૫૮. તેવર. જળપુત્રની પાસે શિવે મારેલા એક દૈત્ય (ત્રિપુ-
રાસુર) ની રાજધાની. એક કલ્પિત ગામ.

દુર્લભરાજ—૨-૧૨. આણહિલવાડ પાટણનો રાજા. વસંતરાજનો નાનેરો ભાઈ.

ધનપાળ—૧-૧૬. ઋષભ પંચાશિકા તથા પાયલચ્છીનો કર્તા. વિશા-
ળાનગરીના સર્વદેવ. આઘણુનો પુત્ર. લગ્નલગ્ન ઈ. સ. ૯૭૦ (વધુ મારે પ્રબંધ-
ચિંતામણિ સર્ગ ૨ માં જોવું.)

ધારા—૧-૫૮, ૨-૧૭, ૩૧, ૩૩. માળવાની રાજધાની. આજણું ધાર.

નકુલ—૨-૬૯. ધ્રિનપુર પાસેનું નાડેલ. (કાશ્મીરના રસ્તામાં છે.)

નંદ—૩-૪૮ (ની નોટ) પ્રાટલિપુત્રનો યોગાનંદ નામનો રાજા તથા
તેના સુમ્રાધ્યનંદાદિ ૮ પુત્ર મળીને ૯ નંદ કહેવાય છે. તેઓને આણુક્યે મ-
રાખ્યા હતા. **નવતંદાનઘ્નિજઃ કશ્ચિત્પ્રપન્નાનુદ્ધરિષ્યતિ** (ભા. ૬. સ્કં. અ.
૧ શ્લો. ૪). **પ્રપન્ન** એટલે વિશ્વસ્ત અને **અનુદ્ધરિષ્યતિ** એટલે સમૂળ ઉપાડી
નાંખશે. (શ્રીધર.)

નરચંદ્ર—૧-૨૨. એક જૈન સાધુ. વસ્તુપાળની મા કુમારદંવીના પિયરનો ગૌર.

નરવર્મ—૨-૩૨. માળવાની ધારાનગરીનો રાજા. યશોવર્માનો આપ.

નીલકંઠ—૧-૧૯. ઘણું કરીને તે એક જૈન કવિ હતો.

પંપા—૧-૭૮. મધરાસમાંનું એક તળાવ. રામાયણનું પંપાસર.

પરમાર—૨-૩૦. ક્ષત્રિયોની એક જાત. પોવર. (પવાર). આની ઉત્પત્તિ
માટે આણુ ઉપરના એક લેખમાં લખ્યું છે કે—

શ્રેયઃ શ્રેષ્ઠવસિષ્ઠહોમહુતમુકુંડાન્મૃતંડાત્મજ

પ્રયોતાધિકદેવદીધિતિભરઃ કોપ્યાવિરાસીન્નરઃ ॥

તંમત્વા પરમારણૈકરસિકં સવ્યાજહાર શ્રુતે

રાધારઃ પરમાર इत्यजनि तन्नामाथ तस्यान्वयः ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—વસિષ્ઠના હોમ-કુંડમાંથી સૂર્યનાથી વધુ પ્રકાશવાન કોક પુરુષ પ્રગટ થયો તેને શત્રુઓને મારવામાં એક રસિક માનીને વેદના આધાર એવા એ ઋષિયે આ પરમાર ઉત્પન્ન થયો એમ કહ્યું તેનો વંશ એ નામથી આવ્યો.

પૃથુ—૨-૪૧. પ્રખ્યાત પૃથુરાજ. વેનના દીકરો. આણે પૃથીને દોહી તેથી તેનું નામ પૃથ્વી પડ્યું.

પ્રતાપમદ્ધી—૨-૪૮. એક રાંઠાડ કુંવર (કુમારપાળનો દૌહિત્ર ? કુમાર-પાળચરિત્ર પૃ. ૨૨૫)

પ્રભાસ—૯-૭૦. પ્રભાસપાટણ.

પ્રલ્હાદન—૧-૨૦-૨૧. પ્રલ્હાદનદેવ. આણના પરમાર રાજા યશોધવલનેદ બાળે પુત્ર. (આણના લેખના શ્લો. ૩૮-૩૯)

બકપાટક—મહોળા અથવા મહોળક અને આ સરખાં લાગે છે.

બદ્ધાલ—૨-૪૮. ઉગ્ગણનો રાજા.

બાબરો—૨-૩૮. જંગલી જાતના લોકોનો કોઈ મુખી. જેને પછેના લખનારાઓ ભૂતનો રાજા કહેતા, અને જેને સિદ્ધરાજે વશ કર્યો હતો. (બર્બરક)

બાર્પ—૨-૩. આને બારપ અને દારપ પણ લખે છે. કલ્યાણના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ. આ શ્લોકમાં તેને લાટ રાજાનો સેનાપતિ વર્ણવ્યો છે. કલ્યાણના રાજાએ લીધેલો મુલક ગુજરાતના દક્ષિણ સુધી છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખ્યાથી આ બે મતનું સમાધાન થાય છે. તૈલપ રાજાને તૈલંગણ દેશનો રાજા પણ લખ્યો છે. (પ્ર. ચ.)

બ્રહ્મપુરી—૪-૩૪. બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલું ગામ કે મહેલો કે ત્ર. વસ્તુપાલે વસાવેલો ખંભાતનો એક મહેલો.

ભીમ—૨-૧૫. અણહિલવાડ પત્તનનો રાજા ૨ જી. ૨-૫૯, ૬૦ ભોળો ભીમ. ૩ જી. ૨-૬૦ ભીમસેન.

ભુવનપાળ—૫-૧૬, ૪૩. શંખ-વસ્તુપાળની લડાઈમાં વસ્તુપાળ

તરફનો એક યોદ્ધા, અને તે હડતાં મુઝ્યા. વસ્તુપાળે તેની યાદગીરીમાં એક મંદિર બંધાવ્યું તેનું નામ જીવનપાળ વસહિકા રાખ્યું હતું.

ભોજ—૨-૨૧, ૨-૧૬, ૧૮. ધારાનગરીનો પ્રખ્યાત ભોજ રાજા. જેણે બહુ ઉદાર રીતે વિદ્યાને આશ્રય આપ્યો હતો. ભોજ ઉપનામવાળા તે વંશમાં તે પછીના ઘણા રાજા (ધારાનગરીમાં) થયા છે.

મયૂરવંશ—૨-૩૫. રૂનપુરીનો રાજા. જેના દીકરાએ પાંડવોના ધારા (અશ્વમેધનો) બાંધી આણવાથી કેચવાણો હતો, અને તે જ પ્રસંગે આહાલુરૂપ ધારી આવેલા શ્રીકૃષ્ણના માગવાથી પોતાનું અરધું શરીર આપવાની હા પાડી બેરાવવા માંડ્યું હતું. ઈસાદિ વાત જ. અ. અ. ૪૧-૪૬ માં છે.

મહિલકાવુન—૨-૪૭. ઉત્તર કોક્ષણના સીલારવંશનો ૧૭ મો રાજા હતો. (ઈ. એ. ભાગ ૧૨ પ. ૧૫૦)

મહી—૪-૫૦. ગુજરાતની નદી. કૃષ્ણમદ્ધવાદની દક્ષિણે છે. તે માળવાના દુર્ગરમાંથી નીકળી જીણાવાડા, ખંભાત, વગેરે પાસે થઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મહોબકપતિ—૨-૩૩. મહોબક શહેર બુદેલખંડમાં ચંદેલવંશની રાજધાની છે. ત્યાંનો રાજા મદનવર્મા. જયસિંહ ચઢી આવ્યો તે વખતે તે રાજ્ય કરતો હતો. તેણે પોતાની યાદગીરી મદનસાગર નામનું તળાવ કસાવી કાયમ રાખી છે. (કનીંગહામટ્ટ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળમાં પૃ. ૪૮૫ મે “બુદ્ધનો વખત” એ વિષયમાં જુઓ.) જૈન ગ્રંથકારો તેને એક મોજલા રાજા તરીકે વર્ણવે છે, અને તે પોતાના જીવનનાર જયસિંહને મજુરના જેવો માને છે. (રાજા હોર્ધને દેશ છૂટયાંની મંજુરી ક્યાં કરે છે તેથી.)

માધ—૧-૧૩, ૨૬. “શિશુપાળવધ” મહાકાવ્ય. એના કર્તા માધના નામ ઉપરથી કાવ્યનું નામ પણ એ પડ્યું. માધ કવિ શ્રીમાળ (લિન્નમળ)નો રહીશ આહાલુ હતો. વિશેષ માટે પ્રબંધચિંતામણિ સર્ગ ૨ માં જોવું.

માનસ—તિબેટમાંનું એક મોટું તળાવ, માનસરોવર.

માલવરાજા—૨-૧૦. માળવા દેશનો રાજા.

મિથિલા—૧-૫૭. વિદેહરાજાની રાજધાની. હાલનું તિરહત.

મુંજ—૧-૨૧. ધારાનો રાજા. મોટા ભોજનો કાકો.

મુંજલસુત—૨-૯૭. આને મુંજલસુત પણ લખે છે. અણહિલ-વાડ પાટણનો એક હુશીયાર કારભારી. કર્ણનો કારભારી મુંજલ હતો.

મ્લેચ્છ—૨-૫૮. અંદી તે મુસલમાનો માટે વાપર્યો છે.

યદુ—૪-૫૩, ૬૩, ૬૯. } દક્ષણમાં રહેનારી એક જાત. ય-
યાદવ—૪-૪૭, ૮૨. } દુવંશીઓ (જાદવ.)

યશોવીર—૧-૨૬, ૨૭, ૨૯. વસ્તુપાળનો ભાઈ (આવડાનો કાર-ભારી.) એમ કાંઈ લખે છે, પણ તે જાણાવિપુર (મારવાડમાં શીરોહી તા-બાનું જવાલી ગામ તે) ના રાજા ઉદયસિંહનો ભંડારી અને મંત્રી હતો. (અથવા ભંડારી ઉપનામ હોય) તેને વસ્તુપાલે આણનું દેવળ તૈયાર થયા પછે જોવા બોલાવેલ, અને જાને પરસ્પર મળીને બહુ ખુશી થયા. મંત્રીના પૂછવાથી તેણે દેવળની કેટલીક ખોટા બતાવી હતી એમ પ્રબંધ ૩૦ માં લખ્યું છે. કદિ તે વસ્તુપાળનો મર્યાદ, મંદાળાઈ, ક્ષમાઈ કે પિત્રાઈ ભાઈ થાતો હોય તો હોય.

રામ—૨-૫. દશરથપુત્ર.

રેણુકા—૩-૨૦. પરશુરામની મા. પરશુરામના પિતા જમદગ્નિ કોપી બહુ હતા. એક વખત રેણુકા આશ્રમ પાસેના જળાશયમાં રજા લઈને ન્હાવા ગયાં. ત્યાં ચિત્રરથ રાજા પોતાની સ્ત્રી સહિત જળકીડા કરતો હતો, તે જોવા જરાવાર રોકાણાં. તેથી આશ્રમે મોડાં આવેલાં જોઈ ઋષિને કોપ ચહોયો અને રોકાણનું કારણ પૂછી જાણી ક્રોધિક ક્રોધ ચહોયો. તેથી પોતાના પાંચ દીકરામાંના ૪ ઘેર હતા તેને રેણુકાને મારી નાંખવાની એકેકને આજ્ઞા કરી, તે તેઓએ માતૃવધ પાપથી ડરી ના પાડતાં ચારેને પોતે શાપ દઈ પથર કરી નાંખ્યા. છેવટ પરશુરામ આવ્યા તેણે આજ્ઞા માની માની હથેલી કાપી. પોતાની આજ્ઞા માની તેથી જમદગ્નિએ ખુશી થઈ પરશુરામને વર માગવા કહ્યું. તેણે પોતાના ચારે ભાઈઓ અને મા જીવતાં થાય અને માને વધની વાત યાદ ન રહે અને જમદગ્નિ પોતે હવેથી એવો ક્રોધ મૂકી દે એ વર માગ્યા. ઋષિએ અસ્તુ કહેતાં તે પ્રભાણે થયું; ઉપરાંત પરશુરામને

અજ્ઞેય અને ચિરંજીવી થવાના વર વધુ આપ્યા. (લા. વ. પ. અ. ૧૧૬)

લક્ષ્મદેવ—૪-૮૨ ?

લવણપ્રસાદ—૨-૮૩, ૮૬ વગેરે. ઘોળકાનો રાજા (ગુણોત્ત) મોળા બીમનો પ્રધાન. તેના બાપ અર્જુનરાજને કુમારપાળે વાઘેણની જગીર આપી તેથી વાઘેલા કહેવાણા.

લાખો—૨-૪. લાખો પુલાણી કચ્છના (જમ પુલનો દીકરો) જે પ-શ્ચિમનો બાદશાહ કહેવાતો. એની રાજધાની હર્લકોટ હતી. (ઇ. એ. ડી. ૧૮૭૩ પૃ-૩૩૦) બાજરો લાખે છતો કર્યો કેરાય છે. લાખાની ઉત્પત્તિ અને નાશ માટે મતફેર છે. પ્રબંધચિંતામણિમાં તે પરમાર રાજા કીર્તિરાજની દીકરી કામલતાએ ભૂલથી સ્ત્રીકારાયેલા ફલગોવાળાને પરણી તેનાથી થયાનું અને કપિલકોટના કાષ્ઠા પાસે મરાયાનું અને કા. સ. સં. માં નાગડના કેરાકોટ ગામના રાજા પુલનો દીકરો અને કાઠીયાવાડમાંના આટકોટ ગામ પાસે મરાયાનું લખ્યું છે. જન્મ ઇ. સ. ૮૫૫. મૃત્યુ ૯૭૯ (રા. મા. દા. ૮૮ ની નોટ.) આટકોટ લાખે વસાવ્યું છે. ત્યાં બાજ તેનો પાળીયો છે, લેખ નથી (કા. સ. સં.)

લાટદેવ—૨-૩. ૪-૫૭. લાટ ગુજરાતનો દક્ષિણનો મુલક તેનો રાજા.

લલલરાજ—૨-૬. અણહિલવાડ પાટણનો એક રાજા. ચામુંડરાજનો પુત્ર.

લાલ્મીકિ—૧-૧૦ આદિ કવિ. લાલ્મીકી રામાયણકાર.

લિજયસેન—૧-૨૩. વસ્તુપ્રાપ્તિનો ધર્માચાર્ય, અને આણુ ઉપરની મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરતી વખતે આચાર્ય હતો તે જૈન સાધુ. આને લિજ-યસિંહ પણ લખ્યો છે.

લિદિશા—૧-૫૭ (નોટ) દશાણુદેશની રાજધાની. મેઘદૂતમાં વર્ણન છે.

લિદહણ—૧-૧૭. વિક્રમાંકદેવ ચરિત્રનો કર્તા. ઇ. સ. ૧૦૮૫ માં હતો. તેણે ચારપંચાશિકા ખંડકાવ્ય પણ કર્યું છે.

લીરધવળ—૨-૭૬, ૧૦૬ વગેરે. ઘોળકાનો રાજા. લવણપ્રસાદનો પુત્ર.

લીરશૂદ્રક—૫-૧૫. પૈઠનમાં શાલીવાહન રાજાના વંશજમાં થયેલો

શક્રક નામનો બ્રાહ્મણનો છોકરો. જે મહા બળવાન તથા પરાક્રમી હતો. તેના પરાક્રમની વાત પ્ર. ચ. માં ૧૫ માં સાતવાહન પ્રબંધમાં છે તેમાં જોવું.

શંખ—૪-૭૨, ૫-૪, ૧૦, ૧૭, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૮, ૫૨, ૬૧. ૬૩. સંગ્રામસિંહનું બીજું નામ. વધુ માટે તેમાં જોવું.

શત્રુજય—૮-૨૧. પાલીતાણા પાસેનો સેત્રુજય પર્વત. જૈનોનું મુખ્ય તીર્થ.

શંભર—૨-૨૯. સાંભર, સાભર. શાકંભરી નાગોર અજમેર. મેરુતુંગ સપાદલક્ષ જણાવે છે. અજમેરના રાજા સપાદલક્ષ મળરાજ ઉપરની સહ-ગ્રામ વખતે નવું વસાવેલું શહેર. (રા. મા. પૃ. ૬૩ ની નોટ. પ્ર. ગ્રિ. પૃ. ૭૪)

શુક—૪-૨૮. ન્યાય ઉપર લખનાર. એક સ્મૃતિકાર.

સરયુ—૧-૭૦. અયોધ્યા પાસેની નદી.

સંગ્રામસિંહ—૪-૪૧, ૪૨, ૪૭, ૬૫. શંખનું બીજું નામ. સિં-ધુરાજ જે વડવાનો રાજા હતો તેનો દીકરો. જેણે સૈયદ નામના મુસલમાન વે-પારીનો પક્ષ લઈને વસ્તુપાળ સાથે લડાઈ કરી હતી પણ તે હાર્યો. આ રાજા દક્ષિણના સિંધન સાથે પણ લડ્યો હોય એમ જણાય છે, અને તેનાથી પણ હાર્યો અને કેદ પકડાણો હતો.

સરસ્વતી—૧-૬૦. આણહિલવાડ પાસે થઈને જોતી પ્રખ્યાત સર-સ્વતી નદી.

સામંત—૫-૪૪. શંખ તરફનો એક યોદ્ધા. શંખનો મિત્ર.

સિદ્ધરાજ—૨-૩૮, ૩-૪. સિદ્ધરાજ જયસિંહ. (સધરા જેસંગ) રાણકદેવી વાળો.

સિદ્ધેશ્વર—૪-૭૬. એ નામનું શહેર. ગુજરાતમાંનું સિદ્ધપુર અને આ એક જ હશે.

સિંધુપતિ—૨-૨૬. પશ્ચિમ કાનારા ઉપર વડવા (નામનું મુખ્ય ગામ.) જેની રાજધાની હતી તે રાજાનું નામ.

સરીતા—૩-૧૦૦. વસ્તુપાળની દાદી. અશ્વરાજની મા.

મુભટ—૧-૨૪. એક જૈન કવિ. તેણે દ્વતાંગદ નાટક કર્યું છે.

સોમનાથ—૯-૩૧. કાઠિયાવાડમાં પ્રભાસપાટણમાં પ્રખ્યાત શિવસ્થાન.

૧૨ જ્યોતિર્લિંગમાંનું ૧.

સોમશિંહ—૫-૫૪. એક લડવૈયો.

સોમેશ્વરદેવ—૧-૪૬. કીર્તિકૌમુદી (આ કાવ્ય) નો કર્તા.

સ્તંભતીર્થ—૪-૪. સ્તંભપુર, ખંભાત.

હરિહર—૧-૨૫. સોમેશ્વરદેવનો હરિઃ. રામશતકનો કર્તા. (આ-

ગળ પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર છે.)

હસ્તિના—૧-૬૦. કેટલાક દિલ્લી કહે છે પણ તે ખોટું છે; કેમકે દિલ્લી તો યમુનાકાંઠે છે અને આંહી તો ગંગાકાંઠાનું શહેર જાયે. મળમાં ગજાઘ્રયં ચ મંગેવ એમ છે તે હસ્તિનાને માટે જ છે. ગજાઘ્રય ગજસાઘ્રય, ગજપુર, હાસ્તિન, હસ્તિના, એ બધા પર્વાય છે. પણ તે દિલ્લીને માટે નહીં. આ સ્થળ તો ગંગાકિનારે જ હતું અને ત્યાં નિમિત્તક્ર રાજા (કુરુકુલોત્પન્ન પાંડવવંશીય અસીમ કૃષ્ણ રાજાનો પુત્ર, જનમેજય પછેનો પાંચમો પુરુષ) રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે તે ગંગાના પ્રવાહથી નાશ પામ્યું તેથી તે રાજા કૌશાંબીમાં ગયો. (ભા. પ્રા. ઐ. કોશ પ્ર. ૩૨૨ તથા ૬૬૮) બાળુ શિવપ્રસાદ કહે છે કે હસ્તિનાપુર યુધિષ્ઠિરના ૨૩ મા-પૂર્વજ હસ્તિરાજાએ ગંગાકિનારે વસાવ્યું હતું. જે પ્રયાગથી વાયુમાં ઉપપન્ન મૈત્ર ઉપર હતું. આજ ન્યાં મેરટ છે કે જે દીલ્લીથી ઇશાને ૩૬ મૈલ છે, તેની પાસે હસ્તિના હતું. ન્યાં માત્ર હાલ ૧ દેવળ છે. ગંગા ત્યાંથી પૂર્વમાં ૨૦ માઈલ છે. (દ્વિતીય પ્ર. ભાગ ૫. ૧૧૫.)

હેમસૂરી—૧-૧૮. પ્રખ્યાત હેમાચાર્ય. જેણે કુમારપાળને જૈન ધર્મમાં લીધો, અને જૈનસાહિત્યમાં વધારો કર્યો.



શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પાત્રિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૬	૯	અને નેતિ	અને નેતિ
૧૩	૨	ઘયા	ઘયા
૧૩	૧૮	દા	દયા
૧૪	૨	આર્ણા	આર્ણા
૧૪	૯	વ્યાધ	વ્યાધ
૧૪	૨૦	અર્ણવિ	અર્ણવિ
૧૫	૨૧	જે	જે ૯
૨૩	૧૫	કિલ્લ	કિલ્લા
૨૪	૧૧	કુળજન	કુળજના
૩૧	કિપાત્ય	પૂર્તો	પૂર્તો
૩૨	૧	"	"
૩૩	૭	પુરુષ	પુરુષ
૩૪	૨	રહેજ	રહેજ
૩૪	૫	પુર્વાદા	પૂર્વાદા
૩૪	૨૨	માન્ય	માત્ય
૩૬	૧૭	અર્ણુદાયલે	અર્ણુદાયલે
૫૧	૬ (કેલી)	જેવે	જેવે
૫૨	૪ (,,)	રહડાવે	રહડાવેલે
૧૬	૧૮	અશ્ર	અશ્રુ
૧૭	૬	કુક કુટ	કુકુટ
૨૪, ૩૭	૭, ૧૪	વક	વક
૩૫	૧૦	સદાનદોય	સદાનદોદય
૩૭	૧	યાવનેય	યાવનેય
૪૦	૪ (કેલી)	લિટ	લિટ
૪૨	૨	લઈ	લે
૪૩	૧૨	પડયે	પડયે
૪૪	૧૭	પિવ	પિવ
૪૪	૧૮	પિધારાં	પિ ધારાં
૪૫	૩	રથ	રથ
૪૫	૪ (કેલી)	ચક	ચકુ

૪૬	૧૦	અતિ	અતિ
૪૭	૪	માંડવલ	માંડવલ
૪૭	૫	એટલે	એટલે
૪૭	૫	જયો	જયો
૫૦	૩	સહજવે	સહજવે
૫૧	૧૪	ન્યાયી તે	ન્યાયી છ તે
૫૨	૧૦	જાણવ્યું	જાણવ્યું
૫૨	૧૩	રોક	રોક
૫૫	૩	વક્ર	વક્ર
૫૭	૫ (છેલી)	તેરાન	તરનિ
૬૬	(,,)	હાસ્ય	હાસ્ય
૭૨	૧૬	થો	થો
૭૫	૮	ચંદ્રે	ચંદ્ર
૭૭	૧૯	વિદ્વાન	વિદ્વાન
૭૯	૪ (છેલી)	પુરા	પુરો
૮૦	૬ (,,)	ઘોષ	ઘોષ
૮૧	૪ (,,)	હતાં તે	હતાં છે
૮૩	,, (,,)	સૂઝ્ય	સૂઝ્ય
૮૪	૧૮	સહેલી	સહેલી
૮૪	૩ (છેલી)	કિરણોનાં	કિરણોની
૮૫	૧	દેસ-	દે સ-
૮૮	૫	વન	વન
૯૦	૨ (છેલી)	તપેક્ષા	તપેક્ષા
૯૪	૧૬	ચંદન	ચંદન
૯૫	૧૫	હથો	હથો
૯૬	૧૯	ફલ ફપ	ફલ ફપ
૯૮	૧૯	અધ્યાહુત	અધ્યાહુત
૧૦૨	૭ (છેલી)	શેષેશ્વ	શેષેશ્વ
૧૧૫	૪	વાઘેળ	વાઘેળ
૧૧૫	૧૩	(રા. મા. દા.)	(રા. મા. પ.)

વિનિતિ કરવામાં આવે છે કે સહુએ પોતપોતાના પુસ્તકમાં ઉપર પ્રમાણે સુધારી લેવું.
આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત.

આરંભ ચૌલુક્ય મૂળરાજથી કર્યો છે. તે પાટણની ગાદીએ વિ. સં. ૯૯૮ માં આવ્યો હતો. તે પહેલાં પાટણની ગાદીએ આવડાવંશ હતો; અને તે વનરાજ આવડાએ સંવત ૮૦૨ માં પાટણ વસાવ્યું ત્યારથી તેના અનુયાયી ૬ રાજ્યોનો અમલ હતો. છેવટનો રાજ સામતસિંહ આવડો અનપત્ય હોવાથી તેના ભાણેજ મૂળરાજને ગાદી મળી. (મૂળરાજને કાર્ધએ તેના દાહિત્ર કહ્યો છે એ વાત ખોટી છે.) મૂળરાજ કલ્યાણના સાલંકીવંશના રાજા ભુવનાદિત્યના પુત્ર “રાજ” નો દીકરો હતો. તે પછીથી તેના વંશજો સાલંકી ભોળા (અને બાળ) ભીમ સુધીના ૧૦ રાજા ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. તે પછે ચૌલુક્યવંશની ખીલ શાખાના વાઘેલા ઉપનામવાળા રાજાઓ આવ્યા.

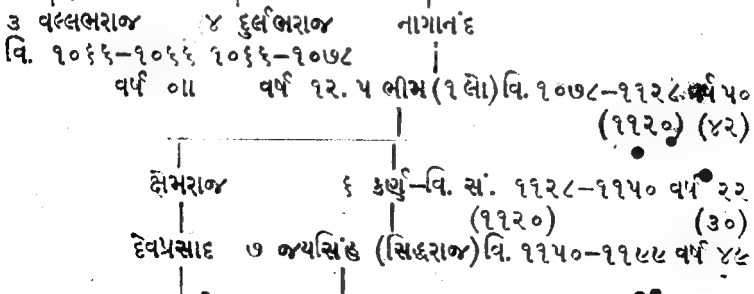
એ બધાનો વંશક્રમ અને સાલવારી આ પ્રમાણે છે.

આવડાવંશનો છેલ્લો રાજા સામતસિંહ. તેની બેન

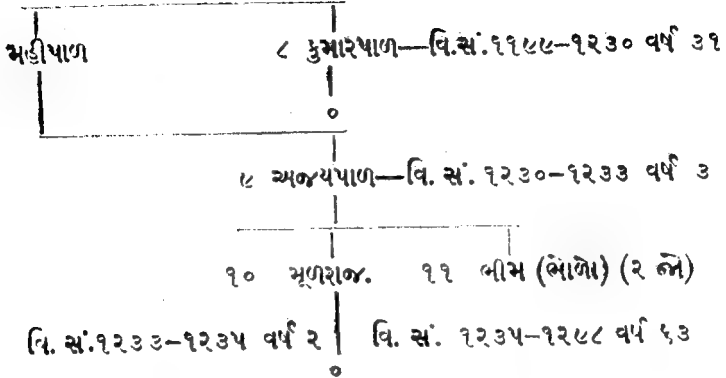
લીલાદેવી.

ચૌલુક્યરાજ.

- ૧ મૂળરાજ — વિ. સં. ૯૯૮ થી ૧૦૫૩ સુધી ૫૫ વર્ષ.
(૧૦૧૭) (૧૦૫૨) (૩૫) બાળ પક્ષ.
૨ ચામુંડરાજ — વિ. સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૬૬ વર્ષ ૧૩
(૧૦૫૨) (૧૪) "



ત્રિભુવનપાળ



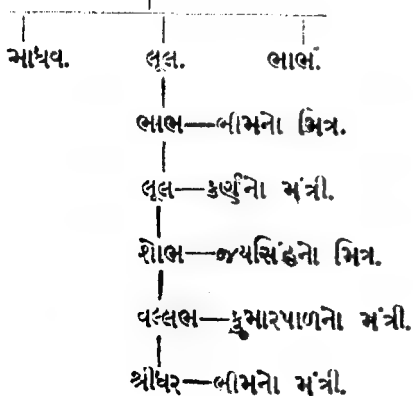
કૌંસમાં જે આંકડા છે તે અંશાંતર મતના છે.

ઉપરની વંશાવળીમાં ૧ વિરોધ, ૧ શિલાલેખની સાથે આવ્યો છે તે એ કે પ્રભાસપાટણના વેરાવળી દરવાજાની અંદર પેસતાં જરા આધે ગયા પછી જમણા હાથ ઉપર એક પડથારના થડમાં ગોટી દીવાલ છે તેમાં હે-ડલે ભાજે (પડથારને અડતી) ૨ કાળી ગોટી પાટ્ય ભીંતમાં ચણેલી છે, અને તેમાં લેખ કાતરેલા છે. તેમાંની ઉત્તર તરફની ગોટી (૨૧ ફુટની ચોરસ) પાટ્યમાં જે લેખ છે તે સંવત ૧૨૭૨ ની સાલનો છે. તેમાં ભીમદેવે (બાળ ભીમે) પોતાના મંત્રી શ્રીધર નામના નાગર મારફત પ્રભાસપાટણમાં મેઘધ્વનિ નામે સોમનાથનો મંડપ બનાવ્યાનું લખ્યું છે. તે પ્રસંગે તેમાં બીજી પણ ઐતિહાસિક હકીકત સમાયેલી છે. (જેમાં આગળ આવશે એ ધુન્ધવારો આવે છે.) રાજવંશ આમાં પણ મૂળરાજથી આરંભીને ચામુંડરાજ, દુર્લભરાજ, (અને તેનો નાનો ભાઈ) વલ્લભ, ભીમ, કર્ણ, જયસિંહદેવ, કુમારપાળ, અજયદેવ, (કુમારપાળનો ભત્રીજો,) મૂળરાજ (અને તેનો નાનો ભાઈ) ભીમદેવ (બાળભીમદેવ જેણે મેઘધ્વનિ મંડપ કરાવ્યો) એમ ક્રમ લખી તેઓના મંત્રીઓ તરીકે વડનગરના નાગર, શાંતિયગોત્રી,

વસ્ત્રાકુલવંશી, (વસ્ત્રાકુલ જુની અવટકવાળા) દેવયુ, તેના માધવ, લૂલ, અને ભાભ (લૂલો અને ભાભો ?) એમ ત્રણ પુત્ર; તેમાં લૂલથી ભાભ, લૂલ, શોભ, અને શ્રીધર, એમ પુત્રપરંપરા લાગી છે. આમાં કાકા^૧ ભત્રીજાનું અને પિતામહ પૌત્રનું સરખું નામ છે એ આશ્ચર્યજનક છે. પહેલા મળરાજને અણહિલવાડ પાટણનો રાજા ચૌહુક્યવંશી, દેવયુના આશીર્વાદથી રાજ્ય ભોગવતો અને દેવયુના પુત્રો સાથે મિત્રભાવવાળો લાગ્યો છે. આમુંડરાજે પોતાના પિતાના મિત્ર મહામંત્રી માધવને^૨ કહેશ્વર નામનો હાથી આપ્યો. વલ્લભ, ભીમ, કર્ણ અને કુમારપાળ એઓના અનુક્રમે ભાભ (રજે) લૂલ (૨ જો), શોભ અને વલ્લભ એઓને મંત્રી લાગ્યા છે. વચમાં અજયદેવ પછી ભીમનો મંત્રી શ્રીધર, તે શ્રીધરની મા રેહિણી, અને તેને હમીરની સેનાનો હતતાર લાગ્યો છે. ચૌહુક્ય અને વસ્ત્રાકુલ વંશીની પ્રીતિ ખતી રહો એમ ઉથા (કવિ ?) એ આશીર્વાદ આપ્યો છે. શ્રીધરને પ્રભાસ-પાટણનો અધિકાર મળવાથી તેણે ત્યાં પોતાની માના એય માટે રેહિણી રવામી નામે વિષ્ણુમંદિર, બાપના નામથી શિવાલય અને પોતાને માટે પૃથ્વી જય નામે શિવાલય કરાવ્યાનું લાગી પોતાના ધણી (ભીમ) ને માટે

૧ દેવયુ.

૨ કર્ણવાળો માધવ આ નહીં.



અવનિર્ગમ્ય નામે શિવાલય તથા એક મઠ કરાવ્યાનું લખ્યું છે. આમાં વિ-
શદ્ધ એ આગ્યો છે કે, શ્લોક ૧૪ માં તથા ૧૫ માં આ પ્રમાણે છે:—

‘તસ્યાત્મજો તદનુ દુર્લભરાજનામા
યસ્યારિરાજમકરધ્વજશંકરાલ્યા ॥
પૃથ્વીં ચમાર પરિપંથિશિરઃ કિરીટ
રત્નચ્છવિચ્છુરિતશોણિતમદ્રપીઠઃ ॥ ૧૪ ॥
તદનુ તદનુજો મૂઢલમો મૂર્ધ્નુવઃસ્વ
સ્થિતયપઠિતકીર્તિ મૂર્તિમદ્વિક્રમશ્રીઃ ॥
યદરિનૃપપુરેષુ સ્થૂલમુક્તા ફલાંકા
મૃગપતિપદપંક્તિ દૈશ્યતે ચત્વરેષુ ॥ ૧૫ ॥

આમાં આમુંડરાજના પુત્રામાં દુર્લભ મ્હોટો અને વલ્લભ ન્હાનો એમ
તદનુજઃ શબ્દ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. જો કે ઘણું કરી બધું ઠેકાણે વ-
લ્લભ મ્હોટો અને દુર્લભ ન્હાનો લખ્યો છે, તથાપિ આ શંકાનું સમ્યક્ સ્ફો-
ટન થવા મ્હેં સને ૧૮૯૬ માં આ બાબત છ. ગ્રુલર સાહેબને સંસ્કૃતમાં
કાગળ લખી તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો. તેનો જવાબ તેમણે પણ સંસ્કૃ-
તમાં જ લખ્યો હતો. તે બંને મુદ્દતાં વિસ્તાર થાય માટે તેનો જવાબ નીચે
મુકું છું—

આચાર્ય...વલ્લભજીતિ સુગૃહીત નામાક્રિતાન્વિદ્વદ્ધરાન્પ્રતિં ડા-
ક્તર જી. બ્યુલર इति परम सुहृदः कुशलप्रश्नः समुल्लसतु तराम-
विशेषस्तु किं वल्लभराजश्चौलुक्यानां तृतीयो राजासीदुताहो दुर्लभ-

૧ ભાવાર્થ—પછે તેનો દીકરો દુર્લભરાજ નામે થયો, જેનું શત્રુભ-
પતિશ્વ કામદેવ માટે શંકર એવું નામ છે. શત્રુના માથાના મુગટનાં રતનની
કાંતિથી જેનાં રાતાં સિંહાસન કાબરચિત્રાં થાય છે તેણે પૃથ્વીના ભાર ઉપાડી
લીધો. (૧૪) પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ વલ્લભ થયો. જેની કાર્તિ ત્રણસોકમાં
ગવાઈ છે, અને જેના શત્રુઓના પુરના ચૌદામાં મ્હોટાં માતીના ગિફ્તયુક્ત
સિંહનાં પગલાંની હાર્ય દેખાય છે. ૧૫

રાજાનંતરં ચતુર્થ પવેતિભવત્કૃતસ્ય પ્રશ્નસ્ય નિર્ણયેસતૃતીયોદુર્લભરાજ-
 સ્યાગ્રજ એતિ મન્મતમ્ તત્ર ચ હેમાચાર્યકૃતોદ્યાશ્રયકોષરતત્કૃતવ્યા-
 કરણપ્રશસ્તિ દ્વિતીયભીમદેવશાસનાનિ (ઈંડિયનર્ણટિકેરી ૬ પૃ. ૧૯૬
 ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૮) સોમેશ્વરકૃતા કીર્તિકૌમુદી
 ત્યાદયો ગ્રંથાઃ પ્રમાણં તેન ચ દેવપત્તન પ્રશસ્તૌ લિખિતા વાર્તા
 બ્રમ પવેત્યનુમીયતે.

અન્યથા યદેવપત્તનપ્રશસ્તૌ નાગરાણાં કુલં વહ્નારઘ્યમિતિ કી-
 ર્ત્યતે તત્સાંપ્રતં વસ્તેતિ વ્યવહીયત ઇતિ કલ્પના સમીચીના નવેતિ
 મત્પ્રદનઃ

ડિસેમ્બર માસે તારીખ ૧૮ ઇસવીસન ૧૮૯૬

ખીજી શાખાના ચૌલુક્યો (વાંધલા) જે આ પુસ્તકના નાયકના સંગ્રહીતા
 છે તેમાં માત્ર નીચે લખેલા ૫ રાજગણાનું જ વર્ણન મુક્યું છે.

ભાવાર્થ—શ્રી આચાર્ય વલ્લભજી એ સારા નામવાળા એક વિદ્વાન
 તરફ. દાકતર જી. બુલર નામના પરમ મિત્રનો કુશળ પ્રશ્ન. વિશેષ કે—જી
 વલ્લભરાજ ચૌલુક્યોમાં ત્રીજે રાજા કે દુર્લાભ પછી ચોથો જ રાજા એ તમારા
 કરેલા પ્રશ્નના નિર્ણયમાં તે ત્રીજે અને દુર્લાભરાજનો મ્હોટો ભાઈ એમ મ્હારો
 મત છે. તેમાં પ્રમાણ હેમાચાર્યનો કરેલો દ્વાશ્રય કાશ, તેની કરેલી વ્યાકરણ
 પ્રશસ્તિ, ખીજી ભીમદેવનાં શાસનો (ઈંડિયન એન્ટીકવેરી વોલ્યુમ ૬ ના
 પૃષ્ઠ ૧૯૬, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૫, ૨૦૭, અને ૨૦૮) અને સોમેશ્વર
 દેવકૃત કીર્તિકૌમુદી ઇત્યાદિ ગ્રંથ છે. તેથી દેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) ના લે-
 ખમાં લખેલી વાર્તા બ્રમ જ છે એમ અનુમાન થાય છે.

ખીજી જે દેવપત્તનના લેખમાં નાગરોનું કુળ વહ્ના એ નામનું કહ્યું
 છે તે હાલમાં વસ્તા એમ જોવાય છે તે. એ કલ્પના ઠીક છે કે નહીં, એ
 મ્હારું પ્રશ્ન છે.

ડિસેમ્બરની તારીખ ૧૮ ઇસવીસન ૧૮૯૬.

ધવલ (ધવલક) સં. ૧૨૧૬-૧૨૨૭ કુમારપાળનો માસો, ધાળકા વ-
સાવ્યું.

અર્જુણ (આનોજ) સં. ૧૨૨૭-૧૨૫૬ કુમારપાળનો મર્યાદા ભાષ.
(આનાક)

લવણપ્રસાદ (લાવણ્યપ્રસાદ, લાવણ્યસિંહ, લૂણોજ) —
સં. ૧૨૫૬-૧૨૮૮ } વસ્તુપાળ તેજપાળને કારભાર
વીરધવળ—સં. ૧૨૭૬-૧૨૯૮ } સોંપનાર.

વીરમ

વીસલદેવ—સં. ૧૩૦૦-૧૩૧૮

રાસમાળાના વધારામાં લખ્યું છે કે ધવળકને વ્યાધનપક્ષી (વાઘેલ)નો ગ-
રાસ મળ્યો અને બીજે ઠંકાણે અર્જુણને કુમારપાળે આપ્યાનું લખ્યું છે.
તેમ સુકૃતસંકીર્તન. (સ. ૩ બ) માં તેને ભીમપક્ષીપુરનો રાજા કહ્યો છે.
ધવલ કરતાં ધવલક એ નામ ઠીક લાગે છે; કેમકે તે ઉપરથી ધાળકા નામ બંધાયેલું
આવે છે. જ નો સંપ્રસારણુ ઉ થઈને ધવનું થો થયું. પણ સંસ્કૃતમાં
ધવલકક એમ બે કક્ષા વધારી દીધા છે. અર્જુણનું આણોજ અને
લવણપ્રસાદનું નામ લૂણોજ એ મૂળ નામ લાગે છે, અને તે જ વ્યાવહારિક
નામ હશે. તેનાં સંસ્કૃત કરવા અર્જુણ અને લવણપ્રસાદ કયાં લાગે છે.
લવણપ્રસાદને ૧૨૮૯ સુધી અને વીરધવળને ૧૨૯૯ સુધી રાજ્ય કર્યાનું રાસ-
માળાની નોટમાં લખ્યું છે, પણ વીરધવળ પહેલાં મુઝા છે અને લવણપ્રસાદ
તે પછે મુઝા છે; કેમકે વીરધવળ મુઝા પછે રાજ્યગાદીએ વસ્તુપાળે વીસલદેવને
બેસાર્યો તે લવણપ્રસાદની મરણવિરુદ્ધ બેસાર્યાનું પ્રબંધયતુવિંશતિમાં લખ્યું
છે. વળી વસ્તુપાળ તો સંવત ૧૨૯૮ માં મુઝા છે અને વીસલને ગાદીએ
આવવાની સાલ ૧૩૦૦ ની લખી છે એ પણ ૨ વર્ષનો ફેર છે. પણ એવા
એવા ન્હાના ન્હાના ફેર તો ઇતિહાસના કામમાં આવ્યા વગર રહે નહીં. પ્ર-
સંગને લગતી હકીકત લખતાં બહુ દૂર આવી જવાણું તો હવે પાછો વિષ-
યના અંગથી આરંભ કરીએ.

૧ હયાંકમાં પ્ર. ૪ થામાં શ્લોક ૫૬૩ માં ધવલક પણ નામ છે.

એ વસ્તુપાળ, તેજપાળ કોણ હતા ? ક્યાંના હતા ? તેણે શાં પરાક્રમ અને ધર્મકાર્મ કર્યાં એ સવાલ સહજ ઉત્પન્ન થશે. તો એ વિષે દંકમાં (કેમકે વિસ્તાર માટે તો આ અંથ અને ખીળાં પુસ્તકો છે જ.) લખવાના આરંભમાં જણાવવું જોઈએ કે એ મહાકાવ્યના વર્ણનનાં આજ સુધી નીચે લખેલાં પુસ્તકો વગેરે ઉપલબ્ધ છે.

- ૧ આ મહાકાવ્ય (કાર્તિકૈામુદી) સોમશ્વરદેવ કૃત.
- ૨ સુકૃતસંકીર્તન મહાકાવ્ય અશ્વિસિંહ કૃત.
- ૩ વસ્તુપાળચરિત્ર-હર્ષાંક નામે જનહર્ષગણિ કૃત.
- ૪ પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાં પ્રબંધ ૨૪ માં (છેલ્લો) રાજશેખર કૃત.
- ૫ પ્રબંધ ત્રિંતામણિમાં પ્રબંધ ૪ થામાં કુમારપાળ પ્રબંધમાં છેલ્લો પ્રબંધ. મેરુતંગ કૃત.
- ૬ વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ-જૂની ગુજરાતીમાં સમયસુંદર પાઠક કૃત.
- ૭ એક પાનામાં-જૂની ગુજરાતીમાં ગદ્ય.
- ૮ શિક્ષા લેખો ૧૬.
ગિરનારમાંના ૧૩.
આણુમાં ૨.
શત્રુંજયમાં ૧.

ઉપર જે નામ ગણાવ્યાં તે વિષે વધુ વિવેચન કરવાની જરૂર છે તે આ પ્રમાણે:—

નં. ૧ લાના આ કાર્તિકૈામુદી કાવ્ય (જે સર્ગભર છે તે) વિશે વધુ લખવા જરૂર નથી; કેમકે હાથના કાંકણને અરીસાની જરૂર નથી. •

૧. શત્રુંજયમાં વસ્તુપાળના લેખો અંવત્ ૧૨૮૮ ના છે, અને તેના ફોટોગ્રાફ ખુલ્લે પેટાને દેખાડ્યાતું મી. કાશ્યપે કહે છે; પણ શત્રુંજયમાં ના ભેખ સિવાય ખીળા તેના લેખ છે જ નહીં. કદિ ખુલ્લે દેખાડ્યા કુલે તે ગિરનારના હશે, કેમકે સાંના લેખો અંવત્ ૧૨૮૮ ના છે.

નં. ૨ વાળું સુદૃત સંકીર્તન મહાકાવ્ય ૧૧ સર્ગનું છે. તેમાં ઐતિહાસિક વર્ણન કરતાં આલંકારિક વર્ણન બહુ છે. કવિતા રસમયી અને પ્રાદ છે.

નં. ૩ વાળા હર્ષાંકના ૮ પ્રસ્તાવ (અધ્યાય) છે પણ તે પ્રસ્તાવો મ્હોટા મ્હોટા બહુ છે. કેટલાક ૮૦૦ શ્લોક સુધી લાંબાએલા છે. શ્લોકો પ્રાયઃ અનુક્રુપીયા અને વર્ણન સાદું પુરાણની શૈલી ઉપર કરેલું છે. કુલ શ્લોક ૪૫૦૦ નું પુર છે. તેમાં તમામ ઐતિહાસિક હકીકત તથા પ્રતિપદ નીતિ ધર્મ દાન વગેરે પ્રસ્તાવ ઉપર બહુ સારી કલમ ચલાવી છે. જૈનીઓમાં આ પુસ્તક કથા તરીકે વાંચવા લાયક છે. સંવત્ ૧૩૯૭ માં (વસ્તુપાળના અવસાન પછે બે વર્ષે) જયચંદ્રના શિષ્ય જનહર્ષગણિ નામના જૈન સાધુએ કરેલું છે. અનુક્રમે વંશ વર્ણન, મારવાડમાં મુસાફરી, તેજપાળ વર્ણન, ધૃધુલજય, ખંભાતાધિપત્ય, રાખવિજય, ધર્મકૃત્ય, યાત્રા, ધર્મકાર્ય એમ વિષયો છે.

નં. ૪ વાળો પ્રબંધચતુર્વિંશતિ ખાસ, વસ્તુપાળ, તેજપાળનો ગ્રંથ નથી પણ તેમાં ૨૪ મો (છેલ્લો) પ્રબંધ વસ્તુપાળ, તેજપાળને માટે છે તે પણ બહુ વિસ્તારવાળો છે. આ આખું પુસ્તક ગદ્યમય છે. તે પ્રશ્નિવાહન કુળના, ક્રોટિક ગણ અને હર્ષપુરીય ગચ્છના મધ્યમ શાખાના, મલધારી અભયસૂરિ સંતાનમાંના તિલકસૂરિના શિષ્ય રાજશેખર કૃત છે, અને તેનું ખરું નામ પ્રબંધકાશ છે. તે તેણે નિ. સં. ૧૪૦૫ માં દીલ્હીમાં કર્યો છે. (આમાંના આ પ્રબંધ અને નં. ૨ વાળા (સુદૃત સંકીર્તન) એ બંનેનાં મેં ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યાં છે, પણ તે છપાણું છે એમ સાંભળવામાં આવતાં છપાવવાની પ્રવૃત્તિ બંધ રાખવી પડી.)

નં. ૫ વાળા પ્રબંધત્રિંતામણિનું ૫ સર્ગાત્મક પુસ્તક, વડવાણના જૈન પંડિત મેઝતુંગાચાર્યે સંવત્ ૧૩૬૧ માં બનાવેલું છે. તેનું પંડિત રામચંદ્ર દીનાનાથે વિ. સંવત્ ૧૯૪૪ માં ભાષાંતર કરી તે સહિત છપાવ્યું છે.

નં. ૬ વાળો વસ્તુપાળ, તેજપાળ રાસ, જૂની ગુજરાતીમાં એક બે જ પાનાનું નાનું કવિતાબદ્ધ પુસ્તક સંવત્ ૧૬૮૨ માં ખરતરગચ્છના જૈનચંદ્ર શિષ્ય સકલચંદ્ર શિષ્ય કવિ સમયસુંદર પાંદકે કર્યું છે. તેની કવિતા ૭૩

જુદા જુદા છંદ તથા ગાયનરૂપ છે. તે નાનું છે પણ તેમાં નાપકનાં ધર્મ-
કૃત્ય બધાં સવિસ્તર વર્ણવ્યાં છે.

નં. ૭ વાળું એક પાનામાંનું ગદ્ય જૂની ગુજરાતીમાં છે. તે માત્ર ૩૪
પંક્તિનું લખાણ છે, પણ તેમાં પણ તેનાં ધર્મકૃત્ય બધાં ગણાવ્યાં છે.

નં. ૮ વાળા શિલા-લેખો ૧૬ માં ગિરિનારના ૧૩ લેખોનાં સ્થળ વ-
ગેરે નીચે પ્રમાણે છે.

૬. વસ્તુપાળ તેજપાળનાં દેવળો જે કાટના દરવાજામાંથી ગિરિનારજી
તરફ જવાના રસ્તામાં જમણી બાજુ ત્રણ હારદોર છે જે પ્રથમ એક સ-
ળંગ લાંબા પર્યાર ઉપર ખુલ્લા ભાગમાં હતાં પણ હાલ (લગભગ ૨૦-૨૫
વર્ષથી) જૈનોએ તેને વંડી કરી બંધનમાં લઈ લીધાં છે. (કે જેથી યાત્રા-
જુઓ તેના પર્યારનો ઉતારા તરીકે લાભ લેતા તે બંધ પડ્યો છે.) તે ત્રણ
દેવળમાંનાં બે પડખાનાં દેવળને ત્રણ ત્રણ બાર છે (દક્ષિણ બાજુનાને પશ્ચિમ,
દક્ષિણ, તથા પૂર્વમાં, તથા ઉત્તર બાજુનાને પશ્ચિમ, ઉત્તર, તથા પૂર્વમાં) તેની
છાડલી ઉપર મોટી ટાપા ઝૂટ લાંબી, બાા ઝૂટ પેટાળી અને ૧૩ પં-
ક્તિની (કોઈમાં સેહેજ દેરદાર હશે) ૬ પાટ્યો છે તેમાં ૬ લેખો છે.

૨. વચ્ચેના દેવળના મંડપમાં સામ સામા (ઉત્તર દક્ષિણ) બે લાંબા,
મોટા, કાટડી જેવા, ગોખલા છે તેની ઉપરને ભાગે ચોક્કસ પંક્તિ-
ના, ઇમારતના જ પર્યારમાં મોટા અક્ષરે તે તેમાંની વસ્તુપાળની
બે સ્ત્રીઓની (લલિતાદેવી અને સોમપ્રકાશી) મૂર્તિ (હાલ નથી)
નાં નામમાત્રના છે.

૧. એ મંદિરોવાળી જગોની પછવાડેને ભાગે પૂર્વમાં કાલ્લા બહાર
રાજલવેજીલની ગુફાએ જવાના રસ્તાને ડાબે હાથે પેહાડમાં મોટા અક્ષરે
લેખ છે, તે.

૩. એ પેહાડવાળા લેખ મહાંયલો **વસ્તુપાલ વિહારેણ** એ શ્લોક જ
માત્ર લખેલા ગિરનારના રસ્તામાં પેહાડમાં સુવાવડી પરબ પાસે,
ખબુતરી ખાણમાં, અને અશોકાદિના લેખ પાસે દ્રવ્યેશ્વરની સામેના
પેહાડમાં એમ છે. આ છેલ્લો સડક સુધારવાના કામમાં કપાઈ જઈ
હતો ન હતો થઈ ગયો છે.

૧. ગિરનારના રસ્તામાં જ કોટના દરવાજા પાસે જે નાગીમાતાની જગો છે તેની પછવાડેના પેહાડમાં ૪ લેખ છે તેમાં ઉત્તરથી ગણતાં ૩ જે લેખ.

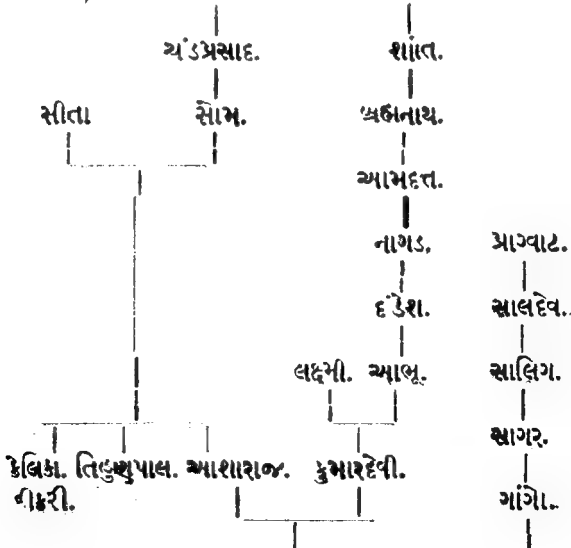
૨. આશુપર્વત ઉપરના દેવલમાં છે તે મં જેવા છે પણ સ્થળનો નોંધ નથી પણ મી. કાચવટેએ તેજપાળના દેવળમાં છે એમ લખ્યું છે.

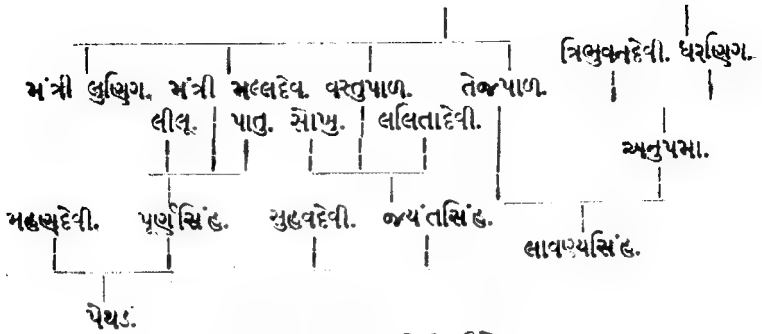
૧. શત્રુજયમાં કારકુનની કોટડી પાસે અગારી જેવા ભાગમાં દોલાખાડી નામની કુંડ જેવી કુંડી છે તેની ઉત્તરભાગમાં ખડિત પાટય ચ્હોડેલી છે તેમાં લેખ છે.

વસ્તુપાળ તેજપાળનો પૂર્વાપર વંશ પ્રથમ દેખાડી પછી આગળ આલીએ તો ઠીક પડશે; કેમકે તેનાં નામો આગળ આવે ત્યાં સમજવું ઠીક પડે એ માટે તેના લેખો વગેરેમાંથી મળી આવેલાં નામોનો આંખો ઉપજવવી કહાડ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વંશનો—ચંડપ.

સામતસિંહ—પ્રાગ્વાટ





કુમારદેવી તથા આશારાજની દીકરીઓ.

બાહુ. માઉ. સાઉ. ધનદેવી. સોહગા. વયળુ. પદમદેવી.

વસ્તુપાળના દાદાનો દાદો ચંડપ મહા દાનેશ્વરી હતો. તેના દીકરા ચંડ-
પ્રસાદે સત્કર્મ કરી કાર્તિક મેળવી હતી. તેના દીકરો સોમ પણ ગુણવાન
હોઈને સિદ્ધરાજનો કારભારી હતો. તેના બાપ દાદા પણ કારભાર કરતા એ-
ટલે એ વંશ આખો ગર્ભશ્રીમંત હતો. સોમને સીતા નામની સ્ત્રી હતી.
તેના દીકરો આશારાજ હતો, તેનું “અશ્વરાજ” પણ નામ હતું. એ દાનેશ્વરી
અને અલંત માતૃભક્ત હતો. એ પણ કારભારી હતો. આશારાજ પ્રાગ્વાટ
વંશના આહુ નામના પુરુષથી લક્ષ્મી નામની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી કુમારદેવી-
(કુઅર) ને પરણ્યો હતો. કોઈ કહે છે કે પરણ્યો ન હતો પણ પુનર્લગ્ન કર્યું
હતું. આ વાત શ્રી હર્ષગણિયે પણ લખી છે ખરી. એક વખત પાટણમાં
હરિભદ્રસૂરિ કથા કરતા હતા ત્યાં આશારાજ પણ ગયેલા. સ્ત્રી પુરુષો બંને
શ્રવણ કરતાં હતાં તેથી કુમારદેવી પણ શ્રવણ કરતી બેસી હતી તેના શરી-
રમાં શુભ ચિન્હો જોઈ સૂરિ તેના તરફ ધડી ધડી જોયા કરતા હતા. શ્રવણ
બંધ થયા પછી આશારાજે સૂરિને તેના તરફ ધડી ધડી જોયા કરવાનું કારણ
પૂછ્યું. તેણે કહ્યું કે એ સ્ત્રીના શરીરમાં એવાં ચિહ્નો છે કે તેના ઉદરથી
ધર્મપુરંધર અને મહા પરાક્રમી પુરંધરનો ઉત્પન્ન થાય. આશારાજે કુમાર-
દેવીને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાના ઘરમાં લીધી અને તેનાથી વસ્તુપાલ જગેરે

ચાર ભાષ્યો ઉત્પન્ન થયા. આ ઉપરથી ટાઈ ઠરાવે છે કે, એ વખતે વણિક કોમમાં પુનર્લગ્નનો પ્રચાર હતો, પણ હું એ વાતની ના પાડું છું. આવકાદાયિકા એકાદ દાખલાને અપવાદરૂપ લેખવા જોયે, નહીં કે આદરૂપ.

વસ્તુપાળ એ ત્રણ ભાષ્યો હતા એમ સોમેશ્વરદેવે લખ્યું છે, (સર્ગ ૩, શ્લોક ૨૩) પણ સહુથી મ્હોટો મંત્રી હુણિગ હતો એમ તેના લેખોમાં અને બીજા બધે ઠેકાણે લખે છે. (તે કદિ બાલ્યમાં ગુજરી ગયો તેથી સોમેશ્વરદેવે નહીં લખ્યો હોય) બીજાને મલ્લદેવ, ત્રીજાને વસ્તુપાળ અને ચોથા એટલે સહુથી ન્હાનો તેજપાળ હતો. જે કે ચરિત્રોમાં વસ્તુપાળ અને તેજપાળનાં પરાક્રમોનું વર્ણન સમાનપણે આવે છે તોપણ વસ્તુપાળની પ્રખ્યાતિ વધુ છે ખરી. પછે એ પ્રખ્યાતિ પામેલા ૨ માં મ્હોટોરો તેથી અથવા બુદ્ધિશાળી વધુ હોય તેથી કે પછે દાન ધર્મ વગેરેમાં આગળ પડતો હોય તેથી. તોપણ પ્રથમ મંત્રિપદ ધારણ કરનાર તો હુણિગ હતો અને તે બુદ્ધિશાળી પણ હતો. મલ્લદેવ રાજકાજમાં ભાગ ન લેતો પણ તે વેપાર કરતો. તે પ્રકૃતિયે શાંત, ધર્મિષ્ઠ, ચતુર અને યશસ્વી હતો. તેનું ખર્ચું નામ માલદેવ (માલો ?) હતું. વિદ્વાનો સંસ્કૃતમાં લખતાં અપભ્રંશને શુદ્ધ કરીને લખે છે. તેને પણ મંત્રી વિશેષણ લખ્યું છે તે જોમ જુનાગઢમાં અમરજી દીવાનના વંશજને બધે ને તે પુરૂષપ્રજ્ઞની તથા સ્ત્રી પ્રજ્ઞની પુરૂષ આલાદનાને પણ દીવાન કહેવામાં આવે છે એમ હશે. એ રીતે બક્ષી, મુનશી, વૈદ, કવિ એમ પછે ઓળખ તરીકે થઈ જાય છે. વસ્તુપાળનું નામ પણ વસંતપાળ હર્ષાંકમાં એ ત્રણ ઠેકાણે વાપરેલું જોવામાં આવે છે. (પ્રસ્તાવ ૪ શ્લોક ૯૧ તથા ૨૩૧) તેજપાળનું પણ સંસ્કૃતમાં આણુવા સાર તેજપાળ નામ મનઃસુખરામની પદે લખે છે પણ ક્યાંક છંદમાં ન સમાવું હોય તો ત્યાં તેજપાળ પણ લખે છે.

૧ હર્ષગણીએ પણ એ વિધવા હતી એવું ક્યાંક લખ્યું નથી તેમ એવો અર્થ નીકળે એવો પણ શબ્દ દેખાતો નથી.

૨ હર્ષાંક પ્ર. ૧ શ્લોક ૭૨

મલ્લદેવને લીલુ અને પાતૂ નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં લીલુથી પૂર્ણસિંહ નામે પુત્ર થયેલો અને તેને મલ્લણાદેવીથી પેથડ નામે પુત્ર હતો. વસ્તુપાળને કાન્હડની સ્ત્રી રાણુથી થયેલી લલિતાદેવી અને સોમ્પૂ નામની બે સ્ત્રીઓ હતી અને તે બંને સગી બહેનો છતાં એક ધણીને પરણી હતી. (આવાં સગપણ આજ પણ થાય છે, પણ શાસ્ત્રમાં તો 'નૈકરમૈ દુહિત્વ દ્વયમ' એ વચનથી નિષેધ છે તેથી પ્રાયઃ બ્રાહ્મણમાં થતાં નથી.) વસ્તુપાળને લલિતાથી જયંતસિંહ નામે પુત્ર હતો. તેનું જૈત્રસિંહ નામ પણ લખ્યું છે. (પણ ખરું નામ જોતો હશે) તેની સ્ત્રીનું નામ સુલવદેવી હતું. તેજપાળને અનુપમા નામની સ્ત્રી હતી. તેનું ખરું નામ અનોપ હોવું જોયે. તેની માનું નામ ત્રિભુવનદેવી અથવા ત્રિપુણ્દેવી અને બાપનું નામ ધરણિગ હતું. ધરણિગના બાપ ગાંગાને ચંદ્રાવતીનો^૨ રહેવાસી લખ્યો છે. તેનો બાપ સાગર તેનો સાલિગ અને તેનો બાપ સાલદેવ હતો. વસ્તુપાળ તેજપાળ ચાર ભાઈઓ ઉપરાંત તેને આંબામાં લખેલી ૭ બહેનો હતી. તેજપાળ અને અનોપને લાવણ્યસિંહ અથવા લણુસી નામે પુત્ર હતો. (આશુના લેખ.)

આ પુસ્તકમાં કવિએ વસ્તુપાળ અને તેજપાળને ઘોળકાનો કારભાર મળ્યો ત્યાં સુધી બંનેને ભેળા રાખી પછે એકલા વસ્તુપાળનું વર્ણન ચલાવ્યું છે, તોપણ બીજાં પુસ્તકો ઉપરથી તેજપાળે પણ ઘણી યશસ્વી કારકર્દી મેળવ્યાનું જોવામાં આવે છે. તેણે પણ ઘણી લડાઈઓ ખેડી જય મેળવ્યો છે, તેમજ ધર્મકાર્યમાં પણ આશુમાં મહોટાં દેવળ કરાવ્યાં વગેરે કાર્યો કર્યાં છે. મી. કાથવટેએ બહાર પાડેલી કીર્તિકૌમુદીની શુકમાં છેવટે એ બાબતના ૨ શિલાલેખ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

વસ્તુપાળે લડાઈઓ કરી કીર્તિ સાથે બહોળી સમૃદ્ધિ મેળવી આખર તીર્થયાત્રા કરી જીવનમુસાફરી પુરી કરી છે. (પ્રબંધચતુર્વિંશત્તિમાં યાત્રાઓ કરી આવ્યા પછે લડાઈઓ થયાનું લખે છે.) લડાઈમાં મુખ્ય આ

૧. નિર્ણયસિંધુમાં નારદ.

૨. આજ ચંદાનગરીનો ટીળો પાલણપુર પાસે છે તે.

અંધમાં લખેલી શંખ સાથેની લડાઈ છે. તેની હકીકતનો સાર આમાંની અનુક્રમણિકામાં આવશે એટલે એ વિષે વધુ લખવા જરૂર નથી; પણ એમાં જે વિરોધ દેખાય છે તે દિશ્માત્ર દેખાડવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો શંખ સાથેની લડાઈનાં બે કારણ જુદાં જુદાં જુદે જુદે રથને લખ્યાં છે. આમાં ભાવનગરની પાસે વડુઓ (આજ ભાવનગરનું પર્વ ધર્મ ગયેલું વડવા) ના રાજા સિંધુરાજના પુત્ર શંખે (વસ્તુપાળનો ધણી રાજા પિતા પુત્ર મહારાજના સિંધન રાજા સામે લડવા ગયો છે તેને પાછળથી મારવાડના ૪ રાજાઓએ દબાવ્યો છે એવા ખારીક વખતનો લાભ લઈ) દ્વિત મોઢલીને વસ્તુપાળને કેવરાબુંડે, ખંભાત અમારા આપદાદાનું છે માટે તું હુંને તે પાછું સોંપી દે, તારી મરજી હશે તો હું તુંને જ તેનો સૂચો યનાવીશ, અને તેમ નહીં કર્ય તો પછી આગળ હું છું. વસ્તુપાળે તેનો મરદાનગીલયો જવાબ વાલ્યો. તેથી તેને રીસ ચઢી અને તે ચઢીને આવ્યો, અને તેને યુદ્ધ થયું તેમાં શંખ હાર્યો અને ભાગી ગયો. બીજા ત્રણમાં લડાઈનું કારણ ખંભાતનો સદીક (કેટલાકે સમ્રાટ અથવા સૈયદ પણ લખ્યો છે; પણ ઘણે ઠેકાણે સદીક છે અને તે ખરું લાગે છે.) નામનો ખારવો લખ્યો છે. એ સદીક શિરજોર હતો. કોઈને માનતો નહિ અને જે અમલદાર ત્યાં આવતો તેને નમતો નહીં અને મળતો પણ નહીં. ઉલટો અમલદાર તેને ત્યાં જતો. વસ્તુપાળને એ ઉદ્ધતાર્થ પસંદ પડી નહિ, તેથી તેને મળવા તેડાવ્યો અને નહીં આવે તો ખરાબ થવાની ધમકી આપી. તે તેણે ન ગણકારી પોતાના મિત્ર શંખને લઈયથી તેડાવ્યો, અને તેમાં શંખ લડતાં મુઓ. આ વિરોધનો નિકાલ એમ હોય કે તે બંને પ્રસંગ જુદા જુદા હોય તેમાં એકમાં શંખ ભાગ્યો અને બીજામાં મુઓ. અથવા તે બંને શંખ જુદા હોય પણ આ એકે પરિહાર મનની રિચરતા ઉપજાવી શકતા નથી. સોમેશ્વરદેવ એ પ્રસંગનું સ્કૉટન કરવાને અસમર્થ ન હતા અથવા આગસ્ટ નહતા તેથી આપણે તે સોમેશ્વરનું વર્ણન જ આજ માનવું જોયે; કેમકે એ પ્રસંગોના તે સમકાલિક હતા.

હવે સોમેશ્વરદેવના વર્ણનમાં પણ સ્તભેદ થાય છે તે જોયે. મી. કા-
થવટેની નોટ (સર્ગ ૫ ના શ્લોક ૬૩ ની) માં શૈલેન દાનમપસૂત્ય સ્થિતં

એમ અન્વય દેખાડી શાંખ ભાગે નથી પણ લડાઈ બંધ કરી ઉભો રહ્યાનું લખ્યું છે. મહારા મનમાં કાંઈક સ્વાભાવિક જ ચાતું પાઠ સમજાઈ “ બિલા લહી સચિવને ખસિ દીધ વડાં ” એમ લખાણું છે (જો કે મહારી પાસેના પુસ્તકમાં પણ ચાતું પાઠ છે તોપણ) તે મી. કાચવટેની નોટ જોયા પછી મન ડચ્ચું કે ફેરવું; પણ પાછું હર્ષાંકમાં કાર્તિકૈકમુદીના જ એ આખો શ્લોક તેના ખીજા શ્લોકો સાથે પુરેપુરો લખ્યો છે તેમાં ચાતું પાઠ જોઈને તેને સામિશ્વરદેવના ખરો પાઠ ધારી એમ જ રહેવા દીધું. હર્ષાંકમાં વળી એક સ્થળે શંકર્યે શંકર પરાધ્વજ: ને બદલે શંકરપુરાધિપ: લખ્યું છે એ તો જો કે પાઠ ફેર જ છે પણ લેખકદોષથી ધણીવાર કાંઈના કાંઈ ગોટાળા ઉભા થાય છે. આ પ્રસંગે જણાવવું જોઈએ કે હર્ષાંકમાં કાર્તિકૈકમુદીના ઘણા શ્લોક એના એ આવે છે. તેમાં કેટલાક બજનસ અને કેટલાક પાઠ ફેર. પ્રબંધચતુર્વિંશતિમાં વીરધવળ અને લવણપ્રસાદ સાથે વસ્તુપાળ તેજપાળના પ્રથમ સમાગમના પ્રસંગમાંના તથા બીજે ઠંકાણે મળીને ૨૫ શ્લોક સામિશ્વરદેવના એના એ મુક્યા છે.

વસ્તુપાળે લડાઈને ઉપયોગી થાય તેવા પંચસ્તા મજબુત ૩૨ કિલ્લ બંધાવ્યાનું તથા ૩૩ વાર લડાઈ કર્યાનું વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસમાં લખ્યું છે; પણ તે ક્યાં અને કેની કેની સાથે એ ક્યાંઈથી મળતું નથી.

તેણે ઘણા રાગઓને દંડ્યા તથા કર આપતા કર્યા, ઘણા પટેલાને અને જુના મંત્રીઓને દંડીને ઘણું નાણું ભેળું કરી તેમાંથી ફેજ રાખી. તેમજ સદીકને હેરાન કરી તેના પણ કોટ્યાવધિ માલ ખાલસા કર્યો.

વસ્તુપાળ, તેજપાળના સંગ્રહીતા રાગ લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ જે ચૌલુક્યવંશની બીજી શાખાના હતા અને જેનો આખો આગળ મુક્યો છે તેના મૂળ પુરુષ ધવળે જે પોતાના નામથી ધવલશ્રક (ધોળકા) વસાવ્યું તે પાંડવોના વખતની વિરાટનગરી જ્યાં હતી ત્યાં વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. તેની સ્ત્રી કુમારપાળને ખાસી યાત્રી હતી તેથી તેના પુત્ર અણોશજને કુમારપાળે પોતા પાસે સામંત કરીને રાખ્યો અને તેને આ વ્યાખ્યાથી અથવા વાઘેલ (કોઈ વાઘનગર પણ લખે છે) નામીરમાં અડ્યું

તે દીથી તે વાઘેલાના નામથી જુદા પડ્યા. કુમારપાળ મુવા પછે તેણે ભીમ (ભોળા) ને સ્વપ્નામાં આવી વલણપ્રસાદને કારભાર આપવાનું સૂચવ્યું તેથી તેણે તેને કારભારી કર્યો અને તેના પુત્ર વીરધવળને પોતાનો યુવરાજ ઠરાવ્યો. આ બંને બાપ દીકરાએ ગુજરાતની નબળી પડી ગયેલી સ્થિતિને ઠેકાણે આણી અને ભીમદેવ પછે ગુજરાતનું આધિપત્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું; પણ પોતે પોતાના રાણક ઇલકાબથી જ સંતોષ માની મહારાજાધિરાજ કહેવાવાની ના પાડી. (પણ વીરધવળના દીકરા વીસળે તે પદ ધારણ કર્યું.)

એક દિવસ લવણપ્રસાદને સ્વપ્નામાં કોઈ દેવીએ (ગુજરાતની રાજ્ય-લક્ષ્મીએ) ગુજરાતને વધુ સારી હાલતમાં લાવવાને સૂચના કરી જે સવિસ્તર વાત આ ગ્રંથના ૨ જી સર્ગમાં છે. (આ દેવીને બદલે પ્રબંધચતુર્વિંશતિમાં એક વ્યંતરી સ્વપ્નામાં આવ્યાનું અને તે મહાણદેવી નામની કાન્યકુબ્જન રાજની દીકરી જેને ગુજરાતનું રાજ્ય કન્યાદાન વખતે તેના બાપે કાપડામાં આપેલું તે ભોળાવીને મરી ગયા પછી વ્યંતરી (એક દેવોત્તરિ; પણ ભૂતની જાત) થઈને તેણે લવણ પ્રસાદને સ્વપ્નામાં આવી સૂચના કર્યાનું અને તેમાં વસ્તુપાળ, તેજપાળને કારભાર આપવાનું સૂચવ્યું હતું અને તે સાદી સૂચના જ નહીં પણ એમ કશો તો તમારો પ્રતાપ વધશે એમ આગ્રહ પૂર્વક ભલામણ કરી, એમ લખ્યું છે. પણ આ પુસ્તકમાં રાજ લાયક કારભારી રાખવાનો વિચાર કરતા હતા ત્યાં એકાએક મંત્રી બ્રાહ્મણ તેની યાદદારતમાં આવી ચઢ્યા તેથી તેને તેડાવી મંત્રીપણાની મોર સોંપી એમ લખ્યું છે.) એ વખતે તે બંને તરણ હતા એમ શ્લોક ૫૯ (સર્ગ ૨ ના) માં સંયમઞ્ચ યુવયોર્વયોધિકઃ એમ અંતિમપાદથી તથા એ જ સર્ગના શ્લોક ૬૧ માંના યૌવનેપિ રત્નનાન્ન વિક્રિયા એ આદિ પાદથી સિદ્ધ થાય છે. આમ આ બે ભાષ્યોને કારભાર મળ્યો પણ તે અપાવવામાં રાજગુરુ સોમશ્વરદેવેના હાથ કિંવા ચશમપોશી હોય એવું ભાન ચતુર્વિંશતિના પ્રસંગથી થાય છે. કદિ તેમ નહીં પણ હોય તોપણ જાણે સોણાની યુક્તિ પણ કેમ તેણે જ રચી ન હોય એમ પણ બ્રમ થાય છે. (કેમકે તેમાં “તેણે તેઓ આંહી આવ્યા છે,

(કેમકે તે મંડલી નગરી (માંડલ)માં રહે છે.^૧) અને હુંને મળ્યા હતા, તે રાજસેવા કરવાને ઇચ્છે છે, મરજી હોય તો બોલાવી લાવું.” ઇત્યાદિ વાત કર્યાનું લખ્યું છે). ગમે તેમ હો પણ એવા પરાક્રમી તરણ પુરૂષો શું ન કરે ? તેઓ કાંઈ આજના વણિક ભાઈઓ જેવા ફટાકીયાથી ભડકે કે તળીયાનો ધા વાગતાં “ધા ભેળા ઝવડા” કહે એવા ન્હોતા; પણ તે બંને ભાઈઓ બડા બહાદુર, લડ લડવૈયા, આદિ બેઠા હોય ત્યાંથી પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પડે એવા અને અગ્ર દિશ્મતવાન હતા એમ આ કાવ્યથી અને બીજીથી પણ પૂરવાર થાય છે. એટલે એ વિષે આંહી વધુ લખવા જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે તેઓએ ૧૮ વર્ષ મરદાનગી ભર્યો કારભાર કર્યો, અને જ્યારે દેશમાં સમાધાની થયેથી સ્થિરતા થયેલી જોઈ તથા એક દિવસ વસ્તુપાળે અરીસામાં જોતાં કાન પાસે ધાળો વાળ જોયો ત્યારે યમહૂતનાં દર્શનની પેઠે ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મ માચરેત્ (હિતોપદેશ) એ વચન પ્રમાણે સંસારની અસારતા સમજાઈ, ધર્મકાર્ય પ્રવણતા થઈ. આ વિચાર માટે સાંમશ્વેર લગલગ આખો (૮ માં) સર્ગ કહ્યો છે^૨ જેમાંથી બીજા મંત્રીઓને તથા પ્રવૃત્તિપરાયણ અન્ય પુરૂષોને ઘણો બોધ લેવા જેવું છે, અને તે પછેના ૯ માં આખા સર્ગમાં તેની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. આ વિષે આ ગ્રંથ સિવાય બીજીથી જે વધુ હકીકત મળે છે તેમાંથી ટુંકામાં સાર આંહી મુકવો ઉચિત છે.

તેઓએ યાત્રામાં અને ધર્મકાર્યોમાં જે અનર્ગળ પૈસા ખર્ચ્યાનું આગળ આવે છે તે ક્યાંથી કાઢ્યો તે માટે બે મત છે. એક સદીકના ધરની લૂટમાંથી^૩ તથા બીજા જમીનમાંથી મળ્યો. આ છેલા માટે અતુર્વિ-

૧. મળ તો આશારાજ સંહાલકપુરમાં રહેતા અને તેના મૃત્યુ બાદ વસ્તુપાળ વગેરે માંડલમાં રહેવા આવ્યા હતા. (હર્ષક પ્ર. ૧ શ્લો. ૧૩૧ ના)

૨. પ્રબંધમાં યાત્રાનો પ્રસંગ લગાઈઓ કર્યા પછે વર્ણવ્યો છે.

૩. સદીકના ધરની લૂટ માટે એમ લખે છે કે તેણે તે મેળવી પોતાના ઘણીને ખર્ચ આપ્યા તેમાં અતિશયોકિત વાપરી કે તેના ધરની.

શંતિમાં આવી હકાકત છે કે, તેઓ યાત્રા સાર નીકળ્યા અને હડાળા ગામ પાસે આવ્યા ત્યાં કાઠિયાવાડની સ્થિતિ ગળ્પડાટ ભરેલી સાંભળી. પોતા સાથે જે રોકડ હતું તેનો વિચાર કરતાં કે લાખ નાણું હતું તેમાંથી ખરચ જોડું ભેગું રાખી બાકીનું એક લાખ આંદી ક્યાંક ગટિયે અને પાછા વળતાં કાહાડી લેશું એમ વિચાર કરી એક મોટા પીંપળના ઝાડ તળે મધ્ય રાત્રે ખાડો ખોદતા હતા ત્યાં ઉલટો અંદરથી સોનામ્હોરથી ભરેલા ત્રાંબાનો કળશ નીકળ્યો. ત્યારે વધુ વિચારમાં પડ્યા અને હવે આ બધું ત્યારે પછી ક્યાં મૂકશું એમ વિચાર કરતાં કુટુંબમાં સમજી, ડાહી, અને ઉંમરે મોટી હશે તેથી અનોપને તે વાત પૂછી. ત્યારે તેણે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો કે જમીનમાં મૂકવું તો હવે અનુકૂળ નથી; કેમકે એણે તો આપણને ઉલટું સામું આપ્યું તો હવે હુંગર ઉપર મૂકા કે જે અદ્વય રહે. અર્થાત્ હુંગર ઉપર ધર્મકૃત્યોમાં વાવરી નાંખો. આ સલાહથી સાડુ બાડુ રાજ થયા અને એમ કરવું નિશ્ચિત કર્યું. ધન્ય છે એ સ્ત્રીને. અનુપમા તે ખરેખરી અનુપમા જ. અનુવિંશતિકરે પણ લખ્યું છે કે:—

લક્ષ્મીશ્રલા શિવા ચંદી, શચી સાપત્ન્યદૂષિતા ॥

ગંગા ન્યગામિની વાળી, વાક્ સારાન્નુપમા તતઃ ॥

મતલબ કે લક્ષ્મી ચળ છે, પાર્વતી કોપી છે, દંદ્રાણીને શોક્ય છે, ગંગા નીચે ચાલનારી છે અને સરસ્વતી વાણીમાં સાર વાળી છે (ક્રિયામાં ધૂણ પણ કિંમતી છે તેથી રાજગેય એ લૂંટ્યનો તમામ માલ ધોળકે માકલી દેવાને અને ધૂણ કિંમતી છે તો વસ્તુપાળે પોતે રાખવી એમ હુકમ લખી માકલ્યો. વસ્તુપાળે તે પ્રમાણે કર્યું પણ તેના નશીબના જોરે તે સદીકનાં વહાણ જે ખાળામાં પડ્યાં હતાં જેમાં સોના રૂપાના દાગીના વગેરે કિંમતી માલ હતો તે અકસ્માત સળગી ઉઠતાં તેની ધૂણ થઈ ગઈ તે હુકમ પ્રમાણે પોતે રાખી. (કા. ૧૦)

૧. આ ગામ રાજકોટથી ઈશાનમાં ૫ ગાઉ છે, પણ ખીણું હડાળા ધોળકેથી નૈઋત્યમાં ૧૨૧ ગાઉ છે તેનો વધુ સંભવ છે કેમકે પહેલું તો મધ્ય કાઠિયાવાડમાં જ છે.

નહીં) માટે તે અનુપમા (ઉપમા વગરની) છે. આજની સ્ત્રીઓ હોય તો પોતાને માટે અને પોતાની દીકરીઓ માટે ઉમદાં લુગડાં અને રત્નગર્ભ ઘરેણાં કરાવવાની સલાહ આપી સારાં કૃત્ય કરવામાં અનેક પ્રકારે અટકાયત કરે.

આ બંને ભાઈઓ મોટા હાઠમાઠથી અને રાજરીતના આડંબર સાથે પ્રથમ શેત્રુંજે, પછી ગિરિનાર અને ત્યાંથી પ્રભાસપાટણુ યાત્રા કરવા આવ્યા. તેઓની ભેળી શું રચાસત તથા સંઘની કેટલી મહત્તા હતી એ જો કે દરેક યાત્રા વખતે (કેમકે તેઓએ ૧૨૧૧ યાત્રા કરી છે એમ આગળ આવશે.) ન્યૂનાધિક હતું તોપણ તેમાંનું એકાદ યાત્રાનું ગણાવ્યું તો તે ઉપરથી ખ્યાલ બાંધી શકાશે. ધણું કરી સંવત ૧૨૭૩ ની અને ૧૨૮૫ ની યાત્રાઓ અતિ મોટા હાઠવાળી હશે; કેમકે તેની વિગત મળી છે તે નીચે પ્રમાણે છે.— (વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસમાંથી)

સાહિત્ય*	સંવત ૧૨૭૩ માં.	સંવત ૧૨૮૫ માં.
સેજવાળાં (વેલ=રથ)	૫૫૦૦	૪૦૦૦
સુખાસન (શીઘરામ)	૭૦૦	૭૦૦
પાલખી	૫૦૦	૫૦૦
		(૭૦૦)
શ્રીકરણુ (મહેતા)	૨૯૦૦	૦
	(૧૯૦૦)	

* આ સાહિત્યની સંખ્યાના અંકોમાં કેટલીક સંખ્યા તો એટલી બધી વધુ પડતી દેખાઈ આવે છે કે તે ઉપર આપણી શ્રદ્ધા સ્થોદતી નથી. પંથની મહત્તા દેખાડવા સારૂ પંથાનુયાયીઓ એવી અતિશયોક્તિ ઘણીવાર કરે છે એ સિવાય આ શંકાનું બીજું સમાધાન નથી. (અને કદાચિત્ત ખરું પણ હોય, કેમકે આજ આપણા દેશમાં તો કવચિત જ પણ અમેરિકામાં કોમ્પતિ કેટલા બધા છે એ કેમ આપણે હા પાડીએ છઈએ તેમ આ પણ શામાટે ન હોય; કેમકે તેઓને ૨ પ્રકારે અનગળા ધન મળ્યાનું આગળ લખાઈ ગયું છે.)

તત્ત્વંવીશ્વરોવેદ.

ઘોડા	૪૦૦૦	૪૦૦૦
બળદ (ધુધરમાળવાળા)	૨૦૦૦	ઉંટ ૨૦૦
		(૧૦૦૦)
જૈન ગાયક (ગાંધર્વ)	૪૮૪	૪૫૦
	(૪૫૦)	
બંદીજન (ભાટ ચારણ)	૩૩૦૦	૩૩૦૦
વાદી (અન્યધર્મી)	૩૩૦૦	ખીજગાવક ૩૩૦૦
ભટ્ટ	૭૦૦	૦
આચાર્ય	૭૦૦	૭૦૦
દ્વિગંબર સાધુ	૧૧૦૦	૧૧૦૦
શ્વેતાંબર સાધુ	૨૧૦૦	જાતી ૨૨૩૨
ગાડાં	૧૫૦૦	૪૫૦૦
વાહિની (ડોળી)	૧૦૦૦	૧૮૦૦
દાંતનાં સિંહાસન	૩૩૦૦	રથમાં છે. ૨૪
સાગનાં ”	૧૨૦૦	લાકડાનાં ડેરાં. ૧૨૦
સંધવી	૪	૪
કુલ માણસ	૭૦૦૦૦૦	૭૦૦૦૦૦
કુલ ખરચ	૩૩૧૪૧૮૮૦૦	૨૯૮૦૨૦૬૦૭

(ઉપરાંત પાણીનાં તળાવ સાથે રાખવાનું લખ્યું છે તે ટાંકીઓ તથા પખાલ હશે.)

યાત્રાએ જઈને ત્યાં તથા ખીજે ઘણે સ્થળે તેણે કરાવેલાં મંદિરો, ધર્મ-સ્થાન, જળાશયો વગેરેનું વર્ણન સુકૃત સંકીર્તન, હર્ષાંક, રાસ, પ્રબંધવતુ-ર્વિંશતિ અને રાગવળી વગેરેમાં છે તેનું દોહન આ પ્રમાણે છે.

છર્ણોદ્ધાર

આણહિલવાડ પાટણમાં પંચાસર નામના પાર્શ્વનાથના દેવળનો.

ઘાળકામાં રાણકભટ્ટારકના મંદિરનો.

નામવગરના જુદા જુદા છર્ણોદ્ધાર ૨૦૦૩ (૨૨૦૦) કરાવ્યા.

નવાં મંદિરો કરાવ્યાં તે—

શત્રુજયમાં નેમિનાથનું અને પાર્શ્વનાથનું એમ ૨ મંદિર. ગિરિનારમાં; આદિનાથનું, સંમેતશિખરનું, અષ્ટાપદનું અને કર્પદિયક્ષનું એમ ૪ મંદિર કરાવ્યાં. (સોમેશ્વરદેવ કે બીજા આ માટે કાંઈ લખતા નથી પણ મોઘમ અમુક કોડ દ્રવ્ય ગિરિનાર ઉપર ખરચ્યાનું લખે છે; પણ તેના ત્યાં લેખો છે તે ઉપરથી અને તે આજ હયાત ઉભાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે.)

ધોળકામાં ઋષભદેવનું, પ્રભાસમાં અષ્ટાપદનું, આણુમાં મહાદેવનું તથા આદેશ્વરનું (૧૨૮૮) તથા નેમિનાથનું એમ ૩.

નામવગરનાં—

વંથળીમાં. દારકામાં.

સ્થળવગરનાં—

^૧બ્રહ્માદિત્યનું. ^૨વૈદ્યનાથનું શિવાલય.

નામ તથા સ્થળ વગરનાં—

કુલ જનમંદિર ૧૩૦૪ (૧૩૧૩)

દાંતનાં ૨૪.

કુલ શિવમંદિર ૩૦૨

સાગનાં ૧૨૦.

મશીત ૬૪

હાપાંકમાં નામ તથા સ્થળવાર વિશેષ આ પ્રમાણે લખ્યાં છે—

ભરૂચમાં ૫ મંદિરો નવાં કરાવ્યાં તેમાંનું શકુનિવિહાર^૨ જ્યંતસિંહે. કાંચીમાં પુંડરીકાવતાર નામનું દેવળ કરાવ્યું. ભરૂચના શકુનિવિહાર મંદિરની આગળ^૩ દેવકુલિકા આરસની. તેના ગૃહ મંદિરમાં પોતાના અને લલિતાદેવીના ઐયસાર શાંતિનાથની મૂર્તિ, તથા તેમાં પોતાની અને લલિતાદેવીની મૂર્તિ. સુવત પ્રભુની ધાતુની સ્નાત્ર (નહરાવી શકાય એવી) અને તેજપાળે લેપમૂર્તિ કરાવી. વળી તેણે ઉસવાળ ગચ્છના મંદિરમાં ખંભાતમાં પોતાની કેલિકા નામની કુખ્યને કાકા તિહુણપાળના કલ્યાણુસાર મૂર્તિઓ ઢસવી. ઇત્યાદિ.

૧-૨. બંને મંદિરો ખંભાતમાં કરાવ્યાનું સુ.સં.સર્ગ ૧૧ માં લખ્યું છે.

મંદિરો ઉપર સુવર્ણના કળશો ચઢાડ્યા—

ખંભાતમાં ભીમેશ્વરના મંદિર ઉપર. ભદ્રાદિત્યના મંદિર ઉપર.
મૃતિંગે ઘેસારી-૬૦ લાખ.

જળાશયો કરાવ્યાં—

કુવો—ભદ્રાદિત્યના પૂજનસાગર બંધકવન (?) માં.

તળાવ—શત્રુંજયમાં, પાલીતાણામાં લલિતાસર. ગિરિનારની તળાટીમાં

•^૧કુમારદેવી સર.

કુલ તળાવ ૮૪. તળાવડી ૪૮૪.

વાવ્ય—ધોળકામાં. કુલ વાવ્ય ૪૮૪.

પરબ—૪૦૦

પરચુરણ કાર્યો—

ગિરિનારની તળાટીમાં તેજપાળપુર (?) કરાવ્યું.

ધર્મશાળા કુલ ૧૦૦૨. આશ્મિણુશાળા ૭૦૦

સદાચતશાળા ૭૦૦. તાપસમઠ (કાળાલીના) ૭૦૦

રંધોશાળા ૯૮૪ (તેમાં ભોજનાદિ પ્રત્યંધ)

પાંજરાપોળ ૫૦૦. લેખકશાળા ૭૦૦

ઉદયસૂરિ આદિના ૨૧ પદ્મવણા^૩ કરાવ્યા.

તોરણ કરાવ્યાં—

૩ શત્રુંજયમાં ૩ લાખ સૈનૈયાનાં.

૩ ગિરિનારમાં સદર

૨ ખંભાતમાં ૨ લાખ સૈનૈયાનાં.

સંગવસરણ. રેશમનાં ૫૦૫

„ ઝવેરનાં ૫૦૫

૧. જુનાગઢમાં આજ દક્ષિણ સીમમાં કુવર તળાવ છે તે જ આ હશે.

૨. અર્થ માટે સર્ગ ૪ થાના શ્લોક ૩૬ માંની નોટમાં જુઓ. ૩. ઊંચા

આગન ઉપર ઘેસતી વખતે પગ રાખવાના આજ્ઞેક વગેરે. પાદસ્થાપન.

૪. પ્રતિમાને ઘેસારવાની એક જાતની ઘેઠક. તેને સમોસરણ પણ કહે છે.

દાંતનાં સિંહાસન ૫૦૦

મનુષ્યોની મૂર્તિઓ ખસારી—

પૂર્વજ્ઞેની. રનેહીઓની. રાગની. પુત્રોની.

પુસ્તકો લખાવી ભંડાર-૩ કરાવ્યા.

આચાર્યપદ સ્થાપ્યાં ૨૧. ધર્મશાળા ૨ (સાધુ સાડ) નિત્ય ૫૦૦
વેદિયા લેદ લાજે. પ્રતિવર્ષ ૩ વાર સંધ્યૂજ્જ્વળ. મહામાં તાપસ રહે ૧૧૦૦. રોજ
મહાવાસી જમે ૭૦૦૦૦૦. સાદામી વસલ પ્રતિવર્ષ ૧. ટંક ૨ પડીકમણાં.
સંધ્યપતિ થઈ યાત્રા કરી—

શત્રુજયની ૧૩ વાર (એક દેકાજે ૧૨૫ લખી છે અને એકે ૧૨ લ-
ખી છે તે છેલ્લી અરધી રહી છે તે ગણવી અને ન ગણવી તેથી
હશે.) (પ્રત્યેક ચિંતામણિમાં ૧૩૫ લખી છે.)

કુલ ખરચ ક્યો—

તેરણુ ૮ નો. ૧૩૦૦૦૦૦૦ (૯૪૦૦૦૦૦૦)

સવાલાખ છનખિંચ ભરાવ્યાં તેનો. ૧૮૯૬૦૦૦૦૦

ગિરિનારમાં—૧૮૫૩૦૦૦૦૦ (૧૮૮૦૦૦૦૦) (૧૨૮૩૦૦૦૦૦)

આણુમાં—૧૨૫૩૦૦૦૦૦

પુસ્તકો લખાવ્યાં તેનો—૧૮૦૦૦૦૦૦૦

શત્રુજયમાં—૧૮૯૬૦૦૦૦૦

કુલખરચ—૩૦૧૪૧૮૮૦૦

આ મંત્રિ અને ભાઈઓએ યાત્રાએ જતાં રસ્તામાં પાણુ નવાં મંદિરો,
છબ્રોદ્ધાર, વાવ, કુવા, તળાવ, અને પ્રરેના કરાવી છે. કવિ કહે છે કે તેનો
સંધ જે રસ્તે જતો તે રસ્તો કોઈના અતાવ્યા વિના પાણુ તેનાં કરેલાં યુર્તોથી
જોળખાઈ આવતો હતો.

૧. સ્વધર્મી વસલતા દેખાડવી, સ્વધર્મીઓને મદદ કરવી. જમાડવા વગેરેની.

૨. વાપે કૂપતડાગાદિ, દેવતાયતનાનિ ચ ॥ અન્ન પ્રદાન-
મારામઃ પૂર્ત્તમિત્યામિ ધીયતે ॥ (શ. ગ્રં. પૃ. ૮૪૨) • • •

તેણે જે જે સ્થળે યૂતો કરાવ્યાં છે તે તે સ્થળે જે સંસ્કૃતમાં શિલા-
લેખો નાખાવ્યા છે એ કામ તેણે બહુ જ ઉમદા કર્યું છે; કેમકે બીજા બધા
પુરાવા કરતાં શિલાલેખ, તામ્રપત્ર—લેખ, કે શિકાના પુરાવા સર્વોપરિ ગણાય.
તે પણ દેશ ભાષા કરતાં સંસ્કૃત ભાષામાં અતિ ઉત્તમ ગણાય. કેમકે દેશ
ભાષા કાળકાળે ફરતી જાય છે તેમ દેશ દેશે ભિન્ન હોય છે. પણ સંસ્કૃતને દેશ
કે કાળનો વિકાર થાતો નથી તેથી જ તેનું નામ સંસ્કૃત (સંસ્કાર પામેલી) છે.
આગળ એ લેખોનાં નામ તથા સ્થળ બતાવ્યાં છે પણ તેમાં તેણે શું લખ્યું છે
એ લખવું રહી ગયું છે તો તે વિસ્તારથી પણ દૂંકામાં લખવાનું અવશ્ય છે.

એમના કુલ ૧૬ લેખ આજ સુધી જાણવામાં આવ્યા છે એમ આ-
ગળ લખાઈ ગયું છે. તેમાં આ પ્રમાણે હકીકત છે—

૧. ગિરનારમાં વસ્તુપાળ તેજપાળના ૩ દેવળમાંનાં બે બાબુનાં ૨ દેવ-
ળના ૩ ત્રણ બારની દરેકની છાડલી ઉપર એમ જે ૬ લેખ છે તેમાં ૧
દક્ષિણ તરફના એટલે વચલા મુખ્ય મંદિરની ડાબી બાબુના મંદિરના પશ્ચિ-
માદા બારની છાડલી ઉપર જે લેખ છે તેમાં ચંડપ, ચંડપ્રસાદ, સોમ,
આશારાજ, કુમારદેવી, હુણિગ, માલદેવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, લક્ષ્મીદેવી,
જયંતસિંહ, એ નામ સંબંધ પુરસ્કાર લખી, જયંતસિંહને સંવત ૭૯ની
સાલ પહેલાં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં નાણાનો વેપાર કરતો હતો લખીને લખે
છે કે—સંવત ૭૭ માં શત્રુજય, ઉજ્જયંત આદિ તીર્થોમાં યાત્રા કરી તેથી
સંઘાધિપત્ય અને આહુક્ય લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરધવળથી રાજ્યસર્વશ્રેય
(કારભાર) મળ્યું. એનો નાનો ભાઈ તેજપાળ ૭૬ ની સાલ પહેલાં ગુજરા-
તમાં ધવલકક આદિ પુરમાં નાણાવટીનો ધંધો કરતો હતો. તે બંનેએ શત્રુ-
જય, આણુ આદિ તીર્થોમાં તથા અણુહિલપુરમાં, ભરૂચમાં, ખંભાતમાં, સ્તં-
ભનકપુર (ખંભાણા ?)માં દર્ભવતી (ડભોઈ), ધાળકા આદિ શહેરમાં અને બીજાં
સ્થાનોમાં કરોડો ધર્મસ્થાન અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા. તેમ વસ્તુપાળે આંહી
(ગિરનારમાં) પોતે કરાવેલા શત્રુજય મહા તીર્થોવતાર આદિ તીર્થકર ઋષ-
ભદેવ, સ્તંભનક પુરાવતાર પાર્શ્વનાથ અને સલ્યપુરા (સાચોર^૧) વતાર મહાવીર

૧. મારવાડનાં ડીસા પ્રાંતમાં છે. ડીસેથી વાયુમાં ૨૦ ગાઉ.

દેવ, અને કાશ્મીરાવતાર સરસ્વતીની મૂર્તિ એમ દેવ કુલિકા ૪, ૨ જન, અંબા, અવલોકના, શામ્બ, અને પ્રદ્યુમ્ન એ ચાર શિખરોમાં શ્રી નેમિનાથ દેવાલંકૃત દેવકુલિકા ૪, ઘોડા ઉપર પોતાના પિતામહ સોમ, તથા પિતા આશારાજની એમ બે મૂર્તિ, સારાં ૩ તોરણ, શ્રી નેમિનાથની, અને પોતાના પૂર્વજ, અગ્રજ અનુજ અને પુત્રાદિની મૂર્તિયુક્ત અષ્ટાપદ^૧ મહાતીર્થ આદિ અનેક કાર્તિનાથી શોભિત એવા નેમિનાથ દેવથી વિભૂષિત ગિરિનાર મહાતીર્થમાં પોતાના અને પોતાની સ્ત્રી પ્રાગ્વાટ કાન્હડ અને સ્ત્રી રાણુની પુત્રી લલિતાદેવીના પુરુષ સાથે અજીતનાથ દેવાદિ ૨૦ તીર્થંકરયુક્ત આ સંમેત મહા તીર્થાવતારનું દેવાલય કરાવ્યું એમ ગદ્યમાં લખી, તે પછી સોમશ્વરદેવના કરેલા ૯ લોક મુકયા છે. તેમાં વસ્તુપાળને કણ્ અને બળિ જેવો દાનેશ્વરી, પૂર્વો કરાવનારો, અને તેજપાળને ચિંતામણિ જેવો વર્ણવ્યો છે. લેખ લખનાર ખંભાતનો કાયસ્થ વાજડનો પુત્ર જૈત્રસિંહ અને કોતરનાર સૂત્રધાર (સલાટ) વાહડનો દીકરો કુમારસિંહ લખ્યો છે. છેવટે નેમિનાથની અને અંબાની (ગિરિનારી-

૧. જૈનોમાં એવી કથા છે કે, ભરતચક્રવર્તીનું અષ્ટાપદનું દેવળ અયોધ્યા-થી ૧૯૨૦૦ ગાઉ ઉપર ઇશાનમાં હિમાલયની ઓલીકાર ઉત્તરાખંડમાં છે. તેને ચાર ચાર ગાઉનાં આઠ પગથીયાં હોવાથી તે ડુંગર ઉપર ૩૨ ગાઉ ઉંચું છે. એ આઠ પગથીયાંને લીધે જ અષ્ટાપદ કહેવાય છે. તેમાં ૨૯ નાની નાની ડેહેરીઓ છે. એ દેવળને ચાર દરવાજા છે. તેમાં દક્ષિણમાં ચાર, પશ્ચિમે આઠ, ઉત્તરે દસ, અને પૂર્વે બે એમ ૨૪ તીર્થંકરની મૂર્તિ છે. તેમાં ૨ ઘાળી, ૨ કાળી, ૨ લીલી અને ૨ રાતી છે, ખાટીની ૧૬ કંચનની પીળી છે. એ દેવળની આસપાસ ઊંડી ખાડી ખોદી લવણસમુદ્રનું પાણી વાળ્યું છે. તેથી ત્યાં કોઈ જઈ શકતું નથી. હવે જ્યાં એવું દેવળ બાંધે છે તેને અષ્ટાપદ કહે છે. અષ્ટાપદના દેવળનો દેખાવ મુખ્યદેવના માંડવી બંદર ઉપર આવેલા અનંતનાથના ડેરામાં સને ૧૮૯૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં કરાવ્યો હતો. (જ. ચ. પૃ. ૧૨૭). ગિરિનારમાં પણ મેરકવસીના દેવળમાં અષ્ટાપદ છે, તેમાં ૨૩ મૂર્તિઓ છે અને સંવત ૧૮૫૯માં શાંતિનાથની મૂર્તિ બેસાડી છે.

૨. સંમેતશિખર બહાર પ્રાંતમાં છે.

૭ની) મહેશ્વની માગી છે. ૨. એ (દક્ષિણ બાબુના) જ દેવળના દક્ષિણાદા બાર ઉપરના લેખમાં—આ બધા (છે) લેખના મ્હોરા રહેજ ફેરફારથી સરખા છે, માત્ર છેવટના શ્લોક જૂદા છે તેથી છેવટના ૯ શ્લોક નાગેન્દ્રસૂરિના ઉદયપ્રભ-સૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુપાળના યશ, રૂપ, દાન, વગેરેનું વર્ણન છે. લખનાર કોતરનાર પણ એના એ જ છે. ૩. એ જ દેવળના પુર્વાદા બારની છાડલી ઉપરના લેખમાં છેવટના ૧૦ શ્લોક મલધારી શ્રી સરચંદ્રસૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુપાળનાં વિદ્યા, દોલત, ન્યાય, પરાક્રમ, દાન, વિવેક, ધર્મ અને કુટુંબીનું વર્ણન છે. લખનાર કોતરનાર એ ના એ. આ ત્રણે લેખવાળું ૧ દેવળ વસ્તુપાળે પોતાની સ્ત્રી લલિતાદેવીના કલ્યાણ સાર કરાવ્યું છે અને હવે લખવામાં આવશે એ ૩ લેખ (નં. ૪-૫-૬ ના) પોતાની બીજી સ્ત્રી સોમ્બકા જે લલિતાદેવીની સગી બહેન હતી તેના પુણ્ય સાર કરાવેલા ઉત્તર બાબુનાં (મુખ્ય દેવળની ડાબી બાબુના) દેવળના ૩ બાર (પુર્વાદા (૪), ઉત્તરાદા (૫), અને પશ્ચિમાદા (૬) ની છાડલી ઉપરના છે.) ૪. આમાં સ્તંભતીર્થને વેલાકુલ (બંદર) નું વિશેષણ, લલિતાદેવીને ઢંકણે સોમ્બકા અને સંમેતશિખરને ઢંકણે અષ્ટાપદ એટલું વિશેષ છે. બાકી એ નું એ છે. છેવટના ૧૩ શ્લોક મલધારી નરેન્દ્રસૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુપાળનાં દાન, કવિત્વશક્તિ, વૈર્ય, બુદ્ધિ, કીર્તિ, યશ વગેરેનું વર્ણન છે. લખનાર એ નો એ. માત્ર જૈત્રસિંહને બદલે જયતસિંહ લખ્યું છે. (જે બંને નામ એક જ છે.) તેના બાપના નામ ઉપરાંત પિતામહ, પ્રપિતામહ, અને વૃદ્ધપ્રપિતામહનાં વાલિગ, સહજગ, અને આનક એ નામ વિશેષ લખ્યાં છે. તેમ કોતરનાર હરિમંડપ અને નંદીશ્વરનાં મંદિર કરનાર સોમદેવનો પુત્ર બદ્ધસરવામીશુભ પુરોષોત્તમ છે, અને છેલ્લી પંક્તિમાં મહામાઘ્ય શ્રી વસ્તુપાલની સ્ત્રી સોમ્બકાનું આ ધર્મસ્થાન છે એટલું વિશેષ લખ્યું છે. ૫. આમાં છેલ્લા શ્લોક ૧૬ સોમશ્વરદેવના જ કરેલા છે. તેમાં પણ વસ્તુપાળનાં પૂર્ત, દાન, પરાક્રમ, યશ, રૂપ અને અલોભનું વર્ણન છે. લેખક તથા કોતરનાર વગેરે બધું ઉપરનાં મુ-જબ છે. ૬. આમાં છેવટના શ્લોક ૭ નરચંદ્રસૂરિના કરેલા છે. તેમાં વસ્તુ-પાળનાં ધર્મ, દાન, લક્ષ્મી, સસ્વતી, શાંતિ, તેજસ્વિતા, અપ્રતિમતા અને

મંત્રિત્વ વગેરેનું વર્ણન છે. શેષ પૂર્વવત્. ૭. વચલા મુખ્ય મંદિરના મંડપમાંની કોટડી ઉપર મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ મહં શ્રી લલિતાદેવી મૂર્તિ એટલું લખ્યું છે. ૮. વચલા મુખ્ય મંદિરના મંડપમાંની દક્ષિણ બાજુની કોટડી ઉપર મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલ મહં શ્રી સોમલૂમૂર્તિ એટલું લખ્યું છે. ૯. રાણલ વેળુલની શુદ્ધાએ જતાં પદાડ ઉપરના લેખ સંવત ૧૨૮૯ નો છે. તેમાં વસ્તુપાલવિહારેણ હરેણેવોજ્જ્વલશ્રિયા ॥ ઉપ-કંઠસ્થિતનાયં શૈલરાજો વિરાજતે । એ શ્લોક લખી વસ્તુપાળે પછવાડેના ભાગમાં પોતાના કન્યાણુ માટે કપદિયક્ષ પ્રાસાદથી શોભતો આદિનાથનો પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખી તેની આગળ ડાબે પડખે પોતાની સ્ત્રી લલિતાદેવીના કન્યાણુ સાર ૨૦ જન સહિત સંમેતશિખરનો પ્રાસાદ અને જમણે પડખે બીજી સ્ત્રી સોમલૂકાના શ્રેય માટે ૨૪ જન સહિત અષ્ટાપદ પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખી, એમ નવા ૪ પ્રાસાદ કરાવ્યાનું લખ્યું છે. ૧૦, ૧૧, ૧૨. ગિરિનારના રસ્તામાં પદાડે ઉપર ૩ દેકાણે વસ્તુપાલ વિહારેણ એ શ્લોક માત્ર છે તે.

૧૩. નાગી માતાની જગ્યા પછવાડેના પદાડમાંના ૪ લેખોમાંનો ૩ જો લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે સંવત ૧૨૪૯ ના વર્ષમાં પોતાના પિતા સંધ-પતિ આશારાજ સહિત વસ્તુપાળે શત્રુંજય તથા ગિરિનારની યાત્રા કરી. ૫૦ મા વર્ષમાં પણ તેની જ સાથે એ બંને સ્થળમાં યાત્રા કરી. સં. ૭૭ માં સંધપતિ થઈને પુત્ર પરિવાર સહિત યાત્રા કરી. ૯૦ મા વર્ષમાં સં. ૯૧ તથા ૯૩ માં મોટા વિસ્તારસહિત બંને સ્થળે યાત્રા કરી. શત્રુંજયમાં એજ પાંચ વર્ષ તે સહુ સહિત, સં. ૮૪, સં. ૮૫, સં. ૮૬, સં. ૮૭, સં. ૮૮ અને સં. ૮૯ એમ ૭ યાત્રા સપરિવાર તેણે કાઢી, અને નેમિનાથાદિના પ્રાસાદ કરાવ્યા, તથા કરાવશે.

૧૪. આજુમાંના દેવળનો લેખ-જે મી. કાથવડેએ પોતે છપાવેલી ચોપડીના છેવટના ભાગમાં આખો છાપી તેનું ભાષાંતર અંગ્રેજીમાં પૂરેપૂરું મૂક્યું છે, એ લેખ ૭૪ શ્લોકબદ્ધ શ્રી સોમશ્વરદેવકૃત છે. તેમાં પ્રથમ સરસ્વતી અને ગણપતિના મંગળાચરણના ૨ શ્લોક લખી, એક શ્લોકમાં અંબુહિલપુરને પતાવી, ૨૪ મા શ્લોક સુધી વસ્તુપાળના વંશનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં ૧૬

મો શ્લોક (તેજઃપાલસ્ય વિષ્ણોઽથ) ગિરિનારના ૩ જા નંબરના લેખમાંનો ૯ મો અવિકૃત છે. તે પછી ૫ શ્લોકવડે મંત્રિત્વ મળવાના સંબંધ માટે લ-
વણપ્રસાદનું વર્ણન કરી શ્લોક ૪૨ સુધી આશુનું અને તેના રાજાઓનું
વર્ણન કર્યું છે, અને તે પછી ચાર શ્લોકમાં લલિતાદેવી અને જયંતસિંહનું
વર્ણન છે. તેમાં પાછો ૪૪ મો શ્લોક (દાયિતા લલિતાદેવી એ) પણ
ગિરિનારના ૧ લા લેખમાંનો ૯ મો (છેલ્લો) છે. એટલે નં. ૩ નો લેખ
અને આ લેખ સામેશ્વરનો જ કરેલો છે. તે પછી તેજપાળનું, અનુપમાદે-
વીનું, અને તેના પિતૃપક્ષનું તથા તેના પુત્ર લૂણસિંહનું શ્લોક ૫૯ સુધી વર્ણન
કરી તેજપાળે પોતાના પુત્ર અને સ્ત્રીના કલ્યાણ સાર આશુમાં નેમિનાથનું દેવળ
બંધાવ્યાનું અને તેમાં તેના કુટુંબીઓની મૂર્તિ બેસાર્યાનું વર્ણન શ્લોક ૬૮
સુધી કરી, એ વંશના શુણ્વી પરંપરા ૪ શ્લોકમાં કરી એક શ્લોકમાં માત્ર
પોતાને માટે અને છેલ્લો એક શ્લોક નેમિ અને અપિકાની મહેરબાનીના જે
ગિરિનારના લેખમાં પણ છે (વધુમાં અનુદાયલે એટલું આમાં છે,) તે લખી
લેખ પૂરો કર્યો છે. સલાટ કલ્હણસુત ધાંધલપુત્ર ચંદ્રેશ્વર (લેખકનું નામ
નથી) વિક્રમ સંવત ૧૨૯૩.

૧૫. આશુનો બીજો લેખ સંવત ૧૨૮૭ નો ગદ્યમાં છે. તેમાં પ્રથમ
આશુના રાજાનો અમલ અને વીરધવળનો સંબંધ દેખાડી તે પછી વસ્તુપાળ
તેજપાળના પૂર્વાપર વંશ, અને લૂણસિંહ વસાહિદા નામનું નેમિનાથ દેવનું
મંદિર કરાવ્યું, અને તેની પ્રતિષ્ઠા વિજયસેનસૂરિ (મંત્રિઓના શુર) એ
કરી એમ પોણા ૯ પંક્તિમાં લખીને આ ધર્મસ્થાનની સંભાળ સાર ફટલાક
ટ્રસ્ટીઓનાં નામ પંક્તિ ૨૭ માં લખ્યાં છે. એમ આ લેખ ૩૩ પંક્તિનો
છે. તેમાં જે નામ લખ્યાં છે તે તે વખતનાં ગામનાં અને માણસોનાં નામ
જાણવાને ઉપયોગી થાય, પણ લંબાણુભયથી મૂકા દેવાં પડે છે. વળી તે મી.
કાથવટેના પુસ્તકમાં છે એટલે જરૂર હોય તેણે તેમાં ભેળું.

૧૬. શત્રુંજયમાં વસ્તુપાળ ને તેજપાળના લેખો છે એમ મી. કાથવટે
લખે છે; પણ આરા ભેવામાં માત્ર ૧ અને તે પણ ખંડીત લેખ આવ્યો
છે. બીજા નહીં હોય અથવા હશે તો નષ્ટ થયા હશે. એક જે છે તેનું સ્થળ

વગેરે આગળ લખ્યું છે. તેના બાકી રહેલા ભાગમાં નીચે પ્રમાણે ૬ પંક્તિમાં ૪૬ અક્ષર છે.

- (૧) વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાટાન્વય
- (૨) ઠ. શ્રીચંડપ્રસાદાં
- (૩) ઠ. શ્રી આશારાજનં
- (૪) શ્રી માલદેવ સંઘપ
- (૫) જમહં શ્રી તેજપાલે
- (૬) સંચાર પાજા કારિતા

ગિરિનાસ્ના દેવળમાં પોતાની, પોતાના પૂર્વ-જ્ઞેની, મિત્રો અને કુટુંબીઓની ભૂતિઓ યેસાર્યાની વાત લેખમાં છે પણ તે આજ ઉપલબ્ધ નથી. પણ આયુના દેવળમાં હાથી તથા ઘોડા ઉપર યેસાડેલી ભૂતિઓ જ્ઞેવામાં આવી છે ખરી.

આ શત્રુંજયના લેખનો ૧૧ કટકો જણાય છે અને ગત ભાગમાં આ પ્રમાણે અક્ષર હશે એમ કલ્પના કરી શકાય છે.

- (૧) (શ્રીમદ્ગણહિલ પત્તન) વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાલન્વય
- (૨) (ઠ. શ્રી ચંડ તનુજ) ઠ. શ્રી ચંડપ્રસાદાં
- (૩) (ગજ ઠ. શ્રી સોમપુત્ર) ઠ. શ્રી આશારાજનં
- (૪) (દન ઠ. શ્રી લૂણિગ ઠ.) શ્રી માલદેવ સંઘપ
- (૫) (તિ મહં. શ્રી વસ્તુપાલાનુ) જમહં. શ્રી તેજપાલે
- (૬) (ન શ્રી શત્રુંજયતીર્થે) સંચારપાજા કારિતા

આ ઉપરથી હવે આખા લેખનો અર્થ એવો થાય કે શ્રી અણુહિલપુરના રહેનાર પ્રાગ્વાટ જ્ઞાતિના હંકુર શ્રી ચંડના પુત્ર હંકુર શ્રી ચંડપ્રસાદના પુત્ર હંકુર શ્રી સોમનાથના પુત્ર હંકુર શ્રી આશારાજના પુત્ર હંકુર શ્રી લૂણિગ તથા હંકુર શ્રી માલદેવ તથા સંઘપતિ મહં શ્રી વસ્તુપાળના અનુજ મહં શ્રી તેજપાળે શ્રી શત્રુંજયતીર્થમાં રસ્તાની પાઝ બંધાવી.

ગિરિનાસ્ની ઉતરી તેઓ પ્રભાસપાટણની યાત્રાએ ગયા હતા અને ત્યાં સોમનાથની તથા ૮ મા તીર્થે ક્ષર ચંદ્રપ્રભની વિધિયુક્ત પૂજા કરી સંઘ પાંછો વળ્યો હતો, અને ત્યાંથી ઘોળકે આવી પોતાના ધણી રાજને મળી તેને ભેટ સોગાથ મહેમાની વગેરે દર્ઘ ખંભાત આવ્યા હતા; અને ત્યાં સંઘના માણસોને સન્માની તેઓને રજા આપી હતી.

સોમેશ્વરદેવે આણુની યાત્રાનું વર્ણન આપ્યું નથી પણ તેનો કરેલો લેખ ત્યાં છે એટલે જાણીને મૂકી દીધું છે.

વસ્તુપાળની રાજ્યકુશળતાનો એક વાત ચતુર્વિંશતિમાં છે તે એ કે, મોજદીન સુલતાનની મા મકેકે લજ કરવા જતી હતી. તેને ખંભાત પાસેથી નીકળતાં ચાંચીયાઓ પાસે ઝૂટાવી અને તેનાં માણસો જ્યારે ખંભાતના મુખી તરીકે તેને જાહેર કરવા આવ્યા ત્યારે પોતે જાણે કાંઈ જાણતો ન હોય એમ ડોળ કરી એકદમ તેની માલમતાની ગાત કરાવી મગાવી દીધી, અને તેને સુપ્રત કીધી, અને કહ્યું કે હું એ લોકોને ઘણી મોટી સજા કરીશ. અને વળતાં પોતાની મહેમાનદારી કબૂલ રાખવાની માગણી કરી. તે રાજમાતાએ ખુશીથી સ્વીકારી. (આગળનાં માણસો આવા પ્રસંગને મુત્સદીગીરી ગણતા પણ આપણે તો તેને નીચ પ્રપંચ જ માનીએ) સુલતાનની મા પાછાં વળ્યાં ત્યારે તેને ત્યાં ઉતર્યાં. તેની મહેમાનદારીથી તે બહુ ખુશી થઈ તેને પોતા ભેળો દિલ્હી આવવાનો આગ્રહ કર્યો. મંત્રીને તો લાવવું હતું અને વેદે કહ્યું તેથી ઉપરછળી આનાકાની કરી આખર તેની ભેળા ગયા. દિલ્હી પહોંચ્યાં ત્યારે સુલતાનની મા તેને ગામ બહાર રોકા પોતે ગામમાં ગઈ. સુલતાન પાસે મુસાફરીના પ્રસંગની વાતમાં તેનાં બહુ વખાણુ કર્યાં. સુલતાને તેને મળવાની આતુરતા દેખાડી કહ્યું કે તેને કેમ આંહી તેડતાં આવ્યાં નહીં. રાજમાતાએ કહ્યું કે લાવી છું અને તે તમને મળવાને ઇચ્છે છે. તેને યોલાવવા હુકમ થવાથી તેડાવી સુલતાનને મેળવ્યો. તેની વાતચીત કરવાની ઢબ અને ચાલાકીથી સુલતાન બહુ ખુશી થયો, અને જે કાંઈ કહેવું હોય અથવા માગવું હોય તે કહેવા અથવા માગવા કહ્યું. તે ઉપરથી તેણે પોતાના રાજના રાજ્યની સલામતી જાળવી હાંમેશની મિત્રાઈ રાખવા માગી લીધું, અને ત્યાં બહુ માન પામી ખંભાત આવ્યો.

વસ્તુપાળની સમૃદ્ધિની નોંધ એક છુટા જુના પાનામાં આ પ્રમાણે છે.

ક્ષત્રિય સુલટ સેવા ક-	} ૧૮૦૦	નિત્યખરચ.	૧૦૦૦૦૦
રવા ખર્ચસતમાં રહેતા.		માગ્યા વિના ગુસદાન.	૧૦૦૦૦૦

બીજા નોકરો (તે રાજ- પુત્ર લડવૈયા) સન્માનથી રહેતા.	૧૪૦૦	ભેંશ દાસી દાસ	૧૦૦૦ ૧૦૦૦૦
---	------	------------------	---------------

ગ્નતવંત ઘોડા	૫૦૦૦	હાથી	૩૦
બીજા સાધારણ ઘોડા	૧૦૦૦૦	સાનૈયા	૮૦૦૦૦૦૦૦
ગાય	૩૦૦૦૦	રૂપાનાણ	૮૦૦૦૦૦૦૦
બળદ	૨૦૦૦	રત્ન માણેક માતી	અસંખ્ય
ગિંટ	૧૦૦૦	દ્રવ્યના ભંડાર	૫૬
ગિંટડી	૧૦૦૦		

વસ્તુપાળનાં ૨૪ ખીરદ એટલે દલકાળ હતા તે—

૧ પ્રાગ્વાટ જાલકંદાર	૧૩ ગતિ ગોપાલ
૨ સરસ્વતી કંઠાભરણ	૧૪ સર્વદેવંશ દાયકાર
૩ સચિવ ચૂડામણિ	૧૫
૪ દૂર્વાલ (૧) સરસ્વતી	૧૬ મજા (મહાજા) જૈન
૫ સરસ્વતી ધર્મપુત્ર	૧૭ ગંભીર
૬ લઘુ ભોજરાજ	૧૮ વીર
૭ ખરેરાચો	૧૯ ઉદાર
૮ દાતારચક્ર (ચૂડામણિ)	૨૦ નિર્વિકાર
૯ કુમાર	૨૧ ઉત્તમ નયનપુણ
૧૦ કંદર્પ રૂપ	૨૨ સર્વ જનપાળક
૧૧ આતુર્ય આણકય	૨૩ શંખમાન વિમર્દન
૧૨ જ્ઞાતિ વરાહ	૨૪

(આ ૨૪ ખીરદ અમારા સંગ્રહમાં એક પતાકડું હતું તેમાંથી ઉ-
તાર્યા છે. તેમાં જે અપૂર્ણતા છે તે તથા તે શેમાં છે એ પણ મળતું નથી.)

તેનાં ધર્મકૃત્યોથી તેની નામના ઉત્તરમાં કેદારથી તે દક્ષિણમાં શ્રી
પર્વત સુધી, તેમજ પૂર્વમાં કાશીથી તે પશ્ચિમમાં પ્રલાસપાટણ સુધી હતી.

તેની સત્તા અને માન વીરધવળના પુત્ર વીસળદેવના વખતમાં પણ ધણી મુદત સુધી રહ્યાં હતાં. વીરધવળનો દેહાંત થયા પછે તેને વીરમ અને વીસલ બે દીકરા હતા. તેમાં વીરમ ખરાબ હતો અને તે વખતે તે દૂર હતો તેવામાં લવણપ્રસાદની મરણ વિરુદ્ધ મંત્રીએ વીસળને ગાદી ઉપર બેસારી દીધી, અને પાછળથી વીરમ આવ્યો તેને હાંકી કહાડ્યો. તે આશ્રય સાર પોતાના સસરા ઉદયસિંહ ચુદાણને ત્યાં જાપાલિપુર ગયો. ત્યાં પણ તેને ધમકી દેવાની મરાવી ન આવ્યો.

રાજ્ય હોય ત્યાં ખટપટિયા અને ખાસાખીસીવાળા પણ હોય તેથી વિસલદેવની ઇતરાજીનું પાત્ર થવાનો વસ્તુપાળનો પણ વારો આવ્યો, અને તેથી તેની સત્તા નરમ થતી ચાલી. છેવટે વિસલદેવે નાગડ નામના બ્રાહ્મણને (મિ. કાથવટે કહે છે કે નાગર બ્રાહ્મણને; પણ પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાં માધમ બ્રાહ્મણ લખ્યો છે તેને) કારભાર સોંપ્યો, અને પ્રથમના વીરધવળ સાથે થયેલા કરાર મુજબ મંત્રીને તેની મુંડી સહિત વિરક્ત થવા દીધી.

વિસલદેવનો મામો જુદા વંશનો સિંહનામે હતો તે કોઈ વખત ઘોડે ચડીને રાજમાર્ગમાં યઈને જતો હતો. તે વસ્તુપાળના મકાન પાસેથી નીકળ્યો તેવામાં ઉપરથી કોઈ નોકરે વાસીદું વાળીને કચરો નાંખ્યો તે તેની ઉપર પડ્યો. તેથી ગુસ્સે થઈ, અંદર જઈ તેના માણસને માર મારી ચાલતો થયો. મંત્રીને આ ખબર પડ્યા તેથી પોતાના ઘરની બાજુ લીધી એમ માની ઉતરતા અમલમાં પણ પોતાનું ગૌરવ સાચવી રાખવું અને કદિ રાજ માતુલ છે ને કાંઈ વધુ પડતું પગલું ભરાશે તોપણ શી શીકર. બાઈ ખી ઉતર્યા છીએ, પણ મરતી વખતે બાજુ પડે એ ન પોસાય. ઇત્યાદિ નિશ્ચય કરી સિંહનો હાથ કાપી નાંખવાનો હરાવ કર્યો અને તે કોઈ બૂપાળ નામનો રજપુત યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કાપી ખાવ્યો. મંત્રીએ તે પોતાના ઘર ઉપર ટાંચ્યો. આ ઉપરથી તેની ઉપર તકાદો થયો. મંત્રી હિમ્મત રાખી છેલ્લી ઘડી સુધી લડવાને બદ્ધકટિ થયો. આ ખબર રાજાને થયા ત્યારે તેણે સોમશ્વરદેવ (રાજગોર)ને બોલાવ્યા. તે મંત્રીને સમજાવવાનું માથે લઈત્યાં ગયા; પણ મંત્રીએ કટણીને બીજા ન થયો. તેથી તેને સાથે લઈને ગોર જજમાન પાસે આવ્યા. રાજાને સમ-

જન્યો કે આવા માણસ ઉપર આમ દત્તરાજ થતે નહીં. તે બેઠા છે ત્યાં સુધી કામના છે માટે એક ગુહનો તો સહુ માફ કરે છે. છતાં કહી રાગને સંભળવી મંત્રીને સાચું માન આપાવી ઘેર મોકલ્યા.

મંત્રીને એક જ્ઞેશીએ કહેલ કે તારું શરીર સંવત ૧૨૯૮ માં પડશે એ પોતાને યાદ હતું અને તે મુદત પાસે આવી તેથી તીર્થમાં શરીર પડે તો હીક એમ ધારી શત્રુજય જવાનું નક્કી કર્યું. તે પહેલાં જૈનધર્મની વ્યવસ્થા આમની આમ બની રહે તો હીક એમ વિચારી તે નાગડને ઘેર ગયા, અને મઠની, સાધુની તથા મંદિરોની સંભાળ રાખવાની માગણી કરી. નાગડે તે કમૂલ રાખી તેથી તેનો ઉપકાર માની રાજ થઈ શત્રુજય (૧૩ મી વાર) નીકળ્યા. ત્યાં રસ્તામાં જ અંકેવાળીયા^૧ ગામ પાસે પહોંચ્યા ત્યાં મંત્રીની તબિયત એકદમ બગડી આવી તેથી ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું અને આખર ત્યાં જ શરીર પડ્યું. તેના શરીરનો શત્રુજયના એક લાગમાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યાં સ્વર્ગારોહણ નામનો પ્રસાદ કરાવ્યો. (રસ) લલિતા અને સામ્યુદ્ધ અનશનવ્રત લઈ દેહાંત થયાં. તેજપાળ અને અનોપ સંવત ૧૩૦૮ માં સ્વર્ગી થયાં.

વસ્તુપાળની ગતિની વાત એક ગુજરાતી ભાષાના પાનામાં લખી છે કે, દેવલોક પામ્યા પછે વર્ધમાનસૂરિએ આંબલ^૨ વર્ધમાન તપ કરવા આરંભ્યું તે કાળે કરીને શ્રી શંખેશ્વર પાર્થનાથના અધિષ્ઠાયક યક્ષ થયા તેણે જ્ઞાને કરીને શ્રી વસ્તુપાળની ગતિ જોઈ પણ ક્યાંહી દીઠા નહીં. તેથી મહાવીર ક્ષેત્રને વિષે શ્રી મંદસ્ત્રવામીને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તે તો મહાવિદેહ દેશમાં પુષ્કરાવતી અથવા પુંડરીકણી નગરીમાં પુલયંદ રાજા અવતર્યા

૧. આ ગામ કાઠિયાવાડમાં જાલાવાડ વિભાગમાં ભોઈકા થાણાના તાબામાં જાલા રજપુતોનો એક નાનો (૧૪૬૪ માણસની વસ્તીવાળો) તાલુકો છે. તે ભોઈકાથી વાયુમાં ૫, વઢવાણથી અગ્નિમાં ૪૧, લીંબડીથી ઉત્તરમાં ૨, લીંબડીના ભોગાવાથી પણ ઉત્તરે ૨, અને વઢવાણના ભોગાવાથી પૂર્વે ૧૦ ગાઉ હોમને પાલીતાણા (શત્રુજય) થી ઈશાને ૪૫ ગાઉ છેડું છે. ત્યાંથી તેનું શરમ પાલીતાણે લઈ ગયા.

૨. રસ (ધી, તેલ, દુધ, દહીં,) વર્જીત ખાદ્યના અડદ ખાધને રહેવું તેને આચાર્ય વ્રત કહે છે. આલવું નામ આંબેલનું વ્રત કહેવાય છે. જ્ઞ. જ. પ. ૬૬)

છે અને તે ત્રીજે ભવે સિદ્ધ થાશે. તેની સ્ત્રીઓ મહા વિદેહદેશમાં વિજય-
શંખર રાજાની કુંવરીઓ થઈ છે.

વસ્તુપાળનું સ્વરૂપ જો કે ક્યાંહી વણ્યું નથી તોપણ આપણા અંતઃક-
રણમાં ઉભું થાય છે તે આ રીતે—ખેવડી કાડી, ઉંચા કાઠાના, ગહુવરણા,
કપાળ મોટું, માથામાં તાલ્ય, માથું ચક્રચક્રતું, આંખ અણીયાળી, લાંબી
અને ચપળ, હાથ તથા હાથના પંઝા મોટા, અતુલિત બળ, થોડાંબોલ્યા, ચહેરા
ગંભીર, સદા વિચારમાં ખૂડ દેખાતો હોય એવો (એટલે હસમુખો નહીં)
હસતા પણ કવચિત, જોજદાર અને રોવાબદાર, બહુ જ થોડાં પળી, ચોટલી
તાલની નીચે અને મૂળ પાસે અર્ધચંદ્રાકાર, ખાંચાવાળી, બ્રમ્મે કમાનદાર
નાક સુડાની ચાંચ જેવું પણ જરા મોટું. તે વિદ્વાન હતા, સંસ્કૃત કવિતા
કરતા, તથા વિદ્વાનો સાથે સમસ્યાપૂર્તિ વગેરેના વિનોદ કરતા.

૩. સંબંધ—મુખ્ય તો બધાં પુસ્તકો માટે પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક સં-
બંધ હોવો જોઈએ. આમાં પ્રતિપાદ્ય ઐતિહાસિક જ્ઞાન છે. જેથી મોક્ષ પર્થ-
તની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, એ આગળ પ્રયોજન પ્રસંગે સ્પષ્ટ થાશે. પ્રતિપા-
દક કવિ સોમશ્વરદેવ તેને અને પ્રતિપાદ્યના નાયકને શો સંબંધ હતો એ
આનો અવાંતર ભેદ છે. એ બંનેને પરસ્પર ઉપકાર્ય ઉપકર્તા સંબંધ હતો.
કારભાર અપાવવો, સિંહના હુમલાથી બચાવવો વગેરે સોમશ્વરદેવ દ્વિત ઉપકાર
અને જમીન આપવી, ચલ્લુ વૃત્તિ બાંધી આપવી, હરિહરકૃત અપમાનમાંથી
ઉદ્ધાર કરાવવો વગેરે મંત્રીકૃત ઉપકાર હતા. ધર્યાદિ ગુણોથી બંધાઈ જઈ તત્પર
થવાને લીધે કવિની આ કાવ્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિ થઈ એ કવિએ પોતે જ પહેલા
સર્ગના ૪૪ થી ૪૭ સુધીના શ્લોકોમાં ઉપક્રમમાં દેખાડી છે.

એ સોમશ્વરદેવ કાણુ હતા તેને માટે તુલોતવિત હકીકત ક્યાંહીથી
મળી આવતી નથી. કવિ પોતે આખું ૮૬૩ા શ્લોકનું પુર કાવ્ય કરે છે ત્યાં
સુધી પોતાવિષે ઇતિશ્રીમાં લખ્યા સિવાય (તે પણ “ ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત ”
એટલું જ ‘આપનું’ નામ ધરાધર નહિ) બીજું કંઈ લખતા નથી, ત્યારે બી-
જાને કેને તેની ખેવના હોય ? કાણુ જાણુ આત્મપ્રશંસાના દોષથી ડરીને કે
કાણુ જાણુ હું તો પ્રખ્યાત છું, મ્હારે માટે લખવાની શી જરૂર એવા ગુપ્ત
ગુમાનથી પણ પ્રાયઃ આપણા પ્રાચીન કવિઓ પોતા વિષે, કશું અજવાળું ખા-
ડતા નથી. એને ક્યાં બંધર છે કે આગળ ઉપર ગુર્જરાત વર્નાકુલર સોસા-

છટી જેવું મંડળ, કે કારખસ, વાટસન જેવા શોધકો જાગશે તેને તે વિના અગવડ પડશે. આ દોષમાં બધા લેખકોને મૂકી શકાય એમ નથી. કમળાદર, નીલકંઠ, નારાયણ, અચળ વગેરેએ પોતા વિષે લખ્યું છે પણ ખરું. સામિ-શ્વરદેવ વિષે તેના લેખોમાંથી કે પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિમાં ૧૨ માં પ્રબંધ જે હરિહર પંડિતનો છે તેમાંથી તેની સાથે પહેલા પ્રસંગમાં યદિચિત મળે છે તે લખી મારી વાળિએ.

સામેશ્વરદેવ સંવત ૧૨૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીમાં લગભગ થઈ ગયા એ તો નિર્વિવાદ વાત છે; કેમકે તે વસ્તુપાળના સમકાલિક હતા. તે રાજગુરુ હતા તેથી આદ્ય હતા, એમાં પણ શંકા જેવું નથી, અને તેના બાપનું નામ કુમાર (કુંવરજી ?) હતું એમાં પણ વાંધા નથી. કેમકે આપણે ઉપર એમ લખી ગયા કે “તેણે પોતાના બાપનું નામ ધરાધર નથી લખ્યું” પણ તેણે પોતે જ આ કાવ્યમાં એક રથને પછી ત્રાયત તરીકે પણ લખ્યું છે ખરું. ગરીબ બિચારો બાપ હશે તેનું નામ વિદ્વાન દીકરો લખતાં શરમાણો હશે ! (ક્ષત્રપ ઇશ્વરદત્તની^૧ પેઠે.) પણ સર્ગ ૨ જ ના શ્લોક ૮૪ માં પછે છંદમાં મળતું આણવા કે પછી પ્રાસમાં શોભતું કરવા પણ લખાઈ ગયું છે ખરું. તે આ પ્રમાણે—**પ્રવુદ્ધમાત્રોડપિ કુમારપુત્ર માકારયામાસ નૃપાવતંસઃ** (જાગતાં બેઠે જ તેણે કુમારના પુત્રને તેડાવ્યા.) કહે છે કે કુમારને અજયપાળ રાજાએ સૂર્યગ્રહણને અવસરે બહુ રત્નના ઢગલા આપવા માંડ્યા પણ તે તેણે અતિ આગ્રહ થતાં પણ લીધા નહીં. તે કટુકેશ્વર મહાદેવનું પૂજન કરતા તેથી તેને પ્રસન્ન કરી અજયપાળને લડાઈ કરતાં પહેલા ક્ષતની બધા મટાડી એમ સુસ્થોત્સવમાં લખ્યું છે. (રાસમાળા નોટ પૃ. ૩૧૦)

સામેશ્વરદેવે આ કાવ્યમાં વિષ્ણુ અને શિવનું મંજનાચરણ કર્યું છે તેથી તે સ્માર્ત હતા એમ જણાઈ આવે છે. પણ સર્ગ ૭ માંના શ્લોક ૭૮ માંના જે યાજ્ઞયા પુરોનુવાક્યા આદિ યજ્ઞના પવિત્ર શબ્દોને અસ્થાનમાં દૃષ્ટાંતમાં યોજ્યા છે એ જોનોની સાંપતનું કળ જણાઈ આવે છે.

સામેશ્વરદેવની કૃતિમાં મોટામાં આ કાવ્ય અને સિવાયમાં આગળ વ-લુવેલો આણુનો લેખ જે ૭૪ શ્લોકનો સંવત ૧૨૮૩ નો છે તે અને

૧. આ વિષે વિસ્તાર મારા ક્ષત્રપ વિષેના લખાણમાં છે. ૨. મિ. કાચવેર-એ જે લખ્યા છે પણ પોતે છાપ્યા છે તેમાંનો બીજો તો શ્રી કૃષ્ણપ્રીય શ્રી નયચંદ્રસૂરિ કૃત છે એમ એ લેખના છેવટના ભાગમાં લખ્યું છે.

ઉમાઈના ૧ લેખ જે સંવત ૧૩૧૧ નો, હીરાભાગોળના દરવાજા ઉપર છે-
 તે પણ તે ખડિત અને ધસારી ગયો છે. તેમાં કીર્તિકૌમુદીના દેટલાક શ્લોકો
 છે જેમ મિ. કાથવટે કહે છે. ગિરિનારના લેખોમાં, નંબર એકના અને પાંચ-
 નાની, શ્લોક નવ અને સાળની પ્રશસ્તિ, ઉપરાંત ખીણું કાંઈ ઉપલબ્ધ નથી.
 રાસમાળાની નોટમાં તેણે સુરથોત્સવ અને રામશતક આદિ ત્રણે કથાનું લ-
 ખ્યું છે. (ભા. ૨, પૃ. ૩૨૦). મિ. કાથવટે કહે છે કે, સોમેશ્વરદેવે,
 કુમારપાળચરિત્ર અને કાવ્યપ્રકાશની ટીકા કરી છે. કુમારપાળચરિત્ર ૪
 પાટસન સાહેબનાં સંગ્રહિત પુસ્તકોમાં છે. તેમાં એકે સોમેશ્વરદેવકૃત જણાવું
 નથી, તો તે કદી ખીજે ક્યાંહી કાઢ હોય તો દેવ જાણે. કાવ્યપ્રકાશની ટીકા
 માટે પણ તેની બાલબોધિની નામની નવી ટીકામાં પૂર્વના ટીકાકારો ૪૬ નાં
 નામ ગણાવ્યાં છે, તેમાં ૩૧ મું સોમેશ્વરનું નામ છે ખરું, અને
 તેણે કાવ્યાદર્શ નામની ટીકા પણ કરી છે—**કાવ્યાદર્શાભિધાં ટીકાં
 કૃતાં સોમેશ્વરેણ ચ ૨૦ ॥** પણ તે આ નહિ, કેમકે આનું નામ તો
 સોમેશ્વરદેવ છે, અને તેમાં સોમેશ્વર સાદું નામ લખ્યું છે. તે તો કદિ ચલાવી
 લેવાય, પણ મોટો વિરોધ એ છે કે, ટીકાકાર સોમેશ્વર કાવ્યકુળ દેશના
 ગુહેનાર, અને તેના બાપનું નામ દેવક છે જેમ લખ્યું છે, અને લખ્યું છે
 કે તેણે પોતાના સંબંધી પોતાની ટીકામાં કાંઈ લખ્યું નથી, માત્ર છેવટે એક
 શ્લોક લખ્યો છે—**ભરદ્વાજ કુલોત્તસ મદ્દ દેવક સૂરુના સોમેશ્વરેણ
 રચિતઃ કાવ્યાદર્શઃ સુમેધસા.** એટલે એ સોમેશ્વર કાંઈ ખીજા હોવા જો-
 ઈએ. કેમકે આ સોમેશ્વરદેવ તો ગુજરાતના રહીશ છે; કેમકે તે વિના તે
 ગુર્જરેશ્વરના પરંપરાના ગોર ક્યાંથી હોય? વળી તેના બાપનું નામ કુમાર
 (કુંવરજી) હતું, જેમ પણ આગળ લખાઈ ગયું છે. સોમેશ્વરદેવ ભીમદે-
 વના ખજુ ગોર હતા, જેમ મિ. કાથવટે લખે છે, તેથી જણાય છે કે તે
 કાવ્યકુલ વંશના ગોર હતા. તેણે સુરથોત્સવ કાવ્ય લખ્યું છે, જેમ જે આગળ
 કહેવામાં આવ્યું છે તે તેણે ખીજા (ભોળા) ભીમદેવના સમયમાં થઈ ગયેલી
 રાજ્યની અવ્યવસ્થાની લાગણીથી રચ્યું હોય જેમ સમજાય છે. સુરથ (જે
 સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં ચૈત્ર વંશમાં થયેલો તે) ના મંત્રીઓ, તેના (૫૫૫)
 શત્રુઓ સાથે મળી જવાથી તેનું રાજ્ય જપ્ત રહ્યું, એટલે તે અરણ્યમાં
 બંધને વસ્યો. ત્યાં તેને એક (રેઘા નામના) મુનિનો સમાગમ થતાં તે મુનિએ

તેને ભવાનીની આરાધના કરવાની સલાહ આપતાં ચંડીપાઠ, અથવા સમશ-
તીમાં જે પરાક્રમ વર્ણવ્યું છે તે કહી સાંભળાવે છે, એટલે સુરથ તપશ્ચર્યા
કરે છે, તેથી ભવાની પ્રસન્ન થાય છે, અને તેને તેનું રાજ્ય પાછું મળશે
એવો આશીર્વાદ (વર) આપે છે. તેવામાં તેનાં જે સ્વામીભક્ત માણસો
હતાં, તેઓ તેના કૃતદ્વ અધિકારી આદિઓનો નાશ કરીને સુરથને ઝાળવાં
નીકળે છે, અને તે હાથ લાગતાં તેને ધામધુમથી તેની રાજધાનીમાં પાછો
લાવી, તેની રાજ્યગાદી ઉપર સ્થાપના કરે છે. (રાસમાળા પૃ. ૩૬૯.)

સોમશ્વરદેવનો હરિહર પંડિતની સાથેનો પ્રસંગ એવો છે કે, હરિહર
પંડિત શ્રીહર્ષ વંશના ગૌરવેશીય હતા. તે ફરતા ફરતા ધાંણકે આવ્યા. તેની
સાથે ૨૮ ઘાંડાં, ૫૦ ઉંટ, અને ૫૮૦ માણસ હતાં. તેણે આવીને વીરધવ-
ળને, વસ્તુપાળને અને સોમશ્વરદેવને જુદી જુદી આશીર્વાદપત્રિકા કવિતામાં લખી
એક શિષ્ય સાથે મોકલી. તેથી વીરધવળ અને વસ્તુપાળ તેનું આવવું સાંભ-
ળીને રાજી થયાં, અને મુલાકાતનો વખત દરાવી તેનો ઉતારા વગેરેનો બદો-
બરત કરી આવ્યો, પણ સોમશ્વરદેવ કાંઈ બોલ્યા નહિ અને નીચું ધાલી
બેસી રહ્યા, કેમકે તેની કવિતામાં કાંઈ કાંઈ અભિમાનીપણું જોયું, તેથી
માત્સર્ય ઉત્પન્ન થયું. બટુએ જઈને ગુરૂને રાજ તથા મંત્રીની પ્રસન્નતા અને
સોમશ્વરદેવનું વૈમનરય જણાવ્યું. એ જાણી સોમશ્વરદેવ તરફનું હરિહરને
માફું લાગ્યું. સવારે રાજ મંત્રી સહિત મળવા ગયા. હરિહર તે બંનેને મ-
ળીને બહુ ખુશી થયા, અને તેણે રાજને શ્લોક દહ્યા તેમાં તેના પ્રતાપનું
અને દર્શનથી થયેલા આનંદનું વર્ણન હતું. હરિહરે બટુને પૂછ્યું કે આમાં
સોમશ્વરદેવ છે કે નહીં? બટુએ ના પાડી. રાજએ હરિહરનું વસ્ત્રાલંકારાદિથી
સન્માન કર્યું. હરિહર મંત્રીને ઘેર ગયા ત્યાં પણ માટી સભા મળી હતી.
મંત્રીએ સન્મુખ જઈ સન્માન કર્યું તથા પરસ્પર વખાણ કર્યાં. મંત્રીએ પણ
હરિહરને વસ્ત્રાલંકારાદિથી સન્માન્યા, અને હરિહર ઉતારે ગયા.

એક દિવસ રાજમહેલમાં માટી સભા હતી, ત્યાં સોમશ્વરદેવ પણ
બેઠા હતા. રાજએ હરિહરને કહ્યું કે આ ગામમાં મેં વીરનારાયણનું મંદિર
કરાવ્યું છે, તેમાં નાંખવાના લેખના ૧૯૮ શ્લોક અમારા પંડિત સોમશ્વરદેવે
કર્યા છે, તે તમે જોઈ જાઓ. હરિહરે કહ્યું વંચાવો (અથવા બોલાવો).
ત્યારે રાજની આજ્ઞાથી સોમશ્વરદેવ એ શ્લોક વંચી ગયા (અથવા બોલી

ગયા). શ્લોક ધણા સુરસ અને વિદ્વતાથી ભરેલા હતા, પણ તેણે પોતા સાથે ચલાવેલી ધન્યાનો બદલો વાળવાના ઇરાદાથી બોલ્યા કે, શ્લોક ધણા સારા છે, પણ એ શ્લોક ચોરેલા છે, એના પોતાના કરેલા નથી. કેમકે હું ન્યારે ઉજળુ ગયો હતો ત્યારે સરસ્વતીકંઠાભરણના મંદિરના નિજ મંદિરમાં જે પ્રશસ્તિ છે તેમાં આ શ્લોકો મેં વાંચ્યા હતા, અને તે ભાજદેવના વર્ણનના છે. રાજાએ ખાત્રી માગી ત્યારે તેણે કહ્યું કે શ્લોક મારે પાઠે છે, મરણ હોય તો બોલી દેખાડું. એમ કહી તે એકસો ને આઠ શ્લોક પુરેપુરા વગર અગ્રકાવે બોલી ગયા. આ જોઈ રાજા ખસીયાણો પડ્યો. મંત્રી આદિ સળંગ ન્યથિત થયા, અને ખળ લોકો ખુશી થયા. સામેશ્વરદેવના બેદરો તો પાર જ રહ્યા નહીં, કેમકે તેને તો ખાત્રી જ હતી કે તે શ્લોક પોતાના જ કરેલા છે. આવા મોટા પંડિતને હાથે પોતાનું ભર સભામાં અપમાન થયું તેથી મૃતવત્, સ્તાંભવત્ અને ચિત્રવત્ થઈ ગયા, અને સભામાંથી ઉઠી ઘેર ચાલ્યા ગયા. સભા વિસર્જન થઈ. સામેશ્વરદેવ લાજને મારે બહાર તો થું પણ ઘરમાં પણ કાઢને મ્હો દેખાડતા નથી અને હરિહર ન્યાં સૂધી આંહીં હોય ત્યાં સૂધી રાજસભામાં જવાનું પણ માંડી વાળ્યું. પણ ડાહ્યા માણસોને તાંત્રી આઘાત લાગે ખરો પણ તે અજ્ઞાની પંઠ રી-બાણા કરે નહીં પણ તેના ઘટતા ઇલાજ કરે છે તેથી સામેશ્વરદેવ વસ્તુપાળને ઘેર ગયા અને ખાત્રી દરી કે એ શ્લોક ખરેખર મારા જ કરેલા છે પણ પંડિતે મારી વિનાશરણુ આખર પાડી. હવે તેનો શો ઇલાજ કરવો ? મંત્રીએ તેને હાંદશ દહ કહ્યું કે, તમે શીકર રાખો માં હું તમારી શક્તિ જાણું છું. આપણે તેનો ઇલાજ કરશું. મને લાગે છે કે આમાં તેને જ અનુકૂળ કર્યા વિના બીજો ઉપાય દેખાતો નથી; કેમકે પોતાથી વધુ શક્તિવાળાથી પરાજીત થયેલાએ કાં તો પરદેશ જાતું રહેવું અને કાં તો તેનું જ શરણ લેવું એમાં કુશળ છે. કહ્યું છે કે—મજતે વિદેશ મધિકેન જિત સ્તદનુ પ્રવેશ મથર્વા કુશલઃ એવું વચન છે માટે ચાલો મારી ભેળા આપણે તેને ઉતારે જઈએ. સામેશ્વરદેવે પણ તે વાત પસંદ કરી અને બંને તેને ત્યાં ગયા. સામેશ્વરદેવને બહાર રાખી પોતે અંદર ગયા, અને કહ્યું કે સામેશ્વરદેવ તમારી પાસે આવે છે. હરિહર હસ્યા અને જલદી અંદર લાવો એમ કહ્યું. મંત્રી બહાર આવી તેને તેડી ગયા. હરિહર સામા આવ્યા અને

મેટી પડયા, અને ધણું માન દઈ આસન આપી બેસાયાં. સોમેશ્વરે કહ્યું, મહારાજ મારો નીસ્તાર કરવો આપના હાથમાં છે. હું નાહક પરકાવ્યહર-
ણના પંકમાં ખૂડ્યો છું. મોટા પુરુષોનો ધર્મ છે કે ઘેર ચાલીને શત્રુ પણ આવે તો તેનું પણ સાઈ જ કરે. હરિહર આ નમ્રતાનાં વચનથી રાજ થયા અને વચન આપ્યું કે હું તમારો એ પંકમાંથી અવસ્ય ઉદ્ધાર કરીશ, ફીકર રાખશો નહીં, હું તમારું ગૌરવ પાછું સ્થાપિત કરી આપીશ. આમ ખાત્રી સર્જી બંને પોત પોતાને ઘેર ગયા.

હરિહરે સવારે રાજને ત્યાં સભા બોલાવરાવી અને તેમાં સોમેશ્વરદેવને બોલાવ્યા. સભા સમક્ષ તેનાં બહુ વખાણ કરીને કહ્યું કે, ગયા પ્રસંગમાં કાંઈ મારું પરાક્રમ ન હતું માત્ર સરસ્વતીદેવીની તેમાં મોટાઈ છે, જેની કૃપાથી મારામાં આ શક્તિ આવી છે. વરતુપાળે કહ્યું શું શું? હરિહરે કહ્યું કે મેં નદીકાંઠે સરસ્વતીનો મંત્ર સાધ્યો એના હોમકાળે સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થયાં, અને વરં બ્રહ્મ કહ્યું. મેં માગ્યું કે એક સામટાં ૧૦૮ સુધી ખચ્યા, શ્લોક, કાવ્ય, વસ્તુ, વૃત્તાંત કે બીજી વસ્તુ જે કોઈ બોલી જાય તે હું ધારી શકું એવું સામર્થ્ય આપો. સરસ્વતીએ તથાસ્તુ કહ્યું તે દિવસથી મારામાં એ શક્તિ આવી છે. રાજાએ ખાત્રી માગી ત્યારે કહ્યું કે તમારે જે બોલવું હોય તે બોલો હું તે જાણી જાઉં. રાજા ૧૦૮ શ્લોક બીજા જણ્યા તે હરિહરે જાણી દેખાડ્યા તેથી સહુને ખાત્રી થઈ અને સોમેશ્વરદેવનું મુખકમળ ખીલ્યું. રાજાએ કહ્યું હાલના સમયમાં શ્લોક આપો, ભૂખ, તરશ, તાપ આદિની ચિંતાથી રહિત છે તેમ છતાં આપે શા હેતુથી દ્વિપિત કર્યાં? હરિહરે આગળની હકીકત કહી દેખાડી, અને કહ્યું કે નીતિ એવી છે કે પ્રિયકરને અને અપ્રિયકરને યથાર્થ બદલો મળવો જોઈએ. રાજાએ કહ્યું ભલે એમ હો પણ સરસ્વતીપુત્રોમાં તો પરસ્પર રોહ જ હોવો જોઈએ. એમ કહી બંનેને ભરપૂર ગળે વળગાડ્યા. સોમેશ્વરદેવ નિઃકલંક થયા અને તેનું ગૌરવ પુનઃ સ્થાપિત થયું.

આમ થવા છતાં પણ મંત્રીના મનમાંથી આ દંશ ગયો નહીં, અને કોઈ યુક્તિથી હરિહરને ગર્વમુક્ત તો કરવા એવું ઠસી ગયું. એક વાર હરિહરે મંત્રીને પોતાના કરેલા નૈપથ્યચરિત્રના શ્લોક બતાવ્યા. મંત્રીએ કહ્યું આ શ્રી-

હર્ષના કરેલા નૈપથકાવ્યના છે ? હરિહરે કહ્યું ના, તે મારા પોતાના કરેલા છે. મંત્રીએ તે છુટક છે કે પુસ્તક છે ? પુસ્તક હોય તો જરા વાંચવા રાતની રાત આપશો ? એમ પૂછ્યું. હરિહરે ખુશીથી લ્યો કહી આપ્યું. મંત્રીએ ત્વરાથી લખનાર લલીયાઓ એસારી તે પુસ્તક આપ્યું લખાવી લીધું, અને પાનાને ધુંવાડે દઈ, ઘડમાં રંગોળી, જૂનાં પુઠાં અને મેલા બાંધણામાં બંધાવી, પોતાના પુસ્તકના પટારામાં સડુથી નીચે મુકાવી દીધું. કેટલેક દહાડે હરિહર પાછા આવ્યા ત્યારે મંત્રીએ પેલા શ્લોક ફરી બોલવા કહ્યું. પંડિત બોલ્યા ત્યારે કહ્યું કે આ શ્લોક મેં ક્યાંક વાંચ્યા છે. તે દી જ મારા મનમાં આવ્યું હતું તેથી આજ ફરી બોલાવ્યા તેથી વધુ ખાત્રી થઈ. ધણું કરીને તે પુસ્તક જ મારે ત્યાંથી નીકળશે. એમ કહી માણસો પાસે તે પુસ્તક ક'ડાવી પંડિત પાસે ધર્યું, ને કહ્યું કે બુદ્ધિ તમારા શ્લોક મેળવે. પંડિતને આથી બહુ આઘાત લાગ્યો ને થોડા દિવસ ત્યાં રહી સોમશ્વરદેવની અદેખાઈ અને આવી ખટપટથી અકળાઈ ધાળકા છોડી સોમનાથ તરફ આડ્યા ગયા. (પ્ર. ૨. હરિહર પ્રબંધ પ્ર. ૧૨)

સોમશ્વરદેવે વરતુપાળને જેમ વીસળદેવના મામા સિંહનો હાથ કપાવવા બાબત થયેલા હુમલામાંથી બચાવ્યા તેમ આગળ એકાદ તેની ઉપર આવેલા લાંચ રસ્વતના તહોમતમાંથી પણ બચાવ્યા હતા. હવેાદિ ઉપકારના બદલામાં વરતુપાળે તેને જમીન, વાડી અપાવી રિશ્તર વૃત્તિ કરી આપી હતી.

સોમશ્વરદેવની કે વરતુપાળની જન્મ તારીખ કે સાલ મળતી નથી તેમ સોમશ્વરદેવની તો મરણની સાલ પણ મળી નથી. માત્ર તે બંને સમકાલિક હતા એટલું આમાંથી તેના વખત માટે તો મળે છે.

૪. પ્રયોજન—સોમશ્વરદેવને આ પુસ્તક રચવામાં—૧ પોતાના જજમાન રાજના મંત્રી, અને પોતાના આશ્રયદાતા મિત્ર તેના યશનું વર્ણન થાય. ૨ એ પ્રસંગે પોતાનું કવિત્વ બહાર ચતાં યશ મળે. ૩ ઐતિહાસિક હકીકત સચવાઈ રહે અને એથી ૪ લોકોને જગતમાં જે દુર્લભ એવા ચાર પદાર્થ મળે, અને તેના પેટામાં મનુષ્યજન્મનું સાકલ્ય કરનાર જે મોક્ષ તે પર્યંત મળે. એથી અધિક ઉત્તમ પ્રયોજન ત્રિલોકામાં કહ્યું છે. માણસ માત્રની પ્રવૃત્તિ સુખમાં હોય છે તો જેથી આત્મીક સુખ મળે એ અને એથી વિવિધ

પ્રવૃત્તિની નિવૃત્તિ થાય એનાથી ખીણ ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કઈ છે. ઇતિહાસના મા-
નથી મોક્ષ મળે એ માત્ર કલ્પના જ નથી. જીવો વચન—

ધર્માર્થ કામમોક્ષાણા મુપદેશ સમાન્વિતમ્ ॥

પૂર્વવૃત્ત કથાયુક્ત મિતિહાસં પ્રવક્ષતે ॥

(વા. ખ. પૃ. ૯૨૪)

મારે પોતાને માટે ઉપલ્પ્યાં પ્રયોજન સિવાય વધારેનું પ્રયોજન અમ-
દાવાદની વિદ્યા વૃદ્ધ્યભિલાષિણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ફરમાશ ઉઠા-
વવી એ. એમણે મારે માથે કૃપા કરીને આ કામ મને સોંપ્યું. તે મારે
“ભાવતું હતું અને વેંધે કહ્યું” થયું. કેમકે હું આવા ઐતિહાસિક કામ અને
સમશ્લોકી કવિતાના કામનો ઉત્સુક તેને હાથ આ કામ આપ્યું તો તે અનેક-
અગવડ વેદીને પણ પાર ઉતારવાની ફરજ અદા કરવી જોઈએ તે બરાબર થઈ
શકી હશે કે નહીં તેમાટે હું ખાતરી આપી ન શકું.

હરેક કામમાં સગવડ અને અગવડ બંને હોય છે. સગવડ માટે તે કરી
આપનારનો ઉપકાર માનવો જોઈએ તે અને હું માનું છું. અગવડ માટે જેટલી
રીતે અને જેવી તજવીજથી જેટલી ફર થાય તેટલી કરી, આદરેલા કામમાં આદર
સહિત આદિથી અંત સુધી ખંતથી તત્પર રહી તે પાર મુકવું જોઈએ. (હું ઉત્તમ
જનમાં ગણાવાના અવિવેક કરવા ભર્તૃહરિના શ્લોક આંહી મુકતો નથી.)

મારા હસ્તક ક્રાંતિકૌમુદીનાં એ પુસ્તક હતાં પણ તે બંને એટલાં તો
અશુદ્ધ કે વખતે આપ્યું પછ તેથી અજાત રહી જાય. પ્રથમ તો એ એ પુસ્ત-
કનો મુકાબલો કર્યો તેમાં પાઠકરનાં ૩૬ સ્થળ તરવાણાં તથા શુદ્ધિપત્રકનાં
૮૯ સ્થળ દેખાણાં. જે કે એ બંને પુસ્તક ઘણું કરી એક ખીજા ઉપરથી
કોપી કરેલાં હોય એમ જણાયું, તોપણ લેખકદોષને લીધે બંનેમાં જુદાંરો
પડી ગયેલો જોવામાં આવે છે.

પુસ્તક રચનાર જેમ વિદ્વાન જોઈએ તેમ લખનાર પણ વિદ્વાન જોઈએ.
“નકલમેં અક્ષલ ન દારત” એમ કહેવત છે, અને “મહિકો રચ્છને મહિ-

૧. એક લેખક નકલ કરતો હતો, તેને ઉપરનું વચન યાદ હશે (કે
તે પછે જ ઉત્પન્ન થયું હશે) તેથી સામી પ્રતમાં પાનાના બેચનમાં આવી
ગયેલી માખી, ભરી જઈ ચ્હોટી રહી હશે, તો આણે પણ માખી પકડી,
મારીને તે પોતાની પ્રતમાં તે સ્થળે ચ્હોટાડી દીધી.

કા” એ પણ કહેવત છે, તોપણ નકલમાં અક્ષરની જરૂર જ છે. નકલમાં અક્ષર ન જોઈએ એ દાખલો વિદ્વાન લખનાર હોય તો કામ આવે; પણ માત્ર ચિતારાનું કામ કરી જણનારા લેખકને તો એ નુકસાનકારક જ છે, કેમકે વિદ્વાનતા લખેલા પુસ્તકમાં પણ હથેરોટીથી, નજરચુકથી, ઉધર્મચ્છે કરેલાં કાં-ણાંથી અને મેલ ડાઘ કે શાહીનું રેલવું કે પુટવું વગેરે દોષથી સંદિગ્ધ કે ન્યુતિ થાય તે અવિદ્વાન લેખક એમને એમ અડાવે જાય. પહેલી પ્રતમાં તો ખારો, કાણું કે કાંઠકે અંશ દેખાતો હોય, ઇલાદિ ઉપરથી આંહી શું અક્ષર હશે એ કલ્પી પણ શકાય, અને અક્ષરપૂર્તિ કે પાદપૂર્તિ કરવાની શક્તિ-વાળા તેમાં પોતાની શક્તિ ચલાવી પણ શકે, પણ અવિદ્વાન લેખકના લેખમાં તો પછે એ પણ રહ્યું નહોય અને સીધું જ લખાણું હોય, એટલે એસારીને વાંચનારના પૂરા રોળ. (જેમ એક અનુભવી વિદ્વાને શ્રાદ્ધના પુસ્તકમાં ડીંટડું ખવાઈ ગયેલા સૂનો મૂ વાંચી પિંડેણુ સૂત્ર દાનં ને બદલે મૂત્રદાનં એસારી અનર્થ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો તેમ). વિદ્વાનતા લખાણોમાં પણ વ, ચ, ષ; જ, સ્વ, રવ; ઘ, ઘ, ઘ; ટ, ર; ત, ન; પ, ય; ક, ફ; અને મ, મ; વગેરે અક્ષરોમાં સંદિગ્ધતા રહી જઈ એક બિંબ રેળભેળ થઈ જાય છે. તેમ પ્રાચીન ઢબના લખાણમાં ન મળે પદ્મછેદ કે વિરામ, કે સ્વરૂપવિરામ ચિન્હ, સમાસદર્શક (લાઠકિન), સંયોધન કે આશ્રયદર્શક ચિન્હ. સાઈ થયું કે સમાપ્તિ ટાંણે પણ મિ. કાથવટેનું છપાવેલું પુસ્તક મને મળ્યું, અને એનાથી ઘણું સાઈ અજવાળું પડ્યું. તેમાં તેમણે પોતાથી બન્યું છે તેટલું સુધારી, વધારી, નોટ, નોંધ, આપી સુગમતા કરી આપી છે, તોપણ તેમાં પાંચ તેને કેટલેક સ્થળે નિરાશ થવું પડ્યું છે; કેમકે તેમને પણ જે લખેલાં પુસ્તકો મળેલાં તે પણ હું ઉપર વર્ણન કરી ગયો તેવી જ માથાકૂટ કરાવનારાં મળ્યાં હતાં. વિદ્વાન તેનું દોહન કરી રસ્તો કલાડે જ, અને મિ. કાથવટેએ પણ એમજ કર્યું છે, તેથી હુંને તેની મદદ બહુ જ ઉપયોગી થઈ છે, અને તેથી મેં પાછળથી મારામાં કયાંક કયાંક સુધારી પણ લીધું છે, જેથી હું એવો સા-હેબનો આંહી જ અત્યંત ઉપકાર માની લઉં છું. મિ. કાથવટેએ જે પાદકે-રની નોટ આપી છે, તેમાં A ની નોટ તો બરોબર (કયાંક અપવાદ બાદ

કરીને) મારી પાસેના નાના પુસ્તકના પાઠેપાઠ (પાઠ જ નહિ પણ ખોટા પણ) મળતા આવે છે. એ પુસ્તક તેમણે મિ. અવેરીલાલ યાજ્ઞિક પાસેથી મળ્યાનું લખ્યું છે, ને રખખેને સાહેબ મહેરબાન વોટસન સાહેબને તેમણે. એ જ પુસ્તક આપ્યું હોય, અથવા તેની નકલ હોય. મિ. કાથવટેનું પુસ્તક (છાપેલું) હાથ લાગ્યા પછી, તેની સાથે મારી પાસેના પુસ્તકને મેળવી જોતાં, ૨૧૫ પાઠેર બેળા થયા છે. એ બધા પાઠેર હું મૂકવા ધારતો હતો, પણ તેથી લંબાણ બહુ થઈ જાય, તેમ આ કાંઈ મૂળ પુસ્તક નથી કે જેના શબ્દો ઉપર તે મૂકી શકાય. તોપણ મેં ક્યાંક ક્યાંક મારા ભાષાંતર નીચે એ વાત નોટમાં દર્શાવી છે ખરી.

સ્થળનાં તથા માણસોનાં જાણખાણ માટે મિ. કાથવટેના પુસ્તકમાંનો નોટમાંથી જે શબ્દો આમાં આવ્યા છે, તેની સુધારા વધારા સાથે તથા નવા આવેલા શબ્દોની સમજણ બીજેથી મેળવી આ પુસ્તકના છેવટમાં મૂકી છે. ક્રિટલોક બાબતો માટે મેં પ્રબંધ ચિંતામણિ, પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ, હયાંક, સુકૃત સંકીર્તન, ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ દસ્તામણક, જગદુ ચરિત્ર (ભાષાંતર), વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ, ભારતવર્ષીય ગ્રામીણ ઐતિહાસિક કોષ, શબ્દચિંતામણિ, વાયરપત્ય બૃહદભિધાન, અને છેવટમાં રાસમાળા (ભાષાંતર), વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે, તેથી તેના ક્ષતિઓનો, છાપાવનારાઓનો અને સંગ્રહ કરનારાઓનો હું ઉપકાર માતું છું, અને તે સાથે આ કામ અને સોંપનાર ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીનો પણ ઉપકાર માતું છું.

આ પુસ્તક રચવામાં એક તો ટીકા વિનાનું, અને તે કાવ્યનું પુસ્તક, તે પણ પદ્યમય, અશુદ્ધ, અને અપૂર્ણ; તે સાથે તેનું ગુજરાતીમાં કરવું, તે પણ પદ્યમય, તે પણ સમજલોડી અને અલંબાસવાળું, એથી જુનીના જેવે ખરાબર ભાવાર્થ આવી શકે એ મુશ્કેલ છે, તોપણ મારાથી બનતો પ્રયાસ કરી, સરલતા સાચવતાં, ભાવમાં કઠિનતા આવવા દીધી નથી. તે સારું પુસ્તક તૈયાર કર્યા પછી, ફરી તપાસી જઈ હોલહોલ કરી સુધારવું પડ્યું. જ્યાં ક્યારેક કે પર્યાય શબ્દોનું ભડેળ નહીં, સંધિકાર્ય નહીં, અલંબાસ સાંચવવા ઇલાદિ કઠિનતાવાળી આપણી ભાષાને લીધે, ખરાબર ભાવ આવી ન

શક્યો હોય ત્યાં વિસ્તૃત નોટ, તેના અન્વય વગેરે કરીને, અનુકૂળતા સાથે
 પી છે. તોપણ નવી પદ્ધતિના લાપાના નિયમ, એક દેશી લાપાના શબ્દો,
 સ્વ દીર્ઘ વગેરેની સંભાળ નહીં રહી હોય એ હું કબૂલ કરું છું, અને
 તે ન જ રહે, તથા બીજાઓ પણ નથી રાખી શકતા એમ મેં સરસ્વતીચંદ્ર,
 સમાલોચક, બુદ્ધિપ્રકાશ, રત્નેહમુદ્રા, સાહિત્ય, કાવ્યમાધુર્ય, અને ગુજરાતી વ-
 ગેરેમાંની ગુજરાતી કવિતામાંના દાખલાઓ દિલાસા માટે ઉતારી રાખ્યા છે,
 પણ લંબાશુભયથી તથા જરૂર નહિ હોવાથી આમાં મૂકવા ઉચિત ધાર્યું
 નથી. માત્રામેળ છંદમાં એવી અગવડ ન આવે, પણ અક્ષરમેળ છંદમાં તો
 આવે જ, તેથી આમાં પણ આવી હશે જ, અને આવી છે જ, પણ
 મનુષ્ય માત્ર દોષપાત્ર તો છે જ, પછી કોઈમાં કોઈ તો કોઈમાં કોઈ,
 પણ સુત પુરુષોનો ધર્મ છે કે તેઓ ગુણ દોષો બુધો મૂઢળાંનિદુ-સ્વેડા
વિવેશ્વરઃ ॥ શિરસાન્નગ્રાઘતે પૂર્વે પરં કંઠે નિયચ્છતિ (કુવલયાનંદ)
 એમ કરે છે, તેમ મારે માટે પણ આમાં કરશે જ એમ ખાત્રી રાખી,
 છેવટમાં **ઈશ્વર** પદ્યુક્ત પદ્યની સમાપ્તિ સાથે આ પદ્યાત્મક ગ્રંથની પ્રસ્તાવના
 પૂર્ણ કરું છું.

સંવત ૧૯૬૩ ના પૌષ વદિ ૪ ગુરુ.
 તારિખ ૩, જાનેવારી ૧૯૦૭
મુકામ રાજકોટ.

આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત.
 લાપાંતર કર્તા.

તા. ૬.—આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થયા પછે પ્રોફેસર મિ. કાયવટે સ્વર્ગવાસી
 થવાના ખબર જાણી બહુ ખેદ થયો; કેમકે તેઓ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતી વ-
 ખતે હયાત હત તો મારા અને એમના વિચારની આપ લે થઈ શકત. દૈવચ્છા.
 તા. ૧૯-૩-૭.

આ. વ. હ.

૧. શિવજી જેમ ચંદ્રમાને અને વિષને ધારણ કરે છે તેમ વિદ્વાન ગુણ
 અને દોષ બંનેને ગ્રહણ કરે છે. તેમાં શિવજી જેમ ચંદ્રમાને માથે ચઢાવે
 છે અને ઝેરને ગળામાં રાખી મુક્યું છે તેમ વિદ્વાન પણ ગુણને માથે ચઢાવે છે
 (માથું હડાવી વખાણે છે) અને દોષને ગળામાં રાખે છે એટલે ગળાની
 બહાર કાઢતા નથી અર્થાત્ કહેતા નથી.

અનુક્રમણિકા.

સર્ગ ૧ લો-(નગર વર્ણન.) પૃ. ૧ થી ૧૨.

નંબર.	વિષય.	શ્લોક.
૧	મંગળાચરણ તથા નમન ...	૧-૧૧
૨	કવિ-પ્રશંસા ...	૧૨-૨૬
૩	મંત્રી-પ્રશંસા ...	૨૭-૨૯
૪	સમજન-પ્રશંસા ...	૩૦-૩૩
૫	દુર્જનનિંદા ...	૩૪-૪૩
૬	વસ્તુપાળપ્રશંસા ...	૪૪-૪૭
૭	અણહિલપુરવર્ણન ...	૪૮-૭૧
૮	અણહિલપુરના તળાવનું વર્ણન ...	૭૨-૮૧

સર્ગ ૨ જો-(નરેન્દ્રવર્ણન.) પૃ. ૧૩ થી ૨૮.

૧	ત્રૈલોક્ય મૂળરાજવર્ણન ...	૧-૫
	લાટેશ્વરના સેનાપતિ આર્પને ઝીલ્યો...	૩
	કચ્છના લક્ષ્મણે ઝીલ્યો ...	૪
૨	ચામુંડરાજવર્ણન ...	૬-૮
૩	વલ્લભરાજવર્ણન ...	૯-૧૧
૪	દુર્લભરાજવર્ણન ...	૧૨-૧૪
૫	ભીમદેવવર્ણન ...	૧૫-૧૮
	ભોજજય ...	૧૬-૧૮
૬	કર્ણવર્ણન ...	૧૯-૨૨
૭	જયસિંહવર્ણન ...	૨૩-૩૬
	ખંગારજય ...	૨૫

	સિંધુપતિ જય...	૨૬
	અર્જુનરાજજય	૨૭-૨૮
	શંભરના રાગનો જય	૨૯
	પરમારજય	૩૦
	નરવર્માજય	૩૧-૩૨
	મહેબુબપતિજય	૩૩-૩૪
	ગોડજય	૩૭
	બાંધરાનો જય	}	૩૮
	સિદ્ધરાજ નામધારણ		
૮	કુમારપાળવર્ણન	૪૦-૫૧
	ગંગાલિરાજવર્ણન	૪૬
૯	અર્જુનપાળવર્ણન				૫૨-૫૫
	ગંગાલિરાજજય	૫૩
૧૦	મૂળારાજવર્ણન	૫૬-૫૮
	તુરંગકરાજજય	૫૭-૫૮
૧૧	(બાળ) બીમવર્ણન	૫૯-૬૧
૧૨	અર્જુનરાજવર્ણન	૬૨-૬૬
૧૩	વિદ્યમાન રાગ લાવણ્યપ્રસાદવર્ણન	૬૭-૭૫
	નકુલનાયકજય	૬૯
	ધારાધીશજય...	૭૪
	દક્ષિણેશ્વરજય	૭૫
૧૪	વીરધવજવર્ણન	૭૬-૧૧૪
	લવણ્યપ્રસાદનું સ્વનું	૮૩
	“ ગોરને તેગ્યા...	૮૪
	સ્વમંત્રતાંતકથન	૮૭
	સ્વમંત્ર દેવીદર્શન	૮૯
	દેવીકૃત યોધ	૯૨
	દેવી (રાજ્યલક્ષ્મી) પોતાનું દુઃખ વર્ણવે છે	૯૩-૧૦૬

દેવીનું અંતર્ધાન થવું	૧૦૭
ગોરનો જવાબ... ..	૧૦૯
સારા મંત્રી કરવાની બલામણુ	૧૧૨

સર્ગ ૩ જો-(મંત્રીસ્થાપના) પૃ. ૨૬ થી ૩૯

પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) વંશવર્ણન	૧-૩
૨ ચંડવર્ણન	૪-૭
૩ ચંડપ્રસાદવર્ણન... ..	૮-૧૧
૪ સૌમવર્ણન	૧૨-૧૬
તે સિદ્ધરાજનો મંત્રી	૧૪
૫ અશ્વરાજવર્ણન	૧૭-૨૧
માતૃસેવા	૨૦-૨૧
૬ સ્ત્રી કુમારદેવીવર્ણન	૨૨-૨૩
તેનાથી ૩ પુત્રની ઉત્પત્તિ	૨૩
૭ પુત્રનાં નામ તથા વર્ણન	૨૪-૩૫
૮ સ્ત્રી લલિતાદેવીવર્ણન	૩૬
૯ પુત્ર જયસિંહોત્પત્તિ	૩૭-૩૮
૧૦ તેજપાળ તથા વસ્તુપાળ બંનેનું વર્ણન	૩૯-૪૮
૧૧ અનુપમાદેવીવર્ણન	૪૯
૧૨ લાવણ્યસિંહોત્પત્તિ... ..	૫૦
૧૩ રાજ્યે વસ્તુપાળ તેજપાળને યાદ કરાવ્યા તથા તેણે... ..	૫૧-૫૭
૧૪ રાજ્ય અને તેઓ વચ્ચે વાતચીત	૫૮-૭૭
૧૫ રાજ્યે તેને મંત્રી નીમ્યા	૭૮-૭૯

સર્ગ ૪ થો-(દૂત સમાગમન.) પૃ. ૪૦ થી ૫૨

૧	કારભારનું ઉપાડી લેવું.	૧-૨
૨	વસ્તુપાળનું ખંભાત જવું અને ત્યાં કરેલાં કામ....	૩-૧૮
૩	વસ્તુપાળપ્રશંસા....	૧૯-૨૨
૪	તેણે કરાવેલાં યૂર્તનું વર્ણન....	૨૩-૩૬
૫	પુનઃ વસ્તુપાળ-પ્રશંસા.	૩૭-૪૧
૬	દક્ષિણના રાજનું ગુજરાત ઉપર ચઢી આવવું....	૪૨
૭	વરતીનો ગભરાટ અને પિતા પુત્રનું ચઢી જવું...	૪૩-૫૪
૮	પાછળથી ચાર મારવાડી રાજાઓનું ચઢી આવવું.	૫૫-૫૬
૯	તેને ગોધના અને લાટના રાજાઓનું મળી જવું.	૫૭-૫૯
૧૦	યુદ્ધવર્ણન.	૬૦-૬૨
૧૧	પિતા-પુત્રનું બીજી તરફ વળવું	૬૩-૬૫
૧૨	સિંધુરાજપુત્ર (શંખ) ના દૂતનું વસ્તુપાળ પાસે આવવું. ...	૬૬-૬૭
૧૩	દૂતનું બોલવું	૬૮-૭૯
૧૪	દૂતના કહેણથી મંત્રીને માડું લાગવું અને તેને દીધેલો જવાબ. ૮૦-૮૮	
૧૫	દૂતનું ફરીથી બોલવું અને પોતાના ધણી પાસે પાછું જવું. ૮૯-૯૧	

સર્ગ ૫ મો-(યુદ્ધવર્ણન) પૃ. ૫૨ થી ૬૨

૧	દૂતે મંત્રીના વિચાર જણાવતાં શંખનો કોપ	૧-૪
૨	શંખનું ચઢી આવવું અને તેના ખબર વસ્તુપાળને થવા....	૫-૭
૩	મંત્રીનું શંખ સામે ચઢવું અને સૈન્યની રચના...	૮-૧૧
૪	યોદ્ધાઓની તૈયારી.	૧૨-૧૫
૫	ભૂતનપાળાદિનું આગે થવું	૧૬
૬	બંને સૈન્યનું ભડવું અને યુદ્ધ.	૧૭-૬૦
	દંડયુદ્ધ.	૩૨
	સંઘ્રાસિંહ (શંખ) નું યુદ્ધ	૪૧
	ભૂતનપાળનું યુદ્ધ.	૪૩

સામંતસિંહનું ભૂવનપાળની સામે આવવું. ... ૪૪

સામંતસિંહનું પડવું અને ભૂવનપાળ અને સં-

ગ્રામસિંહનું યુદ્ધ ... ૪૭

ભૂવનપાળનું પડવું અને મંત્રીનું આગળ વધવું... ૪૮-૫૦

જયંત અને વીરમનું યુદ્ધ તથા બંનેનું મરણ... ૫૧-૫૨

ચાગ્રિગદેવ અને સોમસિંહનું મરણ... ૫૩-૫૪

વિજયસિંહનું તથા ભૂવનસિંહનું મરણ... ૫૫-૫૬

અબ્યુદયસિંહનું મરણ ... ૫૭

વિક્રમસિંહ અને દુતસિંહનું મરણ... ૫૮-૬૦

૭ શંખનું શિથિલ થવું અને રણમાંથી ભાગવું ... ૬૧-૬૩

૮ મંત્રીનું જય કરી પાછું ફરવું ... ૬૪-૬૬

૯ લવણપ્રસાદ પિતા-પુત્રનું પણ શત્રુ સાથે સંધિ કરી પાછું ફરવું... ૬૭-૬૮

સર્ગ ૬ ફો-(પૂરપ્રભોદવર્ણન.) પૃ. ૬૩ થી ૭૦.

- ૧ વસ્તુપાળ જય કરી આવતાં ખંભાતમાં થતી ધામધૂમ ... ૧-૪
- ૨ ગ્રીષ્મઋતુવર્ણન... ૫-૧૪
- ૩ મંત્રીઆગમન અને જોવા મળેલાં જનોનું વર્ણન ... ૧૫-૩૪
- ૪ મંત્રીનું રંભેથી એકલવીરા માતાજીના દર્શને જવું અને તેની પૂજા ... ૩૫-૪૦
- ૫ મંત્રીનું બગીચામાં જવું અને બગીચાનું વર્ણન. ... ૪૧-૪૮
- ૬ દ્રાક્ષામંડપમાં બેસી મંત્રીની કવિયો સાથે ચર્ચા. ... ૪૯-૫૫
- ૭ વસ્તુપાળનું પોતાને ઘેર આવવું. ... ૫૬

સર્ગ ૭મો-(ચંદ્રોદયવર્ણન.) પૃ. ૭૧ થી ૮૧

- ૧ સૂર્યાસ્ત અને ચંદ્રોદયવર્ણન ... ૧-૧૮

૨	અધિકારવર્ણન.	૧૬-૨૪
૩	પુનઃ ચંદ્રવર્ણન	૨૫-૪૮
૪	શૃંગારવર્ણન.	૫૦-૮૧
	મઘપાનવર્ણન.	૬૯-૭૭
૫	સૂર્યોદય વર્ણન	૮૨-૮૩

સર્ગ ૮ મા- (પરમાર્થવિચાર.) પૃ. ૮૨ થી ૯૦.

૧	પુનઃ સૂર્યોદયવર્ણન અને મંત્રીનું જાગવું.	૧-૧૩
૨	પ્રભાતવર્ણન	૧૪-૧૭
૩	મંત્રીનું પ્રાતઃકૃત્ય...	૧૮-૨૩
૪	સંસારની અસલતા વિષે મંત્રીના વિચાર	૨૪-૫૬
૫	મંત્રીએ તીર્થ યાત્રાએ જવાને કરેલી ધારણા.	૫૭
૬	શરદઋતુવર્ણન.	૫૮-૭૧

સર્ગ ૯ મા-(યાત્રાસમાગમન.) પૃ. ૯૧ થી ૧૦૧.

૧	મંત્રીની તીર્થયાત્રાએ જવાની તૈયારી...	૧-૬
૨	ચાલતી વેળા થયેલાં શુકન...	૭-૮
૩	મંત્રીએ નિયમો લીધા	૯
૪	સંઘનું પ્રયાણ અને માર્ગ	૧૦-૨૦
૫	સંઘનું શત્રુજય પેહોંચવું.	૨૧
૬	કૃપદિવ્યદાને નમન તથા તેની પૂજન.	૨૨-૨૪
૭	મંત્રીકૃત આદિશ્વરનું પૂજન...	૨૫-૩૦
૮	મંત્રીએ શત્રુજયમાં મંદિર કરાવ્યાં.	૩૧-૩૩
૯	મંદિરમાં પોતાના કુટુંબની અને મિત્રોની મૂર્તિઓ બેસારી...	૩૪-૩૫
૧૦	ત્યાં તપાવ કરાવ્યું	૩૬
૧૧	મંત્રીના સંઘનું ગિરિનાર તરફ જવું તથા માર્ગ...	૩૭-૪૧

૧૨	ગિરિનારવર્ણન	૪૨-૬૦
૧૩	મંત્રોનું ઉપર ચ્હડતું	૬૧-૬૩
૧૪	નેમિનાથનું નમન અને પૂજનાદિ	૬૪-૬૯
૧૫	સંઘનું પ્રભાસપાટણ જવું અને લાંચંદ્રપ્રભાનાં નમન પૂજન....	૭૦
૧૬	સામનાથપૂજન... ..	૭૧-૭૨
૧૭	સંઘનું પાછું ફરવું.	૭૩-૭૬
૧૮	મંત્રોનું પોતાના પુરસ્કારીને મળવું અને યાત્રા સફળ થવા, દીર્ઘલાં દાન.... ..	૭૭-૭૮
૧૯	ભાષાંતરકારના શ્લોક	૭૯-૮૦

આ કાવ્યમાં આવેલા ૭૬ વિષે ખુલાસો-પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૦૮
આ પુસ્તકમાં આવેલાં સ્થળ તથા માણસાનાં ઓળખાણ-પૃ. ૧૦૯ થી ૧૧૭

આ પુસ્તકમાં આવતા સંકેતના ખુલાસા.

- (અ.) અધ્યાય.
 (ઇ. સ.) ઇસવી સન.
 (ઇ. એ.) ઇંડિયન એન્ટીકવેરી.
 (ઋ.) ઋગ્વેદ.
 (કા.) કાથવ્રટે.
 (કા. સ. સં.) કાઠીયાવાડ સર્વ સંગ્રહ.
 (કુ. નં.) કુવલયાનંદ.
 (ગુ.) ગુજરાતી.
 (જૈ. અ.) જૈમિનિ અશ્વમેધ.
 (જ્યો.) જ્યોતિષ.
 (પરિ.) પરિચ્છેદ.
 (પૃ.) પૃષ્ઠ.
 (પ્ર. ચ.) પ્રબંધચતુર્વિંશતિ.
 (બૃ. સં.) બૃહત્સંહિતા.
 (ભા.) ભારત તથા ભાગવત.
- (ભા. પ્રા. ઐ. કે.) ભારતવર્ષીય પ્રાચીન ઐતિહાસિક કોષ.
 (ભૂ. હ.) ભૂગોળ હસ્તામલક.
 (રા. મા. ભા. પ્ર. ભા.) રાસ માળા ભાષાંતર પ્રથમ ભાગ.
 (વ.) વનપર્વ.
 (વા. બૃ.) વાયરપત્ત બૃહદભિધાન.
 (વો. મ્યુ. એ. એ.) વોટસન મ્યુઝીયમ ઓફ એન્ટીકવીટીઝ.
 (શ. ચિં.) શબ્દ ચિંતામણિ.
 (શ. સ્તો. મ.) શબ્દ સ્તોત્ર મહાનિધિ.
 (શ્લો.) શ્લોક.
 (સુ. ર. ભાં.) સુભાષિત રત્ન ભાંડાગાર.
 (સ્કં.) સ્કંધ.

